

OUP-43--30-1-71—5,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. 782/1146V Accession No. 71002

Author

Title ఆ తొలి పాఠశాల పాఠ్య పుస్తకం

This book should be returned on or before the date last marked below.

చరిత నాటకము

కవిము వేంకటరాయ శాస్త్రి చే

భవభూతి నాటకము బడి

అంధమున రచితము,

ప్రథమ ముద్రణము.

చెన్నపురి: పు

లక్ష్మీనియంక్ ముద్రాక్షేరి శాలయగు

ముద్రింపబడియె.

1920.

కీని వెల రు. 1-0 0.

All Rights Reserved.

విల్లుపై

ఈచిన్ని పాత్రమును నేను భవభూతకృతిమైన యు త్తిరాసుచరిత్ర నాటకమున కనువాదముగా రచించియుంటను ముప్పాత్రులును కావలి వాస్తవ్యులు నైన శ్రీయుత చోడ్లా వెంకటరామరెడ్డిగారివలన విని తత్ప్రియ బాంధవులు కావ్యనాటకాలాకా వాదిసాహిత్యరసజ్ఞులు నెల్లూరు జిల్లాలోని యల్లూరుగ్రామ న్యాయాధికారులు “నివేశః శైలానాం తదిద మితి బుద్ధిగ ద్రవ్యయతి” అని వర్ణనయు లయిన కుటుంబులలో సన్యతములు విద్యవోభ్యగ్యభాగధేయులు

శ్రీయుత చాణకీ సారా రెడ్డిగారు

ఏతత్ప్రకటనకు వలయు స్వధనంబును నాకొసంగి మదీయ గ్రంథకరి ణారంభమును సఫలీకరించినారు.

నేను దీనికి తొలుత ఉపోద్ఘాతము వ్రాసిన నుద్దేశమువలనయు అని. దానిని వ్యాప్తరణచేత పిమ్మట వ్రాసినది. అత్యంతస్మితజ్ఞుడైన నాయనచు ఎప్పటికిని నిజసంపూర్ణకటాక్షముగ బోలుచు మదిగిరుగు గాకి యని లక్ష్మీసరస్వతులను వేడుచున్నాను.

మదిగిరుగు {
15-8-20.

వదిము వెంకటరామశాస్త్రి.

ఉపోదాతము

భ వ భూ తి.

అతని గ్రంథములు.

1 ఈకవి రచించినవి మూడు గ్రంథములు - చూడతీమాధవము, మహానీగ చరిత్రము, ఉత్తరరామచరిత్రము ననునవి ప్రసిద్ధములై గలుగ్నువి. కావ్యగ్రంథములలో గుణగత్తు మని కతిపక్షాత్తోకముల నీతిప్రబంధ మొకటి ఏతద్రచితముగా కనఁగఁచున్నది. ఈగ్రంథములలో లేనివి కొన్నిశ్లోకములు ఈయనవిగా ఇతరవిద్వాత్సంగలిత గ్రంథములలో గృతములై యున్నవి. ఉదా.---

“నిరపద్యాని పద్యాని యద్యవాభవ్య కా త్కతిః?

భిక్షునా కక్షునిక్షీప్తః కి మిక్షు ర్మీగసో భవేత్?” కావ్య-ధ్వజసంహిత.

“అభిపట్టలై రనురూతా । స్పృహదశుహృదశుజ్ఞాం యుమ్నుస్తీమ్

మృగమదపరిమళలహరీం । నవిదా కిం సామరేషు రే కిన్సి?” రసికజీవనము.

“కిం చన్ద్రమాః ప్రత్యుపకార నిష్పయా

కగోతి గోభిః సముదావబోధనమ్?

స్వభావ ఏ వోన్నతచేతసా ముఖం,

పరోపకారవ్యసనః హి జీవితకమ్.”

రసికజీవనము.

ఇందువలన నీటి చాటుమాత్రములో కాక ఈయన రచించిన గ్రంథములు ఇంక నేవేని కలవో యని సంశయ పొడముచున్నది.

ఈతని జీవితవృత్తాంతములు.

ఈతనియాభిసార్యాది వృత్తాంతములు వైగుపకములవలన కొంతయు తెలియుచున్నవి:— “దక్షిణాపథముంగు విదగ్ధదేశంబున పన్నపురమునందు ఉడుంబురు అను తెగ వ్రాహ్మణులు చరణగురువులు పంక్తిపావనులు భృతవ్రతులు సోమసేధులు కలరు. భవభూతి అతెగవాఁడు, కాశ్యప గోత్రుఁడు, కృష్ణయజుర్వ్యాఖ్యాధ్యాయి, మహాకవి యనుపేరి వాజపేయయాజకి అయినద తరమువాఁడు, భట్టగోపాలుని మనుమఁడు, జాతూ(జతు)కర్ణి నీలకంఠుల పుస్త్రుఁడు, భట్టశ్రీకాండవ మఱివాఁడు, భవభూతి యని వ్యవహృతుఁడు.)

విద్యుచ్ఛక్తి మనగా ఇప్పటికి రాగు (Berars) నేతరునియు, ఇప్పటికిని నాగ పూరుషీమలో చాంగా (చేక చంద్రపురము) అను నగరము సమీపమున ఉడుంబరులు నివసించిన నాగ ప్రాంతమున మహాగాఢ్వులు (దేశములు) వైరిలింగులు నగు వైత్తి రీతు వ్రాహ్మణులు న్నాగనియు, భండారకార పండితులు మాలతీమాధవ పీఠిక రుండు వ్రాసియున్నారు. ఆ ప్రాంతంబులో చూడగా, భవభూతి మహాగాఢ్వులతో ఆంగ్లనో, అందుకు వెలవాకితగా తెలగానూడో మని సందేహము కలుగు చున్నది.

ఈకవిరూపకముల ప్రస్తావనలలో మాత్రధానుడు కాలప్రియనాథుని యాగ్రో త్సవమున తాను ఆయా నాటకమును ఆడించినట్లు వచించుచున్నాడు. ఆనేవుని తేత్రమైన యానగ మేనో యిప్పటికి నిరూపితము కావేను. కాలప్రియనాథుడగు నా మహాకాళతేత్రవాని మనుశంభు వని త్రిపునారీతీకి. మరరాసునా చార్య టీకలో “కాలప్రియనాథుడు” అని పాఠంబును, కాలప్రియ మను పేరి యంబికకు పతి మని నివణంబును గన్పట్టుచున్నది. మహాకాళతేత్ర మనగా ఉజ్జయిని, తిక్కాసియే యిది విశేషము. అని, ప్రసిద్ధమయిన మహాకాళనామమును ప్రయోగించిన కవి యీ పేరెల ప్రయోగించునట్టి కావన ము తద్ధానము ఆయాపకముల నాడి చిన నాగము ఉజ్జయిని కాదని యుంకివకుమిన్నది. మహాభవభూతి కన్యాకుబ్జ రాజసభ నలంకరించిన నాటకము గావున, కన్యాకుబ్జమందు కాళప్రియనాథాలయము ఉండెనేని ముగియును నాటకము ముగియు.

ఈకవికి కన్యాకుబ్జరాజు ముఖోపద్య —

“అపస్మి కాంక్షాంకకథా మితీ స్మేరాసనా వివ

గిరిజానాః స్థానా నస్తే భవభూతిసేతావహః.”

అని నేతద్రుతి స్తోకమున మెచ్చి “భవభూతి” మను వ్యవహార నామము నొసంగి నట్లు విలిహ్య మని మరరాసువటీకలో నున్నది.

భవభూతికాలము.

ఈతని కాలమును చారిత్రావేదములు కొంచెము నొంకతిరుగుచుగా నిర్ణయించి యున్నారు. కాశ్మీర రాజులచరిత్ర మను గానతంగిగోయందు—

“ఈ కన్యాకుబ్జరాజునీ భవభూత్యాది సేవితః

సహో యయా ముఖోవగ్మ తద్గుణస్తులివద్ధితామ్.”

“సోఽభూ త్సంకర్షకోవగ్మ లలితానిత్యయో గతి

నిశీ భాతేభిర్ద్వీకా దస్థాన్యం విద న్ప్రభోః.”

అనునిత్యదిగ్విద్యను నలన కాన్గీర్ణజు విభిన్నాదిమ్యుల యశోవర్ధను బయిచె నని తెలియవచ్చుచున్నది. అబ్రహము క్రీ. శ. 710-వ సంవత్సరమునకు కొంచెము ముందు జరిగినట్లు ఆగ్రాధమునలనునే యేర్పడుచున్నది. కావున భవభూతి అప్పటి వాడని తలంచుట యుష్మను. 7-వ శతాబ్దివాడను బాగాడు మార్గ చరిత్రసీకాగ్రంథుడు పలువుర యహోకవులం బ్రస్తావించి భవభూతినీ ప్రస్తావించుచుయు, 8-వ శతాబ్దివాడను వాసుదేవుడు తన కావ్యాలంకారసూత్రవృత్తియగు భవభూతివాటికియునుండి స్లోకి గుల నుదాహరించుటయు, మాగ్నోక్తభవభూతి కాలమునకు అనుసూలమే.

శంకరసాంబురంగపండితులు ఎస్. ఏ. గారు సమకాలింఁచిన మాలతీనాథన (లిఖిత) పుస్తకములో, భవభూతి గొరూంసాశాస్త్రప్రసక్తివలెన కుమారిభట్టాచార్యులఁబ్బడ డనియు, ఉంటే కావ్యాలంకారమునామంఠముం బొంది యుండె ననియు, కొన్ని గుంకిగులగుదను గిద్దము లున్న చని తెలిపియున్నారు. ఈగురువుం డేరుట నాటికత్రయగదనాసంకేతము కావలయును. కానిహోతిండు ఏతద్గురుప్రస్తావము లేక గోవునను,

“గజైస్సతాం న గును కో గుణః ప్రఖ్యాపిసో భవత్

యథార్థనామా భగవాన్ మనస్వ భావనిధిర్దయః”

అని బాధనిష్ప్రస్తాన ముంటుంటియు, అందుండు మగుడు. ఈమన కుమారిభట్టాచార్యుల డయేని, అందునో శంకర చాగ్యులవారు వాదమునేను నుచ్చుటయు విజమయేని, ఈమన శంకరాదులు కాతిలం డగును. అందువలన శంకరమతము అగ్నడప్పడే తలఁచుత్తు చున్న కతంబుడను, ఇంకిను ముగ్ధముగా న గుకను, జౌద్ధపరివ్రాజికకు అత్యంతో తిగిల్చి కొంపంగుడబ్బిపాపకమును (మాలతీ నాథమమును) ఈతడు రచించుట సంభవము.

అతని విద్యావిశేషములు.

భవభూతి తాను పదనాక్య ప్రమాణాభిజ్ఞు డనియు,

“య ద్దేవాద్యుచనం, తి శోపనిష దాం యోగస్య సాంఖ్యస్య చ

జ్ఞానం, తత్కథనేన కిం న హి తత్తి కశ్చి ద్ధనో నాటకే;

య తౌప్రకత్వ ముదాగతా చ వచసాం, య చ్చార్థనో గౌరవమ్,

త చ్చేదప్తి తత స్త తేన గమకం సాన్విత్యైదధ్యయోః”.

అని తాను పేరు వేదాంత సాంఖ్య యోగ పాశుం డనియుం, డెలుపుకొన్నాడు.

ఈయన నీతివిద్యావిశాఖవాడు ; “ందులకు మాలతీచందరి కానుండ కియు తన్నాచును వైతమును, నుహావీఁచరిత్రయందలి మాల్యవస్కంత్రియు నిదగ్ధములు, నీతివిద్యావహస్యమును భవభూతి యిట్లు వాక్రచ్చి వాడు.—

“బహి స్సర్వాకాగప్రగుణకమణీయం వ్యవహరణ్,
పగాభ్యావాస్థానా న్యపి లఘుతరాణి స్థగయతి;
జనం విద్వా నేక స్సకల మతిసంధాయ కపత్యైః,
తటస్థః స్వా నర్థాణ్ ఫుటయతి చ మానం చ భజతే.”

ఇందులకు ధూరినసువులు లక్ష్యముగా నిబంధించినాడు. మఱియు. —

“శాస్త్రేషు నిష్ఠా, సహజ శ్చ బోధః । ప్రాగల్భ్యైః మధ్యస్తగుణా చ వాచీ,
కాలానురోధః, ప్రతిభానవత్త్వమ్ । ఏతే గుణాః కామగుహాః క్రియాను.”

అని కాగ్యసాధకగుణములం జెప్పినాడు. అందులకు కామండకియే లక్ష్యము. ఈతని యోగసాంఖ్యవిద్యా ప్రాగల్భ్యమును “మమ హి సంప్రతి.....” అను మాధవ వాక్యంబును (మాలతి 5 అం.), “అయి వత్స, కి మనయా.....” అను వశిష్ఠ వాక్యంబును (మహావీగ. 8 అం.), సూచించుచున్నవి. శ్రౌతనిగ్రాహినివేశమును “కః కోత్ర భోః .. ఆశ్లేగసః” అను (ఋ. వీ.) వాక్యము తెలుపుచున్నది.

“పడధికదశవాడీ చక్రమస్యస్థితాత్మా

వృది వినిహితరూపః సిద్ధిద స్తద్విదాం యః

అనిచలితమనోభి సాసచక్రై ర్మ్యగ్రమాణః

స జయతి పరిణధః శక్తిః శక్తికాధః.”

“విష్వక్స్వత్త్రి గ్జ్వానాం ప్రచలతి నిబిడస్కంధనధోఽపి భాగః,
సంస్కారక్వాణస్థిర్లం పటు గటతి కృతావృత్తి ఖ్యాజ్ఞసుజ్ఞో,
ఉద్ధిష్ఠ ధూనోతి వాయు ర్వివృతశవశిరఃప్రేణికుజ్ఞోఽను గుజ్ఞాన్
ఉత్తాలః కిజ్జిడీనా మనవతిగణాత్కారహేతుః పతాకామ్.”

ఇత్యాదివర్ణనలును, మహాసూనవిక్రయంబును, ఏతదీయ కాపాలికాద్యాయ జ్ఞానమును వెల్లడించుచున్నవి.

(ఉ. రా. చరిత్రానీని వివర్తశబ్దప్రయోగములచే నితని వేదాంతశాస్త్రజ్ఞానము గోచరించుచున్న దని కొందఱు పలంచెరి.)

భవభూతి త్నత్త్రియ బ్రహ్మచారి వర్గము వైష్ణవలదండమును చెప్పినాడు. మనువు—

“బ్రాహ్మణో బైల్వపాలాశ్చ, త్నత్త్రియో వటఖాదిశ్చ,

వైలవారుమ్మరా వైశ్యో, దణ్డా నర్హన్తి ధరత్వతః.”

అని త్నత్త్రియునికి వటఖాదిగుణములం జెప్పినాడు. అట్లుండ, ఈకవి యిట వైష్ణవమును (రావిని) చెప్పట యెట్లు? అన్నచో, “కృతే తు మానవా ధర్మో, స్త్రీతానాం గౌతమాః స్మృతాః” అను స్మృతిప్రమాణమువలన శ్రేతాయగము

వారై నశ్రీరామాదులకు గౌరవధర్మములను చెప్పవలయును. గౌరవములవారు “బైల్వ పాలాశా బ్రాహ్మణస్య దక్షో, ఆశ్వత్థ వైలకా శేషే.” అని తుత్తిరియునికి రాని కోలం జెప్పినారు. ఈనూత్నుభేదమును మెలకువతో నెలకొలిపినందున ఈతనికి ధర్మకాస్త్రమును గలనిష్ఠ స్పష్టపడుచున్నది.

ఇతని కవనప్రశస్తి.

భ్రోజమహార జు నరస్సతీకంఠాభరణముందును, ధనికుఁడు దళిరూప కావలొకఁ యందును, క్షేషేంద్రుఁడు బేచిత్వచర్యయందును, సేనుచంద్రుఁడు కావ్యానుశాస నుందును, నామనుఁడు కొవ్వాలంకారసూత్రవృత్తియందును, యచ్చుటుఁడు కొవ్వ ప్రకాశముందును, ఇతనిసాటికములనుండి బహుళముగా శ్లోకముల నుదాహరించుటచే నిలినియందు వారికిం గలబహుకృతి తెలియచున్నది.)

ఇతరకవులును ఈయనను క్లాఘించినవిషయం గనవచ్చును: ---

“సుకవిద్వితియం జానే నిఖిలేఽపి మహీతలే---

భవభూతిశ్చ కి ప్తైర వాల్మీకిస్తు త్ప్రీతుకః.” భోజప్రబంధ కాలిదాసుక్తి.

“అహో! మే సౌభాగ్య! మహాచ భవభూతే శ్చ భణితి

తులాయా మాహాప్య ప్రతిఫలతి తస్యాం లఘుమిని,

గిరాం జేవీ సద్యః శ్రుతికలితకల్పారకలితా

మధూలీమాధుర్యం క్షిపతి సరవృత్తైర్భగవతీ.”

సూ. ప్ర. కాలిదాసు.

ఛా. భవభూతిజలధినిర్గత కావ్యామృతరసకణా ఇవ స్ఫుగన్వి

యాస్య విశేషా అద్యాపి వికటేషు కథానిబధ్దేషు.

అని భవభూతిశిష్య వాక్పతిరాజ కృత గౌడవధ మహాకావ్యము.

“బభూవ వల్మీకభవః పురా కవిః, । తతః ప్రవేదే భువి భర్తృమేఽఞ్జతామ్,
స్థితః పున ర్వ్యో భవభూతిరేఖయా, । స వర్తతే సంప్రస రాజశేఖరః.”

— రాజశే.

“ప్రాచేత సేన యా నీతా పాలితా భవభూతినా

సర్వతః శ్చర్యతే వాణీ వై వాద్య కవిమానిభః.”

నీలకణ్ఠాక్షితుఁడు.

“భవభూతికతే ర్వాచః స్వదంతై రసరజ్జితాః

సుమనోభ్యః నుధాస్యన్తి బద్ధమాధుర్యబద్ధరాః.”

“భవభూతి మనాదృత్య నిర్వాణమతి నా మయా

మరారి పదచిన్తాయా మిద మాధీయతే మనః.”

(భవభూతిని చదివి, బాంబుని ముగించి మరారిం బొడంగితి నని భా.)

“రత్నావళిపూర్వక మన్య దాస్తా । మనీమభోగస్య నవోమయస్య,
పయోధర స్త్యేన హిమాద్రిజాయాః । పరం విభూషా భవభూతి రేఖా.”

పైనాటకముల రచనాక్రమ మేమిది ?

నిర్దేశ క్రమమే రచనాక్రమ మని తోచుచున్నది. ప్రాజ్ఞు లొకరు వీరచరిత్ర మొదటి దనియు మాలతి రెండవ దనియు, తలంపిరి. వీరచరిత్రను లోకులు మెచ్చ నందున ఆకొఱంతను మాలతిలో—

“యే నాను కేచి దివా సః స్రభయన్త్యనభాం,
జానన్తి తే కి మపి, తాన్ ప్రతి వై యత్నిః;
ఉత్పత్స్యతేఽస్తి మమ కోఽపి సమానధర్మా,
కాలోఽచ్యాయం నిరవధ్, ర్విపులా చ పృథ్వీ.”

అను శ్లోకముచే దెలుపుకొన్నాఁడనియు ఉపపత్తి చెప్పిరి. నానత మది కాదు. ఈకవికి రూపకోచితపాఠ్యకచనా ఫక్తిక మాలతిలో తుదురుపడలేదు. అది వీరచరిత్రములో తుదురుకొన్నది. ఇందులకు మాలతీతృప్తీయ సప్తమాంకములలో లభంగికొ మదయంతికలు కావి చిన ద్రాఘిష్ఠోపన్యాసములే చాలినవిదగ్ధములు. ఇట్ల నిహద పాత్రములు కడనరెంటను లేవు. ఇది గాక మాలతిలో కవితననెద్దల యుత్కిర్న ను తన విద్యావిశేషములను నిస్తరించి పెప్పినాడు. మాలతీమాధవ ప్రకరణసౌభాగ్యమును గూడ వక్ష్యాశించినాడు. కావున, మాలతీమాధవమే గూతని తొలినాట కిము. నతీ యాకొఱంతపలుకు తల యు!—అని యుద్ధతోక్తులే గాని, కొఱంత పలుకులు గావు, అని సర్వజ్ఞసింగమనాయనివారి నాక్కు. —“పంపవాదా తోస్య త్కర్షోపాధి రుద్ధత ఉచ్యతే । యథా మాలతీమాధవే ‘యేనాను’ । ఆత్ర ‘జానన్తి తే కిమ’ సేతి, పంపవాదాత్ ‘నమతుకోఽపిసమానధర్మ’ ఇ త్యోక్తోత్కిర్న కథనా చ్చ భవభూతే రుద్ధతత్విమ్.” ఇట్లు గా దంగురేని, ఈయన మాలతీకిమును కొన్ని చిల్లరకవనము లేమేని చేసినయింటి వానిని లోకులు మెచ్చనందులకై గూవాక్యముం బల్కియుండవచ్చును. మాలతిచేతఁ గూడ న్నుటముగా ఎల్లరను మెప్పింపలేక, శృం గారమున తనకు ప్రజ్ఞచాల దిని యుగకొన్నవాఁడై, ఆగ్రసమును మానుకొని, చాలమి గ్రమ్ముకొనుటకై వీరగుభృతప్రియత్వోపన్యాస పూర్వకముగా వీరచరిత్రను దొడంగి నాడు—

“తే నేద ముద్భృతజన్త్రీయమన్యమాల । మస్తాకవీగ మురుసాహస మద్భుతం చ
వీరాద్భుతప్రియతయా రఘునందనస్య । ధర్మద్రుహం దమయశు శ్చరీతం నిబద్ధమ్.”
లోకులు వీరచరిత్రమును గూడ ఎక్కువగా మెచ్చుకొనలేదు. ఆన్యాయతను
‘యథా శ్రీరాం తథా నాచార సాధు త్వే దుర్జన్ జనః.’ అని ఉ. గ. భ. లో

నూచించినాడు. అయినను ఆదినుండి తనసారమందు తనకుం గలవిశ్వాసము క్రమ క్రమముగా ద్రడిష్ఠి మైనందున ఉ. రా. చ. తుదిన—

“తా మేతాం పరిభావయన్ వ్యభిసయై ర్విన్యస్తరూపాం బుధాః

శబ్దబ్రహ్మవిదః కి వేః పరిణతప్రజ్ఞస్య వాణీ మమామ్.”

అని తనవాక్కునే నూచించినాడు.

భవభూతి ప్రతిభాదీకము.

శ్రవదిగవద్య యిట్లు మహా మై యుండ, ఈయన పర్వతారణ్య సదీ తత్సంగము జనపద జన వృత్తాదీకమును సుస్థముగా సరించికొన్నాడో యనునట్లు పరికించిన వాడు. వర్ణనచే వర్ణ్యమును ప్రతిభాదీకలక్ష్యముం జేయగలడు.

ఏనుగులు దురదచే వృత్తిగ్రంథులకు గండగ్రంథుల నొరసికొని గోదావరి లోనికి పుష్పవృష్టిం గురియించుట; ఎండకు డస్సి యడఃకోర్లు చెట్లవై పరుండి కూయు చుండుట; నదీసంగములలో ఒకయేటియలలు నెఱయేటి యలలపైకి జేచి, అగ్నిమ్ము పోటు లాడి పొరలి యుండుట; అటవీగహ్వరములలోని సింహముల గర్జనలకును, పులుల గాండ్రు గాండ్రు గర్జనలకును, కుహలలోని యెలుగుబంట్ల యంబూకృత ములకును, అడవి యెల్ల ను నిశ్చ. లెల్లను శ్రోతలను ఒడలు గగరు పొడుచునట్లు మాటు నెలంగుట; ఎక్కిడనో శాతాశమున ఇంచుక జలము మెఱయుచున్న లోయలలోని పణయల నడిమి పడెయలు; డప్పికిం దూలిన తొండలు అనగరముల చెరుటయొడికలను త్రాగుట— ఇట్టివర్ణనలచేత ఈతఁడా చరికి నీరస భోగ్రాపుం జూపుచున్నాడు.

కిరియున కి రేణుమునతికి తొండముతో కూజాతోచుంబోలె, నీటిసోనను బ న్నీరంగోలె, చిలుకుట, దానికి కంపునెరి నూతనకాచతోడి నానునానాకాగుల బట్టుట; అమ్మితోబట్టె చిలుకునెరిచిలుల కి నణముతోడి నెల్లమ్మి నెత్తెని నీటిని తినపుక్కి-టినుండి దాని పుట్టుటల స్పృహ;— ఇట్టి సరికి పర్వత వర్ణనచేతను ఈకవి గళకహృదయములను చంకకరచుచున్నాడు.

ఆకాశసంచారి కి వాళిం. కన్యాబలిదాత్మ కి పాలిక, చాముఁడావూజా, కుహమాంస విక్రియ క్రి శూచవజ్జి దృశ్యాదృశ్య భూత శ్రేత పితాచ వృద్ధి, శ్యాశాన త్రైయా మాంభృతరవిప్రంభణ వర్ణనలచే ద్రవ్య శ్రోతృ పతిత్వి జనముల చిత్తములకు మచ్చుచల్లినవాడన.

శ్రీ సాత్త్వికస్వభావాన్ని భావములయొక్క నూస్మి నూత్నతర భేదములకు త ల్పంపుష్టి సంకరములను పరంచుటయందు ఈయన కిలొక్క కి విరుఁడుగా ను న్నాడు. ఈ విషయములో ఇరెరకవులు ఈయనకి సాచిగాఁ జూపెదరి.)

ఈయన తాను వశ్యవా క్కని చెప్పకొన్నాడు. వశ్యవాక్తముఁడని మనము చెప్పవలయును. మురారి శ్రీహన్నాదులు కొందఱు తప్ప ఇతరకవులు కాలిదాసుమార్గమున నడుగిడ లేక ప్రాయికముగా ఈయనకవనమును ఒరవడిగాఁ గొని యల్లియు, ఈప్రజ్ఞ లేమిని ఈవాక్కును రామిని, భగ్నప్రాయులైనారు. ఈయనకు భాషయు బంధమును రీతియు వృత్తియు అన్నియు వర్ణ్య భావ దళా వి శేషా ద్యుచితముగా మాటుచునే ఉండును. వాగుత్కర్ష ఉ. రా. చ. లో పరమావధిం బొందినది. బుడుతల గుట్టంపువర్ణనము, కొంటెవటుని హేళనోక్తి, కుశితజనక కఠోరోక్తి, శాంతజనక క్షమోక్తి, ఆరంభోత్సవ వేదకలాపీక్తి, బాలయోగుల వీరవాదములు, ఇత్యాదులు నిదర్శనములు. అక్షరమును బంధంబును అర్థానుగుణ నుగు సంకులకు లవచంద్ర కేతుల యుద్ధోద్యమవచనము. ఒక యుద్ధాహగణము:—

“ బ్యాబిహ్వికా వలయి హోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ముగ్ధారి ఘోర ఘన ఘర్షర ఘోష మేతత్
గ్రాస ప్రసక్త హస దంతక వక్త్రయస్త్ర
జృమ్భా విదమ్భి వికటోదర మస్తు చాపమ్.”

ఈతని తాట కావర్ణనముపై ఈను రేగి, మురారి రాజశేఖరాదులు పోటికి అల్లిన తాట కా వర్ణనపద్యములను వారినాటకముల యందుం గనవచ్చును; మదీయ విచగ్న వినోదమందేని కనవగును. కావ్యాదర్శనము పదలాటిత్యాధి నైవత్యము. ఆ లాలిత్యమందే అతఁడు జనించినవాఁడు గాని, అతనినుండి లాలిత్యము జనింపలేదు. భవభూతియు కాలిదాసును అర్థముబడి లలితపదములం బ్రయోగించినవారేగాని, లాలిత్యార్థమై తద్గుణోజ్జ్వల పదాన్వేషణముం గావించినవారు గారు. ఈకిటువం గనిపట్టి పాఠేటిదరి యుద్ధండకవి (కాలిదాసుమార్గమునుం దలపెట్టలేక) మాలతిని మించువాడై మల్లికం దొడంగెను. ఇంచుక తారతమ్యప్రదర్శనము:— ఇతఁడు నల్లి కలో ప్రాయికముగా భవభూతిపద్యములకు పోటిగా పుష్కము లల్లినాడు. మల్లిక కథ మాలతికథకు ప్రతిబింబ నునందగును. మాలతిలోని “మాడాపీడకపాతే” త్యాది నాంగీకరితపద్యమునకు ఉద్వేజక ప్రాయమునకు పోటిగా తినరూపకములో “మాడా పీఠికరే” త్యాది పద్యమును అల్లినాడు. వానిని మదియవిమర్శ వినోదమందేని ఆరూప కములయందేని కనవచ్చును. భవభూతిపద్యములో భక్తిపారవశ్యంబును ఉద్ధండకవి పద్యములో వరదానంబును అగపడుచున్నవి. “సంతాపంశమయస్త్ర” అను చతుర్థపాదముం జదువుచున్నప్పుడు సంతాపము శమించుచున్నట్లే తోఁచెడిని.

భవభూతికన్న కాలిదాసు వ్యంగ్యప్రధానుఁడు, కాలిదాసుకన్న భవభూతి వాచ్యప్రధానుఁడు. కుమారసంభవమున కితివిలాపమున—

“తమవేక్ష్యురగోద సా శృశం । స్థనసంబాధ ముగో జఘాన చ
స్వజనస్య హి దుఃఖ ముక్తతే । నిర్వృతద్వార మి వోపబాయతే.”

ఇందలి యుత్తరార్థమునకు ఉ. రా. చరిత్రములో—

“సంతానవాహీ శృపి మామసాణాం । మృగాని సప్తృథ వియోగజాని
దృష్ట్వేకేనే ప్రేయస మస్సహాని । ప్రోతస్సహస్త్రింశ సంస్థరత్నే.”

“దుస్సహత్వము” ఇందు కంఠోక్తము, అందు ఉపమానముచే నూచితము.

భవభూతికృతనాటకములను వ్యాఖ్యాతలకన్న అనుకర్తలే చక్కగా గ్రహించినారు. మాలతిని త్రిపురారి నాన్యధేవ జగద్గులకన్న ఉద్దండకవియు, మహా వీరచరితమును వీరరాఘవమనీషికన్న మురారియును చక్కగా గ్రహించినారు. ఇందులకు నిదర్శనమును ‘కపోల మఘ్నమాని’ “అపితౌటకారి” అనువానిపై మదీయ విమర్శవిద్యోదభాగమునం గనవచ్చును. పరశురామాభియోగమును వీరచరితముందుం గని బాలరామాయణానర్థరాఘవ ప్రసన్నరాఘ వాదులందు తత్కర్తలు నిబంధించుకొనిరి.

ఇతనియొకవడి దొరకిన తర్వాత పూర్వరామచరితము నధికరించి పలువురు పలు వగల రామనాటకములను రచించినారు. అందు గొన్ని— 1. బాలరామాయణము, 2. అనర్థరాఘవము, 3. ప్రసన్నరాఘవము, 4. ఉదాత్తరాఘవము, 5. మహానాటకము, 6. బానకీపరిణయము, 7. ఉన్మత్తరాఘవ ప్రేక్షణికము, 8. అద్భుత దర్శణము ఇత్యాదులు. వీరందఱును వశ్యవాక్కులే. ఇందఱలోను అనర్థరాఘవకారుడు మురారి పాండిత్యపరమోచ్చపదంబున దీపించుచున్నాడు. పరశురామాభియోగము లో భవభూతిని మించినాడు. కవులు పూర్వరామచరితము నిట్లు సాధించిరి గాని, ఉత్తరరామచరితములోని లోకాతీత సంవిధాన కల్పనం గని భవభూతిప్రతిభ కాశ్చర్యపడి, ఆమాగ్ధము తమ కసాధ్య మని యెఱింగి అందుం బడ మిడరైరి. జయ దేవుడు ప్రసన్నరాఘవములో ఉ. రా. చ. మాగ్ధమున నదీ దేవతలను గంగమునకుం దెచ్చినాడు.

భవభూతి ప్రతిభోజ్ఞులుండు గావున వలసినప్పుడు అపూర్వోపమానములం గల్పించుకొనును. ఉ.రా.—

“బాహ్మమ్మసా మృగదృశో విమలః కపోలః
ప్రత్యక్షతే; సచది రాజత ఏవ యస్మిన్
గణ్ణాపవేయ మివ కాన్త్యమృతం పిసాసు
రిష్ట ర్ని వేళితమఃకూఢ మృతాశదణ్ణః.”

మాలతి.

“ప్రకిరతి శకృత్పిష్టకా నామ్రమాత్రాః. [“ఆమ్రమాత్రములుగా నిండుక-
శకృత్పిండముల్.” 59 (24). గుఱ్ఱమును వటువులు వర్ణించుట- ఉ. రా. ద.]

“దశయతి పరిశువ్య త్రైవిధతాశీఽపాణ్ణా

స్తిమీనికర ముద్య న్నైవవః ప్రాక్ష్యకాశ్శః.”

యూ.సి.

ఈతాటియానే పిమ్మట అల్లనాని పెద్దనగారి దంతపుడు వేసిన యైనది.

“అభినవకరిదన్త చ్చేదరాద్యః కపోలః.”—మాలతీరహస్యక.

మఱి యీకవి యిహలోకమృత నిర్ఘరిణి యగు మేఘసందేశంపు ఫక్కి-
ననుసరించి మాలతి 9-వ యంకములో మూడు స్లోకము లల్లి నాడు. — “కచ్చితౌన్స-
హ్య” (25), “దైవాత్పశ్యే” (26), “భవద్భిస్సర్వార్థైః” (29).

భవభూతి నాటకముల విమర్శ.

ఈయుపోద్ఘాతమున ఉ. రా. చరిత్రమే ప్రధాన మయినను, కడమ రెంటిం
గూర్చి అల్లకొనుచున్న కొన్ని పారలౌకికము లొలగించుటకై వానింగూడ నిట
పరామర్శింపవలసి యున్నది.

మాలతీమాధవ కథ.

ఇది పద్మావతిలో జరిగినది. కామందకి యను బాధ్యపరివ్రాజికయొద్ద కుండిన
పురమువాఁడు దేవరాజుఁడును పద్మావతీపురమువాఁడు భూరివసువును విద్య
నేర్చుచుండిరి. ఆ దినములలో ఆ యిద్దఱును కామందకీశ్వియసమక్షమున “మనము
తప్పక ఒకరితో నొకరము వియ్య మండవలయును,” అని ప్రతిజ్ఞ చేసికొనిరి. ఇరు
వురును తమతమతావుల చంద్రు లైరి. దేవరాజునికి మాధవుఁ డను కుమారుఁడును,
భూరివసువునకు మాలతి యను కూతురును, కలిగిరి. వీరికి యుక్తవయస్సు కచ్చి
నంత మాధవుఁడు ఆస్మితీకీవిద్య నేర్చు కొనుటకు పద్మావతికి వచ్చెను. కామంద
కియు ఈనగరమున నే ఉండెను. పద్మావతి రాజు తన నర్మసచివుఁ డగు నందనునికి
మాలతి ని మ్మరి భూరివసువును అడిగెను. దానికి ఇవ్వపడక భూరివసువు మాధవుని
తెలిసికొన్న వాఁడై మాలతికిని మాధవునికిని చౌర్యవివాహము జరుపు మని కామంద
కిని కోరెను. నాయకానాయకులు మదనోద్యానములో ఒండొరులం గాంచి కాము
బారిం బడుదురు. మాలతికి చేటి లవంగిక యనువేళ్ళు, మాధవునికి చెలికొండు మళరం
దుఁడు, అనుచరుఁడు కలహంసకుఁడు. నందనునిచెల్లెలు మదయంతిక మాలతికి
సహపాంసుక్రీడ మొదలుకొని చెలికత్తై. మాధవుఁడు గ్రుచ్చినపొగడదండను లవంగిక
కొనిపోయి మాలతి కిచ్చును. మాలతి నిరంతరము దానిం దాల్చియే యుండును.
మాలతి చిత్రఫలకమున మాధవునిప్రతిమను వ్రాయును. అది లవంగిక మూలముగా

కలహంసుని చేతిమీఁదుగా మాధవునికిం జేరును. మాధవుఁడు దానియందు తన ప్రతిమప్రక్కను మాలతిప్రతిమను వ్రాయును. అనంతరము ఆచిత్రఫలకము మరల మాలతిచేతికి బోవును. ఇట్లుండ, నెద్దపులి యొకటి మతమునుండి విడబడి మదయంతిపైకి వచ్చును. మకరందుఁడు ఆమెను అనలి కెత్తుకొనిపోయి కాపాడును. అసందర్భమున నాయువుగ కన్యోన్యాయుగము జనించి వర్ధిల్లును. ఇట్లుండ, మాలతిని నందనున కిచ్చునట్లుగా భూరికసువు నిశ్చితార్థముం గావించును. అందలి గుట్టెఱుంగక మాలతీమాధవులు నెగు లొందురు. మాధవుఁడు తనయభీష్టమును సాధించుటకు మాగ్ధాంతరములేమిం గని ఆరాత్రి శ్మశానమున మహామాంస విక్రయముం దొడంగును. ఆరాత్రియే అఘోరఘంటుఁ డనుకాపాలికుఁడు మాలతిని పైమేడయందు నిద్రించుచున్న దానిని తనశిష్యులు కపాలకుండలచే తెప్పించి శ్మశాన మందలి కరాళాయతనములో కరాళాదేవికి బలి వేయం గడంగును. మెడ గొట్టం గత్తి యెత్తి అఘోరఘంటుఁడు ఇష్టవస్తుస్మరణము చేసి కొమ్మని మాలతిని హెచ్చరింపగా, “హా! మాగవా, నే నిదె పరలోకమున తేలుచున్నాను. నన్ను నీవు మఱవకుము. అమరత్తులు స్మరించుచున్న జనము మృతము కాదు గదా.” అని మాలతి మాధవుంగూర్చి మొఱుక యిడెను. ఆకుయి మాధవుఁడు విని గుడిలో చొరఁబడి అఘోరఘంటుని అమృతానికి బలిం గావించి మాలతిని రక్షించెను. పిచ్చుట మాలతి కులబిలాచారము ప్రకారము వెండ్లికి ముందు గ్రామదేవతగుడికి పూజార్థము పోవును. మాగనమకరందులు ఆగుడిలో నాంగియుందురు. అచట మాలతీవేషమును మకరందుఁడు ధరించి నందనుని యింటి తేగి వానిప్రక్కను వెండ్లికూతు రగును. మాధవుఁడు మాలతిం దోడ్కొని గుడినుండి సురికి యొకయు న్నానయందు కౌసుందకి సంవిధానముచేత చొరికావివాహము బడసి యుండును. ఈలోపల మకరందుఁడు వెండ్లికూతురుగా నందనునిచెట్టపట్టి ఆతనియింట నుండగా, ఆతఁడు వానితో సరసము లాడవచ్చును. మకరందుఁడు పాదములతో ఉత్తరము చెప్పి, వానిచెల్లెలిని మదయంతిని తోడ్కొని పలాయితుఁ డగును. ఆతనిని వీధిలో తలారు లడ్డగింతురు, అంత నాతఁడు మదయంతికను మాలతి యున్నకడకుఁ బంపి తలారిదండును రూపు మాపును. ఈకయ్యమును కలహంసకునివలన విని మాధవుఁడు మాలతిని ఉన్నచోటన యుంచి, తానేగి మకరందునికిం దోడ్చును. తలారులం ద్రుంచి యిరువురును మాలతిం గలియఁ రాగా ఆమె లేదు. ఆమెను కపాలకుండల తనగురువును అఘోరఘంటుని మాధవుఁడు కెడపినపగ దీర్చుకొనున దై యెత్తుకొని యాకాశమార్గమున శ్రీశైలమునకుం బోయెను. ఆమె నిచ్చట మాధవాదులు వెదకి వెదకి వేసారుదురు. కపాలకుండల మాలతిం గొనిపోయి యుండు నని వీరికి కామందకి చెప్పెను. అయి

నను దుఃఖము పట్ట లేక మాధవుడు మూర్ఛితుఁ డాయెను. బ్రదుకఁ దని వెఱచి మకరంబుఁడు ‘భృగుపతనమునకు సమకట్టి కొంతకాలమునుండి క్రిందికి పడ నుండెను. భూరివసువు మాలతీనాశమును విని దుఃఖము పట్టలేక అగ్ని ప్రవేశార్థమై బయటపడెను. ఇంతలో శ్రీశైలమందు శౌర్యుని మాలతి నెఱింగి కపాలకుండలను నిగ్బర్హించి ఆకాశమార్గమున మాలతిని గొనివచ్చి మాధవాదులకును భూరివసువునకును చూపి అందఱును రక్షించినది. తొలుతులను కొట్టినపరాక్రమమును ఈయుత్కటానురాగములను విని రాజు సంతసించి మాలతిని మాధవునికిని చందయంతిని మకరందునికిని ఇప్పించి బహూకరించెను.

మాలతి విచారము.

మాలతి దశవిధరూపకములలో ప్రకరణ మనల బరచునది. అందులకు.—

“యత్ర కవి రాత్మబుధ్యా । వస్తు శరీరం చ నాయకం చైవ
శైత్వత్తికం ప్రకురుతే । ప్రకరణ మితి త ద్బుధై జ్ఞేయమ్.”

అని భరతుఁడీ. విస్తరము తత్సూత్రమందుం గనవచ్చును.

“భవే త్ప్రకరణే వృత్తం లౌకికం కవికల్పితమ్,

శృంగారోఽశ్రీ నాయక స్తు విప్రోఽనూనోఽధవా కణిక్,

సాపాయధర్మ కామార్థ పరో ధీరప్రకాశకః॥”

సా. గ.

ఇందువలన 10 అంకము లున్న మాత్రాన ప్రకరణ మనబడు నని యొకానొకరు వ్రాసినవ్రాత యపొస్తము. మాలతినిగూర్చి లక్షణకారు లేమి, విమర్శకు లేమి, అందు ఇతివృత్తము కేవలము ఉత్పాద్య మని వక్కాణించిరి.

“His Malatimadhava is a romantic drama, the plot being the creation of his own masterly genius.” Kale.

“The Malatimadhava is a Prakarana of ten acts. The plot has been spun out purely from the imagination of our poet.” M. Krishnamachary.

కాని, యీరూపకము బృహత్కథామూలకము. మల్లి కామారుతము ప్రకరణము యయ్యును మాలతికి ప్రతిబింబ మనం దగిన యనుకృతిగా నున్నది. అట్లే మాలతియు బృహత్కథలోని మగిరావతీకథకు ప్రతిగా నున్నది. బృహత్కథ వైశాచీభావలో నున్నది. అందులకు సరియైన సంస్కృతానువాదము సోమదేవ భట్టుని కథాసరిత్సాగరము.

“యథామూలం తథైవేదం న మనా గ ప్యతిక్రమ్య,

గ్రన్థవిస్తరసంక్షేప మాత్రం భాషా చ భిన్నతే.”

అని యాతనిప్రతిజ్ఞ. అందు మదిరావతికథక్రింద “ఇయ మేవ కథా మాలతీమాధవస్య మాలభూతా.” అని ఆధోక్షాపిక కలదు. శిశువును యువతిని గావించినట్లుగా ఆకథను భవభూతి పోషించి పండితమోహినిని గావించినాడు. దానిని జరిపిన, ఈతనిప్రజ్ఞ సరగా ఇంత యని యేర్పడును. ఆకథను ఈక్రింద సంగ్రహముగా వాక్రచ్చెద.—

మదిరావతికథ.

కలింగశత్రులు శోభావనీనగరముందు యశస్కురుడని బ్రాహ్మణుడొండెను. ఆయనభార్య మేఖల. వారికి నే నొక్కండన కుమారుడ నుద్భవించితిని. బాల్యంబున నే నధ్యయనము చేయుచుండఁగా నతని పూర్వమున కతని కలిగెను. దానిజేసి నాయన అస్త్రతోగూడ నన్నుం దోడ్చి, నిగ్రహరిచ్చడనియుతిముగా శత్రునగరమునకు పోయి, అచట నెలకొనెను. నేనును నాయాడు సహాధ్యాయులతోగూడ నొకగురువరునివలన విద్య నేర్చుచు నుండెని. వారిలో గుణవతుడు మహాభనికుని కుమారుడు విజయసేనుఁ డనుక్షత్రియపుత్రుఁడు నాకు నెచ్చెలి యాయను. ఒక నాఁడు మాయసాధ్యాయునితోకి ఆతనితోగూడ నతనితోఁబుట్టువు మదిరావతి యనుకన్య వచ్చెను. ఆకుమారిం గని మిత్రునివలన తదీయసామాన్యయు లెఱింగి వెంటనే తలఁగరానితగులమై మరునాఁకు బంపిన నైతిని. ఆకుభాంగియు చెలిమి తొలఁకు మనోహరనీతిఁబలుల నన్ను గాంచుచు, మొలకలెత్తినకూరిమిని నెక్కుల పులకపటలిచే తెలుపుచు, ఆటమిచుచే తద్దముం బ్రొద్దు సుసలి, అనంతము ప్రణయ దూతీయుగు వలితాపాంగనీతిఁబలు మాలికను నాదెసకు ప్రేరించుచు, నెట్లశేలకు తన యింటి కరిగెను. అంత నేనును ఆయెడఁబావునకు డిల్లవోయి ఇంటి కరిగి నేలంబడి నేలంబడినమీనువోలె బోరగిలుచు వెదకిలంబడుచు దొండ్రులుచు నుండెని ఆయనతో రాత్రంబు గడపి నేను మఱునాఁడు ఁ ధ్యాయలయింటి కిరిగితిని.

అచట విసంభవసంభాషణంబున నాచెలికాఁడు విజయసేనుఁడు మహాత్ముల్ల వదనాంబుజుండై నాతో నిట్లనియె.—‘మిత్రమా, నాచెల్లెలు మదిరావతివలన నాచెలి కానిని నిన్ను ఇట్టివాడఁ పని విని నెయ్యంబున మాతల్లి గాంచఁ గోరియున్నది. కావున నామీఁద స్నేహముకలదేని నాతోఁగూడ మాయంతికి రమ్మ. నీయనంగుఁ దానురలరజంబుచే మాయిల్లు విభూషిత మగునుగాక.’ మరుభూమితరువరికి జడి వానవోలె ఈమాట నాకు తాపసిర్వాపణం బాయెను. నేను వల్లెయని యాతనియింటి కేగి యాతనితల్లిచే నక్కఱుండనై ప్రేయసీదర్శనముచేత కుళితుండ నైతిని. అంతలో తండ్రి పిలువనంపఁగా విజయసేనుఁడు నాయెద్దనుండి వెదలిపోయెను. అంతట మదిరావతిదాదికూఁతురు నాకడ కేలించి మ్రొక్కి యిట్లనియె:—‘భర్తృ

దారకా, మాభర్తృదారిక మదిరావతి యుద్వాసంబులో నొకమాలతీలతం బెంచినది. దాన నిపుడు మధుసంగమ సానంద విలాసహాసిలోజ్జ్వలంబు పుష్పభరోద్గమంబు పెరిసి యున్నది. అందుండి వైబడుచున్న పూవింటి శిలీముఖంబుల నోర్చి భర్తృదారిక స్వయముగా మొగ్గలం గోసి ముత్తయంబులం బోనియామొగ్గలతో ఈయంటి పేటపేరు గ్రుచ్చి నీకు కానుక పంపినది. క్రొత్తపదార్థమును ముందుగా ప్రియ తమనికిగదా ఈవలసినది. ఇట్లు చదురుగాబలికి ధాత్రేయ ఆపూదండను పంచ పలకర్పారసంయుత తాంబూలదళంబులతోఁగూడ నా కొసం గెను. నాప్రాణప్రియ తన చేతులతో గ్రుచ్చినయాపూదండను నేను మెడల బల్కి, తిదియాలింగనంబుకన్న నెక్కుడగు సన్నివేశము సౌఖ్యముం బొందితిని. ఆతాంబూలము వైచిత్రీని యాప్రియాసఖితో 'ఓకల్యాణీ, ఏమి చెప్పదును, నాయదయందలి కామ మెట్లున్నదన, నీచెలికొఱకు ఈప్రాణములను వదలుదునేని అదియే నాబస్యఫలము, నాప్రాణములు నీచెలివిగదా,' అని పల్కి గానిం బంపి నేను అంతలో వచ్చిన విజయసేనుంఁగూడి ఒజ్జయింటి కరుదొచ్చితిని.

మఱునాఁడు విజయసేనుఁడు మదిరావతిం దోడ్కొని మాయంటి కరుదెంచెను. వారిరాకకు నాతలిదండ్రులు కరము సంతసిల్లిరి. ఇక్కరణిని నాకును మదిరావతికిని మాటిమాటికి నేకస్థానస్థితిచేత ననురాగము గూఢముగానే పెచ్చుపెరుగుచుండెను. ఇట్లుండ నొకనాఁడు మదిరావతిదాసి వచ్చి నాతో వేకతంబున నిట్లనియె: 'మహాభాగా, నాపలుకులు శ్రద్ధతో నవధరింపుము. ఒజ్జలయింట నిన్ను గన్న యప్పటినుండి మదిరావతి పడునట్టివనస్థ వాక్రువ్వ నలవి గాను. ఆలేమ తన మనస్సు నిమిద తగులుకొనియున్న దని నాతోఁ బల్కినది. కావున నోసాబగుఁడా ఆకుమారజీవితము నీ కష్టమేని తన్మనోగతి మెవ్వఁగంబున ఫలించునో ఆవిధి మాచరింపుము.' ఈవాగ్మ్యంబున నానంపముగ్నుండవై 'ఈపని మీచేతిలోనిద, నేను మీ స్వాధీనుండన' అని యుత్తిరి మొంగితిని. ఆమాటకు దాసి సంతోషించి వచ్చిన యట్లే పోయినది. నేనును ఆసందర్శనంబుచే నాస్థ వాడమి నెవులు దిటి యుంటిని.

ఆమఱునాఁడు ఉజ్జయునినుండి గొప్పవాఁ డొకక్షత్రియకుమారుఁడు వచ్చి మదిరావతిని తన కిమ్మని తజ్జనకు నడిగెను. తండ్రీయు నతని కీయ నంగీకరించెను. అంతట లగ్నము నిశ్చయమాయెను. మహోత్సవపూర్వకంబుగా పెండ్లిదినము వచ్చినది. తూర్వములప్రాంతితో పెండ్లికుమారుని రాక కోలాహలపడుచుండెను. అంత నేను ఆసలుడిగి బ్రదుకుటిడు మను భరింపఁజాలక నిరహముకన్న మరణము మేలనియెంచి ఊరివెలి కరిగి అట నొకమట్టిమ్రానేక్కి యందొకయురిగట్టి మెడకుఁ దవలింపుకొని చెట్టునుండి నన్నును ప్రియాప్రాప్తమనోరఃజ్యంబును ఒక్కటట దిగఁద్రోచితిని. తుణ

మనసేపటికి చైతన్యమును మరలం బొంది కనుదెఱచి చూచునంతట నా యురి త్రెస్సి నే నొక ప్రాయశ్చవానియొడి నుంటిని. అతడే నాప్రాణమును గాచె నని తలంచి, యాతనితో 'మహానుభావా, నీ వేమో కరుణ చూపితివి గాని, విరిహృతునికి నాకు చృత్యువు ఇష్టముగాని ప్రాణము గాదు.' అని వచించి, యాయాపద్ధాంతపుని ప్రశ్న శుభ్రముగా మదియనుయిన నుదిరావతీవృత్తాంతమును నివేదించితిని. అంత నాస జ్ఞుడు 'ఏల ప్రాజ్ఞాడవ ముఖ నిలు మోహంబునం బడెదవు. సకలంబును దేనికొఱ కో ఆయాత్మను త్యజించుట నేమిఫలము? ఇందులకు నిదర్శనముగా నావృత్తాంతముం జెప్పెద వినుము' అని యిట్లు వక్కాణించెను.

హిమవంతముచెంత నిమగ్నుని దేశ మొండు గలదు. అందు శ్రుతశీలసంపన్నుం డయిన యొకబ్రాహ్మణునికి నేను తివయుండను. నేను దేశాంతములు గన వేడుకర్తయై యిలువెడలి దేశములు తిరుగుచు ఒజ్జలం గనుచు క్రమంబున శంఖపుగమునకుం జనుచెంచితిని. ఆనగరంబుకడ శంఖపాలు డనునాగరాజుది సావనము శంఖప్రాద మనుమహానరోవరము స్వచ్ఛోద్ధకము కలదు. అప్పరంబున గురుశునాసమునేయు చుండి నేనొక్కప్పుడు స్నానయాత్రోత్సవంబున శంఖప్రాదమునకుం బోయితిని. సురాసురులచేత మహాసముద్రమువోలె ఆతటాకము దగులనెల్ల నానాదిగంతాగతు లైనజనులచే నిండి అంతటను కలగుండుపొందుచుండెను. మడుపునకు దక్షిణంబున చెల్లుగుబురులో నొకవరకన్యక గురివెందతీవ పందిరిదువారంబునం బూలు గోయుచుం డెను. ఆలేడికంటి నాకంటంబడినమాత్రాన ముట్లోకములను మోహంబునంగాంచు మారుని కై బల్లెమువోలె నాయెడ నడుగంటఁ జొచ్చినది. తానును నన్నుంగాంచిన మాత్రాన వలతేనికి దానియై నన్ను ఆపాంగవిశ్రాంతారకొంతింపు నిలోకితంబునం బరికించుచుండెను. ఇట్లాక్కనిముసంబ మేమిరువురము ఒండొరువులం గాంచుచు న్నంతలో మదపుటేనుం గొండు రేగి గొండు శంభుకొని మావటీనిం బడఁద్రోచి చెవిమీఁదియంతుసమును నేల రాల్చి పరువున వచ్చుచుండెను. దానిం గని పరిజను లెల్లం బలాయితులు గాఁగా నేను వెఱగురినయాశ్రయసిని అక్కన నెత్తుకొని జనుల నడిమికి తెచ్చితిని. అక్కన్నియ దిగులుతీటి తిత్పరిజనము వచ్చి కూడునంతలో జనుల కోలాహలంబునకుం గనలి యా మత్తవారణ చచ్చటికే గుముకుచు వచ్చెను. అభయ మునకు జనులెల్లం బరువులువాఱ పరిజనులు ఆవరకన్య నవ్వలి కెచటికో కొనిపోయిరి. నేను వేటొకచక్క⁴³ కేగితిని.

ఏనుగుగధయము తీజినతర్వాత ఆనింగినదుముదాని నెచటనుం గానక, పేదని కులమేని నెలవేనియు నెఱుంగక, శూన్యహృదయు డవై విద్య కోలుపోయిన విద్యార్థి

ధనుండుంబోలెఁ ద్రిమృతులు నుండుని. క్రమముగా ధైర్య మవలంబించినవాడనై ఆ కన్నీయ యానగరంబున నొకవేళ నుండునో యని యిటకు వచ్చితిని. ఇట కంతమున కురిఁబోసికొన్ననిన్ను గంటిని. ఈరి తొలఁగి నీవు నీదుఃఖము చెప్పితివి. నేను నాదుఃఖమును చెప్పితిని. మిత్రుఁడా, యివ్వధమున నేను ఊరం బేరం దెలియని యాసుందరాంగికై పురుష కౌరమునకు దాగియగపడనిపిషయంబున యత్నము నేయు చున్నాఁడను. మదిరావతి నీగోచరమంద యున్నను నీవు తతాప్తిపిక్తై పురుష కా రము మాని దిగులునం గూలెదవేల? గుక్తిణీదేవినిగూర్చిన పురావృత్తమును నీవు విన లేవా? చేదిపతి కిచ్చినను మురారి యా మెను పొందలేదా?

ఇట్లు చెలికాఁడు పలుకుచుండఁగా మంగళవాద్యనాదపురస్సరంబుగా మది రావతి సపరిజనయై నాయెదుటనే వచ్చినది. అంతట మిత్రునితో నిట్లు చెప్పితిని — ‘ఏవానామనకు ముందు ఈయమృవారిగుడిలో కులకన్యకలు కామదేవుని బూజిం తురుగా, కాన నిటకు వచ్చినప్పుడు మదిరావతి తనకై ప్రాణమువిడిచిన నన్ను చూచునుగాక యని ఈగుడిమండట నే ముట్టిచెట్టనకు నే నురిఁబోసికొంటిని.’ అమాట విని ధీరాత్ము ఁడాచెలికాఁడు ‘అటయిన శిష్యులుగా ఈగుడిలోనే ప్రవేశించి గర్భ గృహములో మాతృదేవతల వెనుక దాగియుండము, మన కేమయిన సుపాయము దొరకుకో దొరకదో చాతము రమ్ము’ అనెను. నేను సరియే యని యాసఖునితోఁ గూడ దేవళంబు సాచ్చితిని. అట్లే దాగియుంటిమి. అంతట పెండ్లి పాటలతోఁ గూడ మదిరావతి మెల్లన ఆ దేవళమునకు వచ్చినది. తాను మనస్సులోని వరమును ఒరులకుఁ దెలియకుండునట్లుగా కామదేవుని వేఁచుకొనందలంచినట్లు కారణము చెప్పి సఖీజనమును పరివారమును బయటన నిలిపి, ఒంటిగా లోని కరిగి కామదేవు నర్పించి యిట్లు విన్నవించినది.—‘దేవా, నీవు మనస్సునం బుట్టినవాఁడ వయ్యను నామనస్సులోని నాప్రియుని ఎఱుంగ వైతి వేల? ఏల నన్ను వంచించి కీడు వఱిచితివి? ఈజన్మమందు నీవు వరదాన సమర్థుడవు కావేని జన్మాంతరమం దేని, ఓ రతినాయకా, ఆ విప్రకుమారుడే నాకు భర్త యగునట్లు ప్రసాదింపుము.’

ఆబాలిక మేము కనుచును వినుచు పుండఁగా నిట్లు పలికి, చిలుకుఁగొయ్యకు ఉత్తరీయమును కట్టి కంతమున కురిఁబోసికొనెను. ‘మిత్రుఁడా, పోయి అగపడి ఆమెకింతమునుండి యాపాళమును తొలఁగింపుము’ అని యాచెలికాఁడు బోధింపఁగా నేను వెంటనే ప్రియకడకుం బని ‘ప్రాణేశ్వరీ, సాహసము చేయకు, ఇదె చూడుము ప్రాణము వెల యొసంగి నీవు గడించినవాడను, ఆర్తికాలమందు ఎవని మీఁది సహజ స్నేహమును నీవు తెల్పితివో వాడను, నీదాసుఁడను, నీమ్రోలన యున్నాఁడను.’ అని

హర్షంబుచే ఎలుంగు దొట్టిలం బలికి, తుణుంబులో ఆసుందరాంగి కంఠమునుండి పాళమును తొలంగించితిని. అంత నచ్చెలువ నన్నుం గని యానందభయంబులపాలయి తుణుము ఉన్నంతలో నామిత్రుఁడు వడిగా నిట్లనియె:—‘చెలికాఁడా, ఈరేవాయి చీకటిలో నేను ఈమెవేసము దాల్చి యీ మెపరిజనులతోఁ గూడ నేఁగెదను. మన యిరువురము త్రోయములను కట్ట నిచ్చి, ఈమెను దోడ్కొని నీవు రెండవద్వారము దారిని నీయిచ్చవచ్చిన దేశాంతరమునకు రాత్రి పొమ్ము. నాకై చింతింపకు, నాకు దైవము మేలునేయును.’ ఇట్లు పలికి, యాతఁడు మదిరావతివేసము తాను కైకొని రాత్రి చీకటిలో తత్పరిజనులతో వెడలిపోయెను. నేను మదిరావతిని దోడ్కొని వెలలేనియొకరత్న హారముతో ఆరెండవద్వారమున వెలువడి ఆరాత్రి ఒక యాపడదూర మరిగితిని. తెల్లవాటిసపిమ్మట ఆగించి, దినములవెంట క్రమముగా నడచుచు ప్రేమసితోఁగూడ అచలపురమునగరము చేరితిని. అం దొక బ్రాహ్మణుఁడు నాకు మిత్రమై యి ల్లీయఁగా అవిలంబితముగా మదిరావతిని వెండ్లి యైతిని.

ఇట్లు కోరిక నెఱవేలి యచట నివసించుచు నేను నామిత్రునికథ యేమాయెనో యని చింతాకులమానసుండైనై యుత్తరా యణంబున నిటకు గంగాస్నానార్థము వచ్చి సంత నీయకారణపాంధవుండు నాకుం గనులపండువు గావించినాఁడు. నన్నుం గాంచి యాశ్చర్యమగుండయినయీతనిం బెద్దయుఁబ్రాద్దు కవుంగిటం బొదివి కూర్చుండి వృత్తాంత మడుగునంతలో, దేవా, నీవిటకు విజయంచేసితివి వశేష్వరాత్మజుఁడా, ఇట్టివట నాచెంతనున్న యీ బ్రాహ్మణకుమారుని నాకు ప్రాణభార్యప్రదుడైన యాయాపదాంధవునిఁగా నెఱుంగుము.

ఇట్లు నిజవృత్తాంతమును ఆయిరువుగు విప్రకుమారులలో నొకఁడు వర్ణించి ముగించిన తట సరవాహనదత్తుఁ డారెండవయాతనిని ‘ఒవిప్రకుమారా, మిత్రులకై ప్రాణమును సరకుగొనని మిముబోంట్లు లోకములో అరుదుగదా, నీవు ఆచితుక్కు పాటునుండి యెట్లు తప్పించుకొంటివో చెప్పుము, నేను సంతసిల్లెదను’ అని యడిగెను. అంత నాతఁడు తనవృత్తాంతము నిట్లు చెప్పందొడంగెను.

మదిరావతివేసంబు దాల్చినవాని వృత్తాంతము.

నేను మదిరావతివేసంబున దేవరమునుండి వెలువడఁగానే పరిజనులు నన్ను మదిరావతినిగానే తలంచి, పల్లకిలోఁ గూర్చుండఁబెట్టి సోమదత్తునిలోఁగట్టికల గొని పోయిరి. అందు వెండ్లికొమరిత యనుభ్రమచే నన్ను పానమత్తలు ఊడిగంపుం జేడియలు మేల్కొనుంగు వైచి ఒకయింట ప్రవేశపెట్టిరి. నేను గూర్చున్నంత వెండ్లి పండువు నుబ్బులాటంబుల తబ్బిబ్బుచేతలబిబ్బోకవతులు నన్ను చుట్టవేసికొనిరి.

అంతలో వాకిటిచెంగట అందియలసందడియు మొలనూలిరవలియు విననాయెను. చెలికత్తియలతోగూడ నొకకన్నయయు నాగదిలోని కరుదెంచెను. ఎవ్వరెయ్యో యని పరికించితిని. నాడు శంఖప్రదముకడ జలకమాడవచ్చి నాకు కను విందై ఏనుగునుండి నేగించిన యా నాయెడదొంగయే నాపజ్జం గూర్చున్నయొకన్నియ. ఇదేమి? కాకతాళీయమా, కలయా, నిక్కమా, యని పట్టరాని సంతసంబున నొడలెఱుంగక నేను దలపోయుచుంటిని. అంత నొక్కనిముసంబున మదిరావలిచెలులాకన్నయను 'అర్యదహితా, ఏల యిక్కరణి బెంగవట్టుకొని యున్నావు?' అని హెచ్చరించిరి. తన చునోగతమును దాచి యాకన్నయ యిట్లనియె:— 'ఏమి, మీరెఱుంగరా మదిరావలి నాకెట్టినెచ్చెలియో? ఈమె ఇప్పుడు పెండిలియై మగనిఁటి కేగును. ఈమె నెడఁబాసి నేనుండఁజాల నని నెవులొందియున్నాను. కాన మీరు వెంటనే బయటికిం బొందు, నేను ఇంచుక నేపు మదిరావలితో విద్రంభంబున మాటలాడుచు సుఖముండెదను.' అంతట వానందలు మమ్మిరువుర నేకాంతంబున విడిచి యరిగిరి. అంత నాచెలువ తలుపు బిగించి గడియ వైచి వచ్చి చెలికత్తై ననుభ్రమచే నాచెంతం గూర్చుండి యిట్లనియె.

సఖీ, మదిరావలీ, నిరుఃఖముకన్న గొప్పమఃఖము ఉండదు. ఏలన నీప్రాణ ప్రియుఁడు నేను కడ్డాయుండ తండ్రి నిన్ను నుజివేటొకని కిచ్చుచున్నాడు. అయినను పరిచయవశంబున నుగల నెఱుకవడెడి గూనీప్రియతమనితో నీకు దర్శనమేని ఒకవేళ ఘటిల్లఁగలదు. నాకన్ననో ప్రత్యేకలేనిదుఃఖము సంభవించియున్నది, చెప్పెద వినుము: నీకు నేనెట్లో నాకు నీవును అట్లే నమృతపుఁ దావలమవుగదా. రానున్న నీ యెడఁబాపు దుఃఖమును మఱచుటకై నేను శంఖప్రదమునకు స్నానయాత్ర పోయియుంటిని. అచటి యుద్వాహనంబున, పగలు నింగిని దొఱంగి వచ్చిన చంద్రుడో సౌందర్యసామజంపు బంగారంపుఁ గట్టుకంబయో నా నొప్పుమీఱు లేఁబ్రాయపు బ్రాహ్మణకుమారుఁ డొక్కరుండు నూనూఁగుమీసంపుఁ జేటికొడమలతో విరాజిల్లుచున్న మోముదామరపాఁడు నాకన్నులకు విందొనర్చును. 'అడవులయందు తపంబులచే నిడుచుట గుడిచిన మునికన్నయలు ఈకొమరుగానిని గానరేని వారితపంబునకు ఫలమేమి?' అని యాతనిం గని నేను దలపోసిన మాత్రాన కాముడు నాయెడ నలుగులం జేసినతూంట్లదారిని నానానయు వెఱపును జాతిపోయినవి. అంత నన్నుం గాంచుచున్నయాతనిం గ్రేఁగంట నేఁ గాంచుచున్నంతలో కంబమునుండి విడఁబడి మదపుటేనుం గొకటి విచ్చలవిడి నచ్చటికిం బఱతెంచెను. దానిం గని నాచరిజనమెల్ల భయపఱియితంబు కాఁగా వెఱచఱచి తత్తటిల్లుచున్న నన్నక్కమాఁడఁడు యెవ్వన వచ్చి యెడనెత్తుకొని దవ్వనకు జనులనడి

మికిం గొని పోయెను. ఆతనిమేల స్వర్ణామృతంబుచేత నే నానందనిమిలితలోచన నై, చెలీ, ఏనుం గేమో, భయ మేమో, నే నెవతెనో, ఎటు నుంటినో, ఎటుంగ కుంటిని. అంతట పరిజనము నన్నుం గలసికొనఁగా నాచుదవారణంబు మూర్తిభ వించిన విరహంబువోలె నాచక్కటికే యరుదెంచెను. దానిభయంబున నాపరిజనులు నన్నెత్తికొని బసకుంబోయిరి. అయ్యలబలంబున నాప్రియుఁ డాభూదేవకుమారుం డెటు లరిగెనో నేఁ గాననైతిని. అది మొదలుగా పేరేనియుం దెలియక యాప్రాణ దాతను చేతి కబ్బి తప్పిపోయినలిబ్బికై వడి స్మరించుచు, కలలోనేని యతనిం గాంచు కోరిక మై ఎల్లకంటలం బాపునిదుర నాసించుచు, జక్కవయ్యావుటాండ్రో సరిగా రాత్రుల నేదృశ్యమందును. ఇట్లు ఉపాయముల కందని యామఃఖములో నీదర్శన మొక్కటి, ప్రియసఖి, నాకు పినదసాధనముగా నుండినది; అదియు నింక ద వ్యగునుగదా. మదిరావతి, యిత్రైజుఁగున నాకు సరణ మొక్కడే శరణ మైనది, కాన ఈయించుకతడవేనియు నె నెమ్మోముం గంచుసుఖము ననుభవించెదను.

ఆలతాంగ యిబ్బంగిని నానీమల సన్మతలపుసోనలు గురిసి, నామోమునుండి జలఁగుముసుగు నెగఁదివిచి, నన్నుం గని యానవాలుపట్టి, యొక్కట మాన్వేశ్వర్య భయంబులపొందెను. 'ఏల యోముద్దరా, ఇట్లు నివ్వెఱపడెదవు? ఆతడనే గాని నేను, తిలంపున కందనిమర్థంబులకయితము అనుకూలదైవము సుటియించును జుమా. ఏకై నే నెఱిగిదుస్సనా వేదనం జొందితినో, విధి నేయునప్రపంచవిలాసం బెట్టిదియో, పిమ్మట నీకు విస్తరంబుగా వివరించెద. మాటల కిపుడు అదను గాదు. ప్రేయసీ యిపుడొ సునము వెలవడునుపాయమునుమాత్రము ఆలోచింపుము.' అని నేను వక్కాణించితిని. అంత నాకోమలి సమయోచితంబుగ నిట్లనియె. 'ఎవ్వరికిం దెలియనీక ఈవెనుక దాని వెలువడదు. దీనిబయట నాతండ్రు ముక్కుత్రియునియింటి యుద్వానము. దానిదారిని వెలువడి యెటకేనియుం బోదను.'

అట్లు లాకాంత పరికినయంత తదీయాభంగంబుల కానరానీక మాటగట్టు కొని తద్దర్శితపథంబున నట నుండి వెలువడితిని. రాత్రియే తత్సహితంబుగా నడలున వడివడి గడదప్పు నడచి వేగుననప్పటికి నొకకాఠడవిం జేరితిమి. అనిర్ణనాకాణ్యం బున మే మరుగుచుండ మిట్టమధ్యాహ్న మైనది. అనయంబున నెట్టజేనియు నొక చెట్టునీడ దొరకఁగా, నడకచే నలసి నీరువట్టియున్న ప్రాణేశ్వరిని నేను మెలమెల్ల చానీడం జేర్చి యుత్తరీయంపువీననలెమ్మెరల నీదదేర్చుచుండ, నాకస్మికంబుగ నచ టికి దున్న యొకటి గాయపడి చాపరువు వాలుచు వచ్చెను. దానిని నెనువెంట ఆ కృతిచేతనే మహానర్వుడని యెఱుంగునై యొకపురుషుండ చేత వియ్యూని గుట్ట

ముపై తలుముకొని వచ్చెను. ఆసీరుడు ఆకొలుదున్నను ఒకబల్లెంపుబోటునం గూల్చి మమ్ముగని మాచెంత కేతెంచి 'ఎవరయ్యా సాధూ, మీరు? ఈమె నీ కేమి గానలము? ఈదారి నెట కేగుచున్నారు?' అని యడిగెను. అంత నేను జందె మెత్తిచూపి 'అయ్యా నేను బ్రాహ్మణుడను, ఈచిన్నది నాపెండ్లాము. మేము కార్యవశంబున నొక బిడారుతోగూడ దేశాంతరమున కేగుచు, అబిడారును దొంగలు కొట్టఁగా చెదరి దారి తప్పి యిటకు వచ్చితిమి, నిన్నుఁ గంటిమి, మా కిష్టములు తీటి నవి.' అని కల్లనిస్కనము బలికితిని. నామాట విని బ్రాహ్మణుడ నని నాపై జాలి గొని యాతండు 'అయ్యా! నేను అడవిదొంగను, వేటకై యిటు వచ్చితిని. మీరు దారి నడచి బడలినవారు నాకు అతిథులు లభించితిరి. ఈసమీపంబుననే నానెలపు. అచటికి వచ్చి మీరు విశ్రమింపుఁడు.' అని చెప్పి నాప్రియను అలసి యున్నదానిని తన గుఱ్ఱముపై నెక్కఁ జేసి తాను పాదచారియై మమ్ము తన యింటికిం గొనిపోయి ఆచ్చట చుట్టమువోలె మజ్జనభోజనాదికముల నుపచరించెను. చెడుదేశములయందును ఒక్కొక్కచోట నెవరేని దొడ్డవారు ఉదయింతురు. ఆనాతర మాతఁ డిచ్చినతోడుతో నాయడవిని దాటి యొకయగ్రహారము చేరి అట నక్కాతను నేఁ బరిణయ మైతిని. అప్పటినుండియు భార్యతోగూడ దేశములు తిరుగుచు ఒకబిడారుంగలసి యిపుడు గంగాస్నానమునకై యిట కేగుదొచ్చితిని. ఇట నే యీ నాస్వయంవర మిత్రునిం గంటిని. —

ఈరెంటును కథ ఇంచుమించుగా యొకటే, పేరులు వేరు. మాలతిలో మాధవ రచిత పకుళమాల గొనవచ్చినలనంగిక పలికినచతురోక్తి మదిరావతికథలో నాయకౌ రచితపుష్పదామసుతో నాయకుని అలంకరించిన దానికూతొ వాక్యమే అనవచ్చును. ఇందలి మదయాతికా మకరంద నందనులకు బగులు శ్రీపురుషులు అందును గలరు. ఇందలిపులికి అందు ఏనుఁగు. ఈరీతిగా ఆకథయే యీకథగా నున్నది.

(1) ఆకథలో నాయకుడు బ్రాహ్మణమారుడు నాయక శ్రుతియకన్య, ఆమెయన్న నాయకునికి సతీర్థ్యుడు. మాలతిలో నాయకానాయకులజనకులు సతీర్థ్యులు. ఇందును అందును గూడ సతీర్థ్యులకు గురువునొద్దనే సమావేశము. ఆకథయే దినికి మూల మిగుటబట్టి ఇంగును నాయక (మాలతి) శ్రుత్తియకన్యయే. అందువలన ఆమెతండ్రి భూతివసువును శ్రుత్తియియ్యడే. కావున ఆకాలమున బ్రాహ్మణులే అమాత్యులుగా నుండిరనుట చాలు.

(2) మాధవుడు బ్రాహ్మణుడని యఘోరఘంటుని యాక్రోశవాక్కువలనం దెలిసినది. కావున ఆరిసితండ్రి దేవరాసుడు బ్రాహ్మణుడే. భూతివసువు

క్షత్రియుండని నిరూపించితిమిగాదా. కామందకి బౌద్ధపరివ్రాజిక. ఆమె బాపన దనం బ్రమాణము లేదు. కావున ఈమన్వరుడు బ్రాహ్మణులే యనువ్రాత నిలువదు.

(3) కామందకి భూరినసు దేవరాతులకు ఉపాధ్యాయ గాని సహాధ్యాయ గాదు. ఈమంత్రుల సహాధ్యాయ కామందకీశిష్య సౌదామని. వీరి కిరువురుకు ఆపత్యసంబంధవిధిప్రతిజ్ఞ సౌదామనీసహతును జరిగినది. సౌదామనిని కామందకి తన పూర్వ శిష్య యని న్యవహరించినది. గురువుకడ వియ్యంపుఁబ్రవినసేయుటకు సంకోచ ముండును. సత్కీర్త్యకడం జేయుటకు ఉండదు, వైగా ఉత్సాహమే కల్గును. ఆసత్కీర్త్య గురువునకు ఈప్రవినవృత్తాంతము నంటించి యుండఁ దగును. ఇదిగాక, గ్రంథములో ఈ పరివ్రాజికను ప్రస్తావించునప్పుడు జరచ్చబ్జమొకటి వినఁ బడుచున్నది. “సౌగతజరత్పిరివ్రాజికాయాస్తు “ఇత్యాది మాలతీప్రస్తావన. ఆప్రకారము మంత్రులకు “జరన్మస్త్రీ” త్యాది వ్యవహారము మాలతిలో లేదు. “అనేన మప్పి యాభియోగేన స్మారయసి మమ పూర్వశిష్యాం సౌదామనీమ్” అనియు, “అస్మత్సౌదామనీసమత్సం...ప్రవృత్తేయ ప్రతిజ్ఞా” అనియు, కామందకీవాక్యములు. ఈ విస్తరముచే కామందకి ఆమంత్రులకు గురువే గాని సహాధ్యాయ గాదని స్పష్టము.

(4) మాలతీయాననోదయముబట్టి భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణయువతీ వివాహము లుండె నని యిగానినపులు ఒకానొకరు వ్రాసివారు. కాని, మాలతీమూల భూత మదిరావతీ కథానుసారమున మాలతి క్షత్రియకన్యాయని తెలియుచున్నందున, ఆభ్రమను నదలుకొనుట మంచిది.

(5) ఆకథలో నాయికను మదిరావతిని క్షత్రియును పెండ్లియాడిన నాయకుడు బ్రాహ్మణకుమారుడే యైనను, ప్రకటముగా నరించినవాడు ప్రవినాయకుడు క్షత్రియుండు. తదనుసారమున ఇంగును మాలతిని రాజముఖముగా నరించినవాడు ప్రవినాయకుడు నందమండును క్షత్రియుండె అనఁదగును. కావున, మాధవమిత్ర మయినమకరందుడు పెండ్లియాడినమదయంతిక నందమనెచ్చెల్లెలు యవతి క్షత్రియయే. మాలతిగోని యావేశ్యాపరిజనము కూడ క్షత్రియవిభవమునే సూచించుచున్నది. మతియు మాలతీమాధవకథను జూచి దదనుసారమున సోమదేవుడే కథాసత్సాగరములో ఆచుదిరావతీకథను రచించుకొనె నని యాతనిప్రతిజ్ఞ నెఱుంగని ప్రజ్ఞావాదమేని, ఆపక్షమంగును ఆకవి మాలతిని క్షత్రియకన్యగానే గ్రహించె నని యేర్పడి యీప్రజ్ఞావాదమును నమ్మే చేయును. కావున భవభూతికాలమున బ్రాహ్మణ యువతీవివాహము లుండె నన్న కల్పన ఈవిస్తరముచే పరాహతము.

(6) మాలతిలో భృగ్యగ్ని పతనములు (సాధుసంకల్పితములు గానే) చెప్పబడి యున్నవి. దానింబట్టి కొందఁ జీదానీంతములు భవభూతికాలమున నవి ధర్మములు

గానే యుండె నని భ్రమపడిరి. కలినిషిద్ధము లైన భృగ్వగ్నిపానాదులలో సన్నాస్తి సమును శ్రీశంక గాచార్యులవారు ఉద్ధరించి రనియును, వారు కుమారిలభట్టును దర్శించి రనియు, ఆదర్శనమైన వెంటనే కుమారిలభట్టు తన్ను అగ్ని సాత్కరించి కొవె ననియు, ప్రసిద్ధి గలగు గావున, వారు కుమారిలభట్టు శిష్యుడైన వధభూతికి సహకారితులలో నన్నిహి తానాచార కారితులలో కావలయును. కావున, కడమ కలి నిషిద్ధములలో చేరిన వైన భృగ్వగ్నిపానములు లే ననియే యెన్నవలయును. ఇందు నలన ఏ కాలమున నవి ధర్మ్యములుగా నుండెనో ఆయాదికాలమునే, చాతుర్వర్ణ్య మందు అనులోమవివాహము లుండిన కాలమునే, మాలతీమాధన కథా కాలముగా భవభూతి గ్రహించె నని కలంప నగు. ఇంతియ గాని కవి వ్రాయు వాస్తవావాస్తవ నాచారములను కవికాలముకడే ఆగోపించుట యసంభవమని వివేకులకు చెప్ప నక్కఱ లేదు.

(7) రామాయణమే సంసృత్యులలో నాదికావ్య మనుభవభూతినియ్యకమే మనకు ఆనమ్మకమును గలిగించిన దని తలచినవారును ఇదానీతములలో కలిగినారు. భవభూతికి పూర్వమునకొలిపానాగులనమ్మకము మనకు మృగదర్శకము గానా? అనిదఱును అగూర్చియును రామాయణమునలననే గ్రహించినవారు గారా? రఘు వాళములూ:—

“నానుభ్యగచ్ఛ దుదితానుసారి । కవిః కుశేధ్యాచరణాయ యాతః
నిసాదవిధాన్జజదశ్చనోత్థః । శ్లోకత్వ మాపద్యత యస్య శోకః.” 14 (70)

“సాజ్ఞం చ వేద మధ్యాప్య కిష్కిరుత్కాస్తైస్తవైశకా
స్వకృతిం గావయామాన కవి ప్రథమపద్ధతిమ్.” 15 (83)

“అథ ప్రాచేతసోపజ్ఞం రామాయణ మిత స్తతః
మైథిలేయా కుశలకా జగతు ర్ధరువోదితా.” (83)

(8) ఒకానొకరు మహామాంసవిక్రయము బ్రాహ్మణాసిత మైన యాత్మహత్యాసాధన మనియు, దానిని భవభూతికి నుండు ఎవ్వరును కల్పించియుండలేదనియు వ్రాసియున్నారు. అది బ్రాహ్మణునికి కార్యసిద్ధికి క్షుద్రసాధనము గాని ఆత్మహత్యకు ఉత్తమసాధనము గాదు. మాలతీమాధనటీకలో త్రిపురారి ఇట్లు వివరించినాడు:—
“ఇదానీం జాత్యనుచితే నాపి క్షిప్రఫలప్రదేన బాహ్యగమప్రసిద్ధేన సామాసిక జన కృత్యేన మహామాంసవిక్రయే నాపి ప్రయోజనం సాధనీయ మితి విచిన్త్య నిర్ధారయతి.”

విద్యాసిద్ధికై యామహామాంసవిక్రయకల్పమునే శ్రీమదాచార్య హేతుచంద్ర శిష్య రామచంద్రకవి విరచిత సత్యహరిశ్చంద్ర నాటకములో నొకవిద్యాధరి ప్రయోగించినది. అందు మహామాంసహామమే తద్విక్రయము.

(9) భవభూతికి నుం దెవ్వరును దీనిని కల్పించి యుండలే దన్నమాటయు వట్టి పొల్లే.—భవభూతి దీనిని కల్పించినవాడు గాఁడు, అతఁడు తననాటక పురుషులలో నొకఁడు దీనిం బ్రయోగించినట్లు సంవిధాన ములైనవాడు. మఱియు,—కౌర్య సిద్ధికై దానిం బ్రయోగించుట భవభూతికి పూర్వమే అనాదిసిద్ధము. క్రీస్తుశకమునకు ముందు నాలవశతాబ్దియం దుండిన నంగునియన్త్రి యైనవరుచిచే కాణభూతికిని, కాణ భూతిచే గుణాఘ్యపండితునికిని, వాక్రస్వంబడి, గుణాఘ్యపండితునిచే వైశాచిభాష యందు ప్రణీతమయి సోమదత్తునిచే సంస్కృతీకరింపఁబడిన కథానరిత్యాగరములోని యామహామాంస విక్రయ ప్రస్తావము గలదు. అచట లం. ౧౮. శ. ౨. లో మదన మంజరికథను 1988 పు. మొ., డాకినేయుని కథను 1989 పు. మొ., చదువుఁడు. ఇందు తొలిదాన కాపాలికుఁ డొకఁడు మదనమంజరి యనుయత్తోంగనను, కృత్యా ప్రభావంబున శృశానమున ఆకర్షించి ధ్వంసము నేయ నుండఁగా, ఆమె క్రీవిక్రమ రుక్మిణి బేర్కొని యాక్రందింపఁగా, ఆయన ఖడ్గపాణి దేదీప్యమానవిగ్రహుఁడు ప్రత్యక్షమై, అగ్ని శిఖరేతాళునిచే నాకాపాలికుని సంహరింపించి తినిపించి వైచెను.

ఈకథలో మదనమంజరి విక్రమాదిత్యునిం బేర్కొనఁగా ఆయన వచ్చి కాచెను. మాలతిలో మాలతి మాధవునిం బేర్కొనఁగా మాధవుఁడు వచ్చి కాచెను, అని కొంత సామ్యము.

రెండవకథలో డాకినేయుఁ డనుజూదరి ఒకపాడునూతి విక్రమాదిత్యుని యాజ్ఞచే బంధింపఁబడు లై పడియున్న శృశానబ్రహ్మరాక్షసులకు తన ప్రాణముం గామకొనుటకై యాహర మిడవలసినవారి నై అందులకు ఉపాయాంతరము గానక శృశానమున మహామాంసము విక్రయించి కౌర్యమును సాధించుకొనెను.

“స మాపా దుద్గలోఽపశ్యత్ తదర్థప్రాప్తి మన్యగా
పజాయతుం మహామాంసం శృశానం ప్రావిశ నిక్షి.
తత్కాలం తిష్ఠతా తత్త్రి స దృష్టః కితనో మయా,
గృహ్లాతు క శ్చిద్విక్రీణే మహామాంస మితి బ్రువన్.
అనాం గృహ్లామి కిం మూల్యం మాగ్ధ నీ త్యుదితే మయా,
యాప్రభావా స్వా దేహీ మహ్య మి త్యబ్రవీ చ్చ సః.
తత్త్వద్రూప్రభావాభ్యాం తా నాకృప్య దదామ్యహమ్

కిరవాణ్ బ్రహ్మరక్షోభ్యాం భక్ష్యం సభ్యయుతా సరీః.

తచ్చుత్వా ధైర్యతుప్తేన తస్మై ద్యూతకృతే మయా
దత్తై రూపప్రభావా స్వా వాభాష్య దినసప్తకమ్.”

“మాలతిలో విప్రలంభశృంగారవర్ణ నార్థము కవి కపాలకుండలా కృత మాలతీ
హరణమును కల్పించినాడు, కాని, ఆకల్పన పూర్వకధతో చక్కఁగా అనుకలేదు.”
అని విజ్ఞు లా కానొకరు వచించినారు. వారిమతమును కా దనఁజాలను ; అయినను,
ఇటు వలసినయగును కవి పెట్టియే యున్నాఁ డని నాతలంపు. అందులకే, బలివేయు
నిమిత్త మై యమోరఘంటుఁడు తనశిష్యుఁడు కపాలకుండలచేత మాలతిని అంతః
పురమునుండి తెప్పించుకొన్నట్లు కవి రచించినాడు. పిమ్మట కపాలకుండల తనగురుని
మాధవుఁడు చంపె నన్న పగ తీర్చుకొనుటకై అతనిప్రియ యైనమాలతిని హరించుట
అదికియే యున్నది. మాలతిని మరల తెచ్చుటకై సౌదామనిని కవి ప్రథమాంక
మందే ప్రస్తావించినాడు. అ ఘోరఘంటుఁడు, కపాలకుండల, సౌదామని, వీ రందఱును
శ్రీశైలమునా రగుటయు, ఈయదుకునే దృఢపలుచుచున్నది.

మాలతి యల్లికంగూర్చి భవభూతిస్వాభిప్రాయము.—

“భూమ్నా రసానాం గహనాః ప్రయోగాః । సౌహృద్సృద్ధ్యాని విచేష్టితాని,
బౌద్ధత్య మాయోజిత కామనూత్రం । చిత్రా కథా, వాచి విదగ్ధతా చ.”

మాలతింగూర్చి కాళి (Kale) పండితులు వ్రాసినయభిప్రాయము నిపుణము
గాను ఇమిడికగాను ఉన్నది. అది యే మనః—“ఈరూపకములో పెక్కుగుణములు
కనఁబడుచున్నను ఇది ఒకవిధ మైన (Clumsiness) మొద్దుతనము (లేక మోటు
తనము, లేక, వడ్డితనము) చేత చెడినది. ఇటు వృత్తము నేరిమితోనే సంవిహిత
మైనను, గ్రంథముయొక్క అతిదైర్ఘ్యముచేత దానిరంజన కొఱంత నొందియున్నది.
ఈలోపములంబట్టి చూడఁగా ఇది రూపకరచనయం దాతనిప్రథమప్రయత్నముగాను,
ప్రథమప్రయత్నములకు అనువంగికము లగుగుణదోషమిత్రము కలదిగాను ఉన్నది.”

వీరచరితముంగూర్చి యింపుక.

ఇది పట్టాభిషేకాంతము పూర్వరామచరితము. ఇందు కవి రామాయణకథలో
కొన్ని భాగములను కొంచెకొంచెము మార్చినాడు. ఆదిలోనే విశ్వామిత్రాశ్రమమందే
విశ్వామిత్రరామలక్ష్మణులతో సీతోర్మిరానుగత కుశధ్వజసమ్యేళనమును, అటనే కుశ
ధ్వజస్మృతాగతమున శివధనుస్సను శ్రీరాముఁడు భంజించుటయు, రామలక్ష్మణులకు
కుశధ్వజుఁడు సీతోర్మిలను వాదానము సేయుటయు.—ఇది యొకమోహము. ఇం

కొకటి మంధరావేషమున శూర్పణఖ వచ్చి రామ ప్రవాసమును కైకేయీ ప్రార్థి
తముగా దశరథునికి దెలిపి సాధించుట. కైకేయీ మహారాజభార్య, ఆమెయందు
నిందనీయవృత్తము చెప్పట సరి గా దని కవి యిట్లు మార్చినాడు. రామునికి ఒరు
నితో పోరుచున్న వారిని చెట్టుచాటునుండి హులనేసినాఁడు డనునింద లేకుండునట్లుగా
కవి వారిరాములకు ద్వంద్వయుద్ధముం గల్పించినాడు. ఇది యొకమార్పు, అని
దిక్కు. ఇప్పుడు ఉపలబ్ధ మైనమహావీరచరితపుస్తకములలో పంచమాంకములో 47-వ
శ్లోకము మొదలుగాఁ గలగ్రంథము భవభూతికృతము కాదు. సుబ్రహ్మణ్యకవికృతము.
భవభూతికృతము నష్టము. ఇంగువలన ఈగ్రంథమును పూడ లోకులు అంతగా
మెచ్చలే దని తలంపఁదగియున్నది. ఆకారణంబున ఇందులో లేని విచిత్తన ఈకవి
ఉత్తరరామచరితలో చూపినాఁ డనియు, తిలంపఁదగియున్నది. ఈరూపకర్రయముం
గూర్చి భండారకారపండితుల యాశయమును కనుఁడు:—

Dr. Bhandarkar's. Preface to Malatimadhava.—“The Vira-
charitra seems to have been Bhavabhuti's first attempt, for it
does not exhibit that power and felicity of expression and
insight into the human heart that the other two display and is
often heavy and uncouth. Malatimadhava must have been his
second work and the Uttararama Charitra the last.”—

“The genius of Bhavabhuti was however, more of a lyric
than of a dramatic nature. Notwithstanding the originality of
conception involved in the plot of Malatimadhava, the poet does
not show such a skill in the arrangement of his incidents and
in the denouncement as is displayed by the author of the
Mrichchhakati or even of the Mudrarakashasa. The incidents
subsequent to the scene in the cemetery look like clumsy
appendages and not like parts of a whole. Kapalakundala is
represented to have taken away Malati, simply to give an
opportunity to the poet to display his power of depicting the
feelings of a man in Viraha, and the incident appears by no
means to harmonize with or to arise naturally out of the
previous story. Neither is the poet very skilful in the portrai-
ture of varied character. In this also he is surpassed by
Sudraka. Bhavabhuti had not the power of putting himself
mentally into various situations, of forgetting one and becoming
quite a new man in another. But as the poet of nature and of

human passion and feeling generally, he occupies a very high rank among Sanskrit authors. Kalidasa, as Prof. Wilson remarks, has more fancy. He is a greater artist than Bhavabhuti. The former suggests or indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language. ... The excellences and shortcomings of Bhavabhuti's genius are fully seen in the Uttararama Charitra. The incidents of that play are but few. There is very little movement. But the description of the forest scenery of Janashtana in the second act, and the portraiture of the griefs of Sita and Rama in the third are unrivalled. Uttararamacharitra is more adapted for the hall, than for the stage; it is more a Sravya than a Drisya Kavya, while the beauties of Sakuntala are more perceptible when acted than when read. The merits of the poet are also observable in Malati-Madhava, but not in such a developed form as in the other play, while to his usual faults, must be added the use of long prose speeches containing bewildering compounds. Such a thing can never succeed on the stage. Perhaps in this as in several other respects, Bhavabhuti was carried away by the conventionalism which had begun to prevail and the rules laid down by the critics; and the free play of his genius was obstructed. Long compounds constitute the poetic excellence called Ojas and this Ojas is according to Dandin the very soul of prose."

ఉత్తరరామచరితంగూర్చి మెట్టోపేలు గారి యభిప్రాయముం గనుఁడు :—

The Uttararama Charitra, or "The Later Fortunes of Rama," is a romantic piece containing many fine passages. Owing to lack of action, however, it is rather a dramatic poem than a play. The description of the tender love of Rama and Sita, purified by sorrow, exhibits more genuine pathos than appears perhaps in any other Indian drama.

నాటకలక్షణప్రతి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండు విధములు. అందు దృశ్యము అభినయింపఁబడును. దానికే నటునియందు ంమాదిరూపము నాలోపించుటచేత రూపక

మనీ నామాంతరము. అభినయమనగా అవస్థను అనుకరించుట. రూపకము ఉపరూపకము అని రూపకము రెండు విధములు. అందు నాటకము ప్రకరణము భాణము ప్రహసనము డిమము వ్యాయోగము సమవకారము వీధి అంకము ఈహామృగము అని రూపకము పది విధములు. పదిరూపకములలో ఉ. రా. చ. నాటక మనుతెగలోనిది. [కడమరూపకములకును ఉపరూపకములకును దానిదానికి చెప్పబడువిశేషము దప్ప సామాన్యలక్షణ మెల్ల నాటకమునకు ఎట్లో అట్లే ఎఱుంగవలయును.]

నాటకమునకు లక్షణము ఎట్లన:—నాటకమున ఇతివృత్తము ప్రసిద్ధ మైనది. అయిదుసంధులు ఉండును. విలాసము ఋద్ధిలోనగు గుణములును నానావిభూతులును ఉండును. అది సుఖగుఃఖములచేత సమద్భవింతునది, నానారసములచే నిండినట్టిది. అందు అంకములు అయిదు మొదలు పదివఱకు ఉండును. నాయకుడు ప్రఖ్యాత వంశుడు రాజర్షి ధీరోదాత్తుడు ప్రతాపవంతుడు గుణవంతుడు దివ్యుడేని దివ్యా దివ్యుడేనియుఁ గావలయును. శృంగారమేగాని వీరమేగాని ఒకటే అదు ప్రధాన రసముగా నుండును. కడమ రసము లన్నియు అంకములు (అప్రధానములు) గా నుండును. కౌగ్యనిగ్యహామందు అద్భుతరసము. కార్యమందు పనివడుపురుషులు నలువురేని అయిదుగురేని ముఖ్యులుగా నుండును. దానిని గోవుచ్చాగ్ర సమాగ్రముగా నిర్మింపవలయును.

అంకలక్షణము.— అంకమున నాయకునిచరితము ప్రత్యక్షముగా చూపఁబడును, రసభావములు వెలుంగుచుండును, శబ్దార్థములు అగ్రాధముగాను గద్య వాక్యములు చిన్నవిగాను ఉండవలయును, ఏదేనొక యవాంతర ప్రయోజనము సమాప్తి చెందవలయును, బిందువు కొంచెము అంతయు డవలయును, కార్యములు పెక్కుగా నుండఁగూడదు. బీజమునకు సంహారము కూడదు, నానాసంవిధానములు వలయును. పద్యములు మిక్కుటముగా నుండఁగూడదు. ఆవశ్యక కార్యములకు భంగము కలుగఁకూడదు కథ అనేకదినములు పట్టునదిగా నుండఁగూడదు. నాయకుడు ఆసన్నుడుగా నుండవలయును. పాత్రములు మువ్వగు నలుగురుండవలయును.

ఈనత్కమాణములు అందు గూడవు.—దూరమునండి పిలుచుట, చంపుట, యుద్ధము, రాజ్యము దేశము లోనగునానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, శాపము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతిము, దంతిత్వములు సేయుట, నఖిత్వములు సేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు నితరకృత్యములును, శయనించుట, మోవియానుట, ఇత్యాదులు, నగరాదులను ముట్టడించుట, స్నానమాడుట, మైత్రాత్రేపూసికొనుట,—ఇవి అంకమందు చూపఁగూడదు. అంకము మిక్కిలి దీర్ఘముగా నుండఁగూడదు, దేవీపరిజనాదుల

యు మంత్రులయు వణిజులయు భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతోఁ గూడినదై యుండవలయు; దానియంతయున పాత్రము లందఱును నిష్క్రమింప వలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములోపల ప్రవేశించినదైన మఱియొకయంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁబడును. ఉదా. బాలరామాయణమందలి సీతాస్వయంవరమున, ఉ. రం. చరిత్ర మందలి కుశలవ జననభాగమును, మనీయ ప్రతాపరుద్రయమందు అష్టమాంకమున ఓడలో నుల్తాను మ్రోల వర్తకు లాడించిన భాగమును.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తర్వాతి ప్రస్తావన. అందు నాట్యవస్తువుకంటె ముందుగా రంగవిఘ్నాపహంత్యర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనఁబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశీర్వాచనముతోఁ గూడినట్టిది దేవద్విజ నృపాదులస్తుతి నాంది యని చెప్పబడును. అది మంగళకరములైన కంఠ చంద్రకమల చక్రవాక కైరవములను వచ్చించునదియు, ఎనిమిదేని, పండ్రెండేని పదములు గలదియుఁ గావలయును. ప్రాయికముగా నాటకములలో నాంది యని తలంపఁబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగ ద్వారనామకమైన యంగముగాని నాంది గా దని కొందఱు మతము.

నూత్రధారుఁడు మధురములును కౌవ్యార్థనూచకములును అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముగావించి రూపక నామమును కవినామ గోత్రాదులను కీర్తింప వలయును. భారతీవృత్తి నవలంబింపవలయును. ప్రాయికముగా నేదే నొక ఋతువును పస్తావింపవలయును. భారతి యనఁగా సంస్కృతప్రాసమును నరాశ్రయము నగు వాగ్వాప్యపారము.

నూత్రధారుఁడు నటితో నేని విదూషకునితో నేని పారిపార్శ్వీకునితో నేని, కూడుకొన్న నాఁడై తమ కార్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆక్షేపించు న వైన చిత్రవాక్యములచేత చేయు సల్లాపము అముఖ మనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పబడును.

ఏ వస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసమునకు విరుద్ధమేని, అగునో దానిని వదిలవలయును, వేఱువిధముగా నేని కల్పింపవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది అయినను అవశ్యము తెలుపవలసినదియగు కథను ఆరోపక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. ఆరోపక్షేపకములు అయిదు—విష్కంభక ప్రవేశక చూలి కాంశావతా రాంశముఖములు.

విష్కంభకము భూతభవిష్యత్కథాంశములను తెలుపును, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున కాదిలో మాపబడును. అది ఒకరోయిద్దతో మధ్యపాత్రములచే జరుపబడిన యెడల శుద్ధమనబడును, నీచమధ్యపాత్రములచే జరుపబడినచో సంక్షిప్తమగును.

ప్రవేశకము నీచపాత్రములచే నీచవాక్యములచే చేయబడును. శెండంకముల ననుమతము వచ్చును. మిగత లక్షణము విష్కంభమున కెట్లొ ఆట్లే.

చూళిక యనునది పరదాలోనివారు చేయునట్టి యర్థనూచన.

అంకాంతనూచిత పాత్రములు ఆయంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే వై యంకమును తొడంగుట అంకాంతార మనబడును.

ఒకయంకములో అన్నియంకముల నూచనయు చేయబడునేని దానిని అంక ముఖ మందురు.

బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు అయిదు ఆర్థ ప్రకృతులు.

ఇంచుక గా ఉద్దేశింపబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు ప్రథమ హేతువు బీజ మనబడును.

అవాంతరకథ విచ్ఛేద మొందినప్పుడు దానిని ప్రైకథతో సంధానము చేయు నట్టిది బిందువు.

వ్యాపి యగు ప్రాసంగికవృత్తము పతాక యనబడును.

ప్రాసంగికమై ఏకచేతనమగు చరితము ప్రకరి.

ఏది సాధింప నశేషితమో దేనికొకటై యారంభమో, దేని సిద్ధిచే సమాప్తియో అది కార్య మనబడును.

ఫలాంశులు తొడంగిన కార్యమునకు అయిదు అవస్థలు:—ఆరంభ యత్న ప్రాప్త్యాకా నియతాప్తి ఫలాగమములు.

వగునగా ఈయైదవస్థలును మున్నుచెప్పిన యర్థ ప్రకృతులతో యోగముం బొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదు భాగము లగును. అవి క్రమముగా ముఖ ప్రతి ముఖ గర్భ విమ ర్శోపసంహారము లని అయిదు సంధు లగును.

ఉ. రా. చ. యందు 1 అంకమున ముఖసంధి, 2-3 అంకములందు ప్రతిముఖ సంధి, 4-5 అంకములందు గర్భసంధి, 6 అంకమున విమర్శసంధి, 7 అంకమున నిర్వహణసంధి. ఇత్యాది నాటకలక్షణసమన్వయమును ఈగ్రంథమున వ్యాఖ్యాన పత్రమున నెఱుంగవలయును.

ఉ. రా. చ. కథ.

శ్రీరాములవారికి పట్టాభిషేక మయినది. ఋశ్యశృంగుఁడు తొడంగిన ద్వాదశ వార్షిక సత్త్యమునకు కొసల్యాదిరాజమాతలు వశిష్టారంభత్యధిస్థితలై చనిరి. అనంతరము సుగ్రీవ విభీషణాదిమిత్రులు వీడుకొలు వడసిరి. అటుపిమ్మట జనకమహారాజుకూడ వీడుకొలుగై కొని యేగెను. తండ్రిగారు తన్ను విడిచిపోయినందులకు దుర్మనాయ మానయైన సీతాదేవిని రాముఁడు ఓదార్చుచుండెను. ఆసమయాన ఋశ్యశృంగాశ్రమమునుండి అష్టావక్రముని సీతారాములకు గురుజనసందేశముం దెచ్చెను. అందు సీతకు వసిష్ఠులవారు “అమ్మయీ, నీకన్న భాగ్యవతి యెవ్వరు! వీరప్రగవగుదువు గాక” అని సందేశించిరి. “అది యట్లే యగును, ఋషులవారు తప్పదు” అని శ్రీరాములవారు ఐక్యాణించిరి. శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము 1 (4); అందులకు వారియుత్తరము 1 (5). సీతతేమేని వేరకటికొక్క కలిగెనేని తప్పక దానిం దీర్చవలసిన దనియు శ్రీరాములకు వసిష్ఠసందేశము. అష్టావక్రులు నిర్గమింతురు. అంతట లక్ష్మణుఁడు వచ్చి సీతాచిత్తవిరోధనార్థము తాను వ్రాయించినపూర్వ రామచరిత్రము పటములందు సిద్ధ మైనదని తెలుపును. దానిం గనటకు అందఱును చిత్రకాలకుం బోవుదురు. అచ్చట చిత్రగతవృత్తాంతములం బరికించుచుండురు. అందు జృంభకాస్త్ర దర్శనంబున శ్రీరాములవారు అయ్యస్త్రములను సీతాప్రసూతికి ప్రసాదించురు. చిత్తి రువుం జూడఁగా సీతాదేవికి వెండియు ప్రసన్న గభీరములైన వనపీఠులయందు విహరింపను భాగీరథీనదియందు పవిత్రశీతలజలంబుల నాడనుం గోరికపొడమును. గర్భదోహదమును తప్పక నెఱవేర్చుమన్న వసిష్ఠసందేశమును వీరమున వహించి శ్రీరాముల వారు వెంటనే సీత కొరన యాకొర్కిని తీర్చువారై తుదుపులేనితేరుం దెమ్మని లక్ష్మణుం బంపిరి. సీత బడలికచే రామబాహువు తలయంపిగా నిద్రించును. ఆసమయాన దుర్యుఖుఁ డనుపరిచారకుఁడు వచ్చి లోకులు సీతాదేవికి పారిశుద్ధ్యమున సడి వెట్టుమన్నారని శ్రీరాములవారిచేలిలో చెప్పెను. అంతట శ్రీరాములవారు దుఃఖాభిమగ్నులై సీతతోఁగూడ నరణ్యమునకు పోవం దాము మున్నుచేసికొన్న సంకల్పము నుజ్జగించి ఆమెనుమాత్రమే పంపువారై ఎదుట నున్న కూడఁబోవలసివచ్చునని ఆమెను నిద్రితను వీడి గంగాపుష్పీదేవతచే రక్షింతు రని వారిని స్మరించి వేడుకొని యేగుదురు. ఆమెను అడవిలో వదలి రమ్మని లక్ష్మణునికి అజ్ఞ పంపుదురు. అతఁడు తేరుదెచ్చి ఆమె నందులో నుంచుకొని పోయి వాల్మీకాశ్రమముచెంత గంగకడ వదలి మరలును.

సీత ఈవిధమున తన్ను ఒంటిగా నడచిం ద్రోచినందులకు కారణ మెఱుంగక శోకించు చున్నదై ఘాతుకమృగములు తన్ను మెసవఁజూచుచు వైకొనుచుండ, ప్రసవవేదనలు బాడఁచుఁగా భరింపలేక ఎట్టులో పోయి మృతికై భాగీశ్వరుండు పడినది.

అనంతరము కొన్నియేండ్లకు పాలు గునుచుట మానిప్రప్రాయమువారిని ఇరు వురం గవలను భాగీరథి వాల్మీకికి తెచ్చి ఇచ్చి వారి నామధేయములు కుశలపులనియు వారికి జ్యౌభకాస్త్రములు జన్మసిద్ధము లనియు వచించి పోయినది. వారిని మహాముని అతిహర్షముతో కైకొని అతిప్రీతితోఁ బెంచి చూడఁకగ్గము గావించి వేదము దక్క కడమ సకల విద్యలను నేర్పి పిమ్మట గర్భైష్ఠాదశవర్షమున తాత్త్వికల్పఁబున ఉప నీతులం గావించి వేదములు నేర్పినాఁడు.

ఒకనాఁడు వాల్మీకి మాధ్వందినసవనముకై తమసానదికిఁ బోయి అట కలయుక లోనున్న కొంగలలో మగకొంగను వేటుకొఁ శొకఁడు కోలనేయం గని శోకముచే వానిని చెట్ట నేసితినిరా యని మందలించెను. ఆ మందలింపువాక్యము అనుభుష్టం దస్సుగా మండెను. దాని నాపి యాశ్చర్యపముచున్న యా మునికడకు బ్రహ్మ వచ్చి ప్రత్యక్షమై “ఓఋషీ, వాగ్భ్రహ్మమును ఎఱింగితివి. కావున రామచరితమును రచింపుము. నీప్రతిభకు సర్వము ఎఱుకపడును. అదికని నైతివి.” అని హెచ్చరించి యంతర్హితుఁ డాయెను. అట్లే వాల్మీకి రామాయణమును రచించెను.

ఇట శ్రీరాములవారు యజమానురాలింగా సీతకు బదులుగా బంగారు సీతా ప్రతిమను వెట్టుకొని ఆశ్వమేధ యాగముం దొడఁగి లక్ష్మణకుమార చంద్రకీతు రక్ష తముగా గుఱ్ఱమును నదలిరి.

పిమ్మట బ్రాహ్మణుఁ డొకఁడు తన మృతిపుష్కరిని బాలుని రాజగర్వరమునం బెట్టి తోమున బాచుకొన సాగెను. కరుణామయుఁడు శ్రీరాముఁడు రాజాపచారము లేక రాష్ట్రమున ఆపమృత్యువు లుండ వని తనమీదనే దోషము మోపుకొనెను. అంతట నశరీరవాక్కు “ఓశ్రీరాముఁడా, శూద్రుఁ డొకఁడు శిబిబుండు డనువాఁడు తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. వాని తలద్రుంచుట నీకు విహిత కృత్యము; వానిని కడపి బ్రాహ్మణవాలుని బ్రదికింపుము.” అని వినబడెను. వెంటనే శ్రీరాముఁడు ఖడ్గపాణియు పుష్పక మెక్కి-ఎల్లదిక్కుల నరసి జనస్థానమంగు ఆశూద్రతాపముని కనిపట్టి తల గొట్టెను. వెంటనే వాఁడు దివ్యపురుషుఁడై రామునిపాదముల కరఁగి, ఎల్లవారును పెదకునకైన యారామపాదములు దువ్వశూద్రుని తన్ను వెదకుకొని యాదండకారణ్య మునకు వచ్చిన యనుగ్రహమును కీర్తించి సత్సంగజమైన మృతీసయితము దివ్యమహిమ

ప్రథమమునదని వారిని స్తుతించెను. ప్రభువు వానికి దివ్యలోకములకుం బోయి దివ్య భోగము లనుభవించుట కనుజ్ఞ యొసంగెను.

“దండక యంటినే ఇదేమి దండకారణ్యమా?” యని శ్రీరాములు శంబూకు నడిగిరి. దండకయే యని యాతడడు వచ్చించెను. అంతట శ్రీరాములకు దాని నానా భాగములును ఆనవా లయినవి. శంబూకుడను వారికి వారిచేత ఖర దూషణ త్రిశిరసులు మడిసిన తావగు జనస్థానమును, అక్కడి కాఱడవులను, ఎఱుకపఱచెను. రాముల వారు “తేనియతావులు గుబుల్గాను మన్న యీవనములయందు నీతో కాఱపురముం డె దను” అని సీత పూర్వము చెప్పిన తత్ప్రియకాంతారములం జూచి పూర్వపరిచితము లైన యా ప్రకాంత గంభీర మన్యూరారణ్యములను, ఏళ్లను, కుహరములను, ఆనవాలు పట్టుచు వ్యగ్రచిత్తులై యుండిరి. “క్షణములో అగస్త్యమహర్షి దర్శనము చేసికొని వచ్చెదను” అనిచెప్పి శంబూకుడు పోయి, శ్రీరాములరాకను ఋషికిం దెలిపి “తన్ను దర్శించి పోయి యశ్వమేధముం గావించువుగాక,” యని రాములకు అగస్త్యులవారు పంపిన సందేశమును అందించెను. రాములవారు జటాయు శిఖరమును దానిక్రింద తమ పల్లశాలయండిన తావును, తమకు చిర నివాసమయిన పంచవటిని కని, కడు దుఃఖి తులైరి. వారికి శంబూకుడు వారు మున్నెఁగిన క్రాంచావతగిరిని ఆ గోదావరిని మాపి వీడుకొలు వడసి తన నిర్వ్యాకిం బోయెను. రాములవారు అగస్త్య దర్శనము నకుం బోయి వచ్చెద నని పంచవటితో చెప్పకొని నిర్గమించిరి.

శ్రీరాములవారు అగస్త్య దర్శనము గావించిరి. అంతట అగస్త్యపత్నిలోపా ముగ్రాదేవి విరహాకృతుని శ్రీరాముని గాంచి, ఆయన తమ కడకుండి తరలుచో సీతా విస్రంభనాక్షు లయిన యాపంచవటి ప్రదేశములను మాచుటకు పోక మానఁ డనియు, ఆదర్శనముచే ఆయనకు ప్రమాదము కలుగు ననియు వెఱచినదై గోదావరీదేవికి మురళీయను నడిచేతముఖంబున ఆవార్తం దెలిపి, శ్రీరాముడు మూర్ఛిల్లినప్పు డెల్ల కమలకింజల్క పరిమళబంధురము లగు తన యలల చల్లని పిల్లలెమ్మెరలచే తేర్చు చుండు మని హెచ్చరిక పంపినది.

పూర్వము సీత భాగీరథిలోఁ బడియెఁగదా ; అట నామె నీటిలో నిరువురం గుమారులం గవలం గన్నది. వారే కుశలవులు, వారిసే భాగీరథి వాల్మీకికి అప్ప గించినది. వారి కిప్పుడు పండ్రెండవయేటి మంగళంపుముడిం గట్టెడుదినము రాఁగా, అందులకై ఆదేవి తానును లోపాముద్రగొన్న వెఱపునే వహించి సీతను తమరాజ్య వంశజనకుడైన భగవంతుని నూర్చుని శ్రేయఃప్రదుని స్వహస్తాపచిత కుసుమములతో పూజింప వలసినదని యుపదేశించి, ఏదో గృహచారపువ్యాజమున రామరక్షార్థము

ఇటుకు గోదావరికిం బంపినది. గోదావరినుండి వెలువడు ననంతరము సీతకుం దోడుగా నుండ తమస యను నదిదేవతను నియమించినది. తనప్రభావముచేత వనదేవతల కంటికి నైతము, మఱి మనుష్యులమాట చెప్పునలయునా, సీతను అగపడకుండజేసి ఆ మాట ఆ యిరువురకుం దెలిపినది. సీత గోదావరినుండి లేచివచ్చి పూవులుగోయు చుండును.

శ్రీరాముడు అగస్త్యాశ్రమమునుండి వచ్చి పుష్పకము దిగి అచటి యా యా పరిచిత ప్రదేశములం గని శోకాభిభూతుడై మూర్ఛిల్లును. దానిం గని సీత వడవడ నడంకుడు తమసామ్రేణిచే సమీపించి శ్రీరాములను ఎదయందును నొసటనుం దాడును. రాముడు తెప్పిరిలి ఆస్పగ్న సీతచేలిది యని గ్రహించి సీతను నలుగడలను వెదకును. భాగీరథి ప్రభావమునంజేసి సీత ఆయనకుఁ గానిపింపదాయెను. అంతలో “సీత వెంచిన గున్ను లేనుఁగును నహూద్వితీయమును ఒక మదపు లేనుఁగు ఆ పిడిబెడఁ గులకై వైకొన్నది. ఎవరేని ఆయెనుఁగుఁ గొదనును కావరా!” అని ననదేవత బిగ్గరగా పలికెను. శ్రీరాముడు ఆ చువ్వగజమును దండించుటకై లేచును. అంతలో ఆహాయి యిడినవనదేవత వాసంతి నచ్చి యాతనిని ఆనవాలుపట్టును. రాముడును ఆమెను కనుంగొని ఆమెమాటబడి ఏనుఁగుల పోరాటపు స్థలమునకుం జనును ఇంతలో నాతని పుత్త్రుకుఁ డైన యేనుఁగుఁగొదను ఆమత్తేభమును మోచి తఱిమివైచితనప్రియకు ఆను నర్జున సేయుచుండును. అందులకు సీతారాములు సంతసిల్లుదురు. అకొదమం గని సీత తన కుమారులు ఎట్లున్నాగో అని తలఁచుకొనును. అంత నట ఆమె మున్ను వెంచిన నెలులియు, గున్నకడవయు, కనలుడును. రాముడు సీతవెంచిన తరులను పక్షులను లేళ్లను కనుచు శోకాతి వేగముచే నేడ్వం దొడంగును. “ఆయడవిలో సీత ఏమయిన దయ్యా?” అని వాసంతి యడుగఁగా రాముడు ఘాతుకస్పృభక్షిత యైనదని చెప్పి, మఱి మఱి యేడిచి మూర్ఛిల్లెను. సీత వెండియుం బోయి తాడును. రాముడు లేచి ఆమె చేయిపట్టుకొని సీత దొరకిన దని వాసంతితోపలును. వాసంతి అతనికి ఉన్మాదావస్థ కలిగిన దని తలంచి యుండ, రాముడు సీతా కరస్పర్శచేత మోహిలేంద్రి యుండై తన చేతిపట్టు నిలుపుకోలేక కవంత నీవుపట్టుకొని యుండుమని సీతాకరమును వాసంతికరమున నిడంబోవును. అందులోఁ కెరము లాగికొని సీత అపసరిల్లును. అప్పు టికి రాముడు వాస్తవముగా తాను ఉన్మత్తుడై అని నమ్మెను. రాముడు తాను పోనలయు ననియు, బంగారు సీతాస్రతిమను సహధర్మ చారిణిగా నుంచుకొని అశ్వమేధము చేయనున్నట్టును వాసంతిగోబలికి వీడుకోలు వడయును. తనప్రతికృతి యే యయినందులకు సీత కరము సంతసిల్లును. రాముడు అమోఘ్యకు తరలును. సీత సతమస నూర్చుని పూజింపబోవును.

శ్రీరాముడు వాల్మీకాశ్రమము మీఁదుగా పుష్పకమును సాగించును. అప్పు టికి సత్త్రిము నుగిసి ఋశ్యశృంగునిచే అంశకముం బొంది అరుంధత్యాగులు కోడలు లేని యయోధ్యకు మేము పోవని నిశ్చయించుకొన్నవారై వసిష్ఠప్రతిబోధన బడి వాల్మీకాశ్రమమునకుం బనిరి. చంద్రకేతుండును జన్మపు గుఱ్ఱమువెంట నటకే వచ్చెను. జనకరాజు తనపురాణమిత్తుని వాల్మీకిని దర్శించుటకు తన తపః ప్రదేశ మయిన చంద్రస్వపమునుండి అటకే వచ్చును. కావల్యాగులు జనకుం గలయుగురు. జనకరాజు రామునిపై కోపాద్రేకము నుంపును. అరుంధతినచనములచే శాంతిం జెందును. వసిష్ఠాదులు వచ్చిన కారణమున వటువులకు శిష్టానధ్యయనము లభింపఁగా లవుఁడు విప్రవటువులతోఁగూడ ఆటమెయి ఈనృధు లున్న తావున కరుడెంచును. వారు తుత్త్రియబ్రహ్మచారి లక్షణలక్షిత నిఘాని గని ఇతనియందు నీతారాముల పోలికం గని వారిపుత్తుఁడోయని ఆనలోభోవిచియు మగల నిరాశఁజెంచును ఉండురు. బాలు నడిగినను దెలియబాయును. ఇంతలో గుఱ్ఱము వచ్చును. దానిం గన లవుఁడు వటువులతో పరుగునాబోవును. అశ్వగతులు “సప్తలోకైక వీరునిది యీ గుఱ్ఱము. పృథివిలో మఱి వీరుఁ డున్న దీనిం బట్టుచుగాక !” అని ఘోషితురు. అభిభీషికకు కినిసి లవుఁడు గుఱ్ఱమును పట్టును. నదలు పుని వైనికులు కత్తులు జలిపిం చుచు లవుని బెడరింతురు. గొప్పనటువులు ఈగొడవు మనస్సి, లేడిదాఁటులం బరరి యగుదురు రమ్మని పిలిచిని, లవుఁడుపోఁడు. వారు పలాయుతులైరి. లవుఁడు ఒంటరి, లెక్కకు మించిన వైనికులను జక్కఁ జూచుండెను. వారు దిగులుపడి సాయమునకై కుయిపెట్టుచుండఁగా చంద్రకేతువు నచ్చి లవు నెదుర్కొనెను. ఇరువురును ఒండొరు లపై ఆకారణప్రేమ మహిమతురే గాని పోర నిచ్చగింపరు. అయినను చేయునది లేక పోరుదురు. లవుఁడు జృంభకాస్త్రముచేత వైనికులను స్తంభితులం జేయును. చంద్ర కేతుండు ఆగ్నేయాస్త్రమును, లవుఁడు పాక్షికాస్త్రమును, చంద్రకేతుండు వాయు వ్యాస్త్రమును, ప్రయోగించిరి. ఇంతలో శ్రీరాములు పుష్పకమున వచ్చి మంచి మాటలతో వారి పోరాటమును మానిపించుచు వారినడుమనే దిగుదురు. ఆమహాపురు షుని వాక్కుచే బాలురు యుద్ధము మానిరి.

చంద్రకేతువు రాములవారికి ననుస్కరించి, లవుని ఆయనకు తనచెలికొనింగా ఎఱుకపఱిచి యుద్ధకారణమును విన్నవించును. లవుఁడు చంద్రకేతువునలన ఆయన శ్రీరామచంద్రుఁడని తెలిసికొని, ఆయనకు ప్రణామముచేయును. రాములవారు ఆబా లుని ఒడిలో బుచ్చుండఁగెట్టుకొని నీతాసాదృశ్యము గని అంగుని తిరుగువుత్తాంత మడుగుదురు. బాలునినె నట్టియు తెలియదాయను. బాలుఁడు వాల్మీకిశిష్యుఁడనియు

తల్లిదండ్రుల నెఱుంగఁ దనియు, ఆతనికి కుశుఁ డని యన్న కలఁ దనియు, ఆయన్న వాల్మీక్యజ్ఞచేత తృప్తీకృతుడైన శ్రీమద్రామాయణములోని యంతిమభాగమును రూపకరూపమున నిబద్ధమును అచ్చరలచే అడించుటకై భారతమునిచేతికిచ్చుటకు భరతాశ్రమమునకుం బోయియున్నాఁ డనియు, ఆ రామాయణమును సీతాపరిత్యాగము వఱకు తామును గఱచియున్నాఁ గనియుఁ దెలియును. ఇట్లు వీరు భాషించుచుండఁగా కుశుఁడు భరతాశ్రమమునుండి ప్రతినివృత్తుడై వటువులనలన లంచంద్రకేతు యుద్ధ వార్త విని హిర్యోషముతో చంద్రకేతువుమీఁదికి నచ్చుచుండెను. శ్రీరాములం గనఁ గానే ఆతని హృదయమున గురుభక్తియు తదాబాకరత్వవాఙ్మయం బొడమెనుగాని వైరిమన్నమాట లేదాయను. ఆతఁడు రామమూర్తిని లపునివలన నెఱింగి విసీతుడై దరిసి ప్రణమిలెను. రామమూర్తి సింహాళిక అవనియంగును గని ఆతనిని ఒడిలోఁ గూర్చుండఁబట్టికొని రామాయణశ్లోకములు చదివించి విని అవి తమ (సీతారాముల) యనురాగాతిశయముం దెల్పువాక్యములగుటచే ఆస్మృణమువలన శోకమున మునింగి బొప్పహారితుడగుఁ దెనఁత, నచాకిరీ బుడుతలకయ్యంపువార్త విని దిగులున ఆరుం ఛటి వసిష్ఠ జనకాదు లఁడఱుచు వచ్చిరి. రాముఁడు వారిం గలసి సంభాషించును.

ఆంధరును వాల్మీక్యనుచేత సకల స్థానాబిగమ భూతగ్రామము మ్రోల గ్రామముల సన్నిధిని పూర్వోక్తకూపకము అడంబడును. అది కుశలపుల జననముచు చూపును సీతను భూతేనా సాధునిఁ బూజింపఁ దలంపఁ బ్రార్థనమును తెలుపును. బయట రామాదులచూచిన కుశలపులే దూతకుఁబడిరి. ఆంధలో ఆరుంధతీవాక్యములచే సీతా ప్రభోవము నెఱింగివార్త ప్రసాదవాణులను పునఁ నిష్కర్మరింతురు. ఆరుంధతి ఆమను ధైర్యవృత్తి ప్రసాదమునక అతియ్యను. శ్రీరాములం వైకృయను. సీత శోకము ప్రతి రామునిఁ గాంచును. వాల్మీకి కుశలపులచేట్టి తల్లిదండ్రుల కప్పించును. వారును కౌండ్యోజనకాదులును ఆమరయూనకు పంపింపఁచి వచ్చిన లవణాంతకుఁడు శత్రుఘ్నుఁడును, శాంతాబుశ్యశృంగులును అందఱు కలసి కొందురు.

వివర్యాసములు.

ఈకథలో భవిష్యత్తి కొన్ని వివర్యాసములు గావించినాఁడు. ఎట్లన.— మూలములో శత్రుఘ్నుఁడ సీతా సానకయైన కొలఁదికొలయునకు లవణహననార్థము తరికినాఁడు. దారిలో ఈయన వాల్మీకియ శిష్యుననబున బసచేసిననాడే కుశలపులు బన్ధించిరి. ఆయన లవణమును తినుచుండ నగుచువుని విస్తీర్ణము గావించి పండ్లెండు ఏడ్లఁ బ్రతి అంగు శత్రుఘ్నాలో, కుశలపుఁడు మరణమాపును, తనతనయులను నిలిపి తాను అన్ననుమాడ నయోధ్యకుంబోయి, అన్ననే సేయించుచుండెను. పిమ్మట కొన్ని

మాసములకు బ్రాహ్మణశుక్లమృతి, తత్సంజీవనార్థము రామకృత శంబూకహంసము, అనంతరము అగస్త్యదర్శనము, వరల అయోధ్యంజేరినతర్వాత అశ్వమేగమున కుత్స హించి లక్ష్మణరక్షితముగా గుఱ్ఱమును విడుచుట. సంవత్సరము ముగియునప్పటికి లక్ష్మణుఁడు గుఱ్ఱముతో పృథివియెల్లందిరిగి, ఎల్లరాజులవలనను కట్నంబులు తెచ్చి యయోధ్యం జేరును. యాగము జరుగుచుండును. కుశలపులు వాల్మీకియాసతిని రాముని కడ రామాయణముం బాడుదురు. అసందర్భమున రాముఁడు శశికువులను తన పుత్రులైనకా శంకించి నిరూఢ్యర్థమై సీతను వాల్మీకాశ్రమమునుండి గప్పించును. సీత వచ్చును. సీత నివల్కులైన యని వాల్మీకి సభాసదలతోను రామునితోను వాదించును. సీత,

కా. “రామస్వామిపదాంబులంబు లేద నారాధింతు నేనికా సదా

రామాజ్ఞాక జరియింతు నేనిక దగుజాగ్రన్వృష్ట సుప్తాన్యగులం

రాముం దప్పనిదాన నాటయు యథార్థంచేని సాతల్లి యో

భూమి యాయెడఁ ద్రోవఁ జూపి ననుఁ గొంపోవమ్మ నిలొనికొ.” ఉ. రా.

అని పలికి భూమిలోనికి అడుగును.

“ఏవ ముక్తే తయా సాధ్వ్య ర్థాత్ సద్యోభవా ద్భవః

కాతప్రద మివ శ్యోతిః ప్రభామణ్ణల ముద్యయా.

తత్ర నాగసోత్తి ప్తసింహాసన నిషేదమ్

సముద్రరశనా సాక్షాత్ ప్రాదురాసీ ద్వసుధరా.

సా సీతా హుక్మ మాగోప్య భర్తప్రణిహితేక్షణామ్

మా మేతి వ్యాహర త్యేన తస్మిన్ పాతాళ మభ్య గాత్.” గఘు. 15.

క్రీరాముఁడు నిజపుత్రులను కుశలపులను గ్రహించి అశ్వమేధంబును సమాప్తి నొందించును.

ఇది వాల్మీకివిరచితోత్తరకాండ కథాఫక్కిక. ఇందు కుశలపులు గుఱ్ఱముం బట్టుటయు, వారితో పోయను, లేవు. జైమినిభారతకథ ఇంతకన్నను ఉ.రా.చ. కథం బోలి యున్నది. అందు అశ్వమేధయాగకథ యిట్లున్నది:—

యజ్ఞాశ్వముతో శత్రుఘ్నుఁ బంపుదురు. అది వాల్మీకాశ్రమమునకుఁ జనును. లవుఁడు దానిని కట్టివైచును. శత్రుఘ్నుఁడు లవు నోర్చి తుగగమును విడిపించుకొని మూర్ఛితుని లవునిం దనయరదముపై నిడుకొని భూగము వెంబడిం జనును. ఈవృత్తాం తము విని కుశుఁడు తఱుముకొనివచ్చి, శత్రుఘ్నుం దాడును. శత్రుఘ్నుఁడు పడను.

లవుఁ డన్నం గలియును. పిమ్మట శ్రీరాములు లక్ష్మణుం బంపుదును. అతఁడును కుళునిచేఁ గూలును. అంత రాముఁడు శోకించి భరతుం బంపును. అతఁడును గుళుచేత పడును. అనంతరము శ్రీరాములు స్వయముగా వచ్చి బాలురతో పోరి మూర్ఛితులగుదురు. వాల్మీకి వరుణలోకమునకుం బోయియున్నప్పుడు ఈగండరగోళము జరిగినది. ఆయన వచ్చి వృత్తము నీని శ్రీరామాదులకడకుం జని మూర్ఛితుల నాభ్యాతలనెల్లం దేర్చును. రాములవానికి కుశలవులను తన్నుత్తులని తెలిపి నీతతోఁ గూడ అప్పగించును. వారిం దోడ్కొని రాముఁడు తానను సోదరులును అయోధ్యకుం బోవును. అచట రాముఁడు సుతభార్యయుతుఁడై యజ్ఞము ముగించి సుఖముండును.

భవభూతి ఈ జైమినిభారతీయకథా సూరిని హెచ్చుగా నకలంబించియు జౌచిత్యపాఠశాలకై పెద్దలను తమనిసుఁగులచే అపజయముం దెట్టక, వారి బాలునే ఇంకొకని చంద్రకేసువును తెచ్చి ఈయరువులలో చిన్నవానికే ఉద్దిగా పెట్టివాఁడు. అతనికేనియు అపజయము వజరు రానీయక భావి సంఘటనార్థము రాములవారినే యుద్ధము మాన్ప గల్పించినాఁడు. ఆరాక వారికార్యహర్షముననే సంభవించినదిగా నుండునట్లుగా ఉత్తర కాండలోని కథ ననుసరించివాఁడు. ఆది యట్లన. — విప్రబాలక మృతి, తత్సంశేపనార్థము శంబూకవధ, యగస్త్యులవారిని దర్శించుట, వారికడ నుండి అయోధ్యకు మరలఁబోవుచు మార్గశఃనను పూజ్యాత్రికము పరిహారార్థమును వాల్మీకాశ్రమ సమాప గమనము, అని యివ్వీయున సంవిధానము విరచితము.

ఈసందర్భముననే కొన్ని లఘువిషయములను హెచ్చరించెద. ఈనాటక మందు సకల వృత్తములును ప్రయత్న పూర్వములుగాక, ఎవరును ముందుగా పన్ని నవిగాక నాయకాది లోకయాత్రానుషంగికముగానే సమత్పన్నములుగా మహాకవి చేత గ్రువ్వఁబడినవి. అంతటను ఆయా మహానీయుల యాన్నత్యమునకు ఏలోపము రాకుండునట్లు జౌచిత్యము కావఁబడినది. మహారాజ భార్యకుఁ గలిగిన నిందను కవి ఆమెచెవిని బడిన ఆదుఃఖము వివాసనముయనున అనిర్వచనము మగునని ఆమెకుఁ దెలియ నీయలేదు. కవి దాని ప్రస్తావము ఎక్కడ వలసినను చెవిలో చెప్పించినాఁడు. స్పష్టముగా చెప్పకలసిన సమయములలో అపవాద మని మాత్రము పలికించి నాఁడేగాని కంఠోక్తముగా తత్స్వరూపమును ఉచ్చరింపలేదు. ఈతీరున ఆదివ్యాదివుల మహిమ గాచిననేర్పు కరము హృదయంగమమై ఈనాటకమునకెల్ల నుత్తమాలంకారమై యున్నది. అపవాదకథను జైమిని భారతములోఁ గనుఁడు;—

చ. “రజశ్చ యొకర్తు నాధుఁడు తిరస్కృతి నేసినఁ బుట్టింటి కేఁ

గ జనకుఁ డాత్మజం గని జగజ్జనగాత్రమలీమసాంకుక

త్రజములు శుద్ధి నేయునిజవంశము మైలపడంగఁజేసి, లిం
టి జగడ మింటిలోన హవణింపక నీ విటు లొంటి వచ్చుటక.

చ. అని తనకూఁతుర దోడ్కొనుచు నల్లునియింటికి నేఁగ మామఁ బూ
చనలములోన నే యెలికినట్లుగ మండుచు నిల్లువెల్లి నా
ల్లినములు నేఁడు నాకడకుఁ దెచ్చితి నే నలరాఘవుండనే
దనుజగృహీత సీతఁ దనదారఁగఁ గ్రమ్మరఁ దెచ్చి యేలఁగఁ.

అష్టవక్త్రుఁడు రామగన్నిధియండి పోవునప్పుడు ‘ఓహో! కుమారలక్ష్మణుఁడు ప్రాప్తుఁ డాయెను’ అని వచించుట—అతని యతర్కితోపనతద్వర్ణనముచేత నయిన తననంతోషమును తెలుపుచు కఘామాగ్ధుననను, పాత్రసూచనగా రూపకమార్గము నను అశ్వయించుచున్నది. సీతం బంపుటకన్న ముందే లవణునిమీఁదికి శత్రుఘ్నుని పంపుటకై శ్రీరాములవారు నిష్క్రమిం చుట—సీతను అదవిం ద్రోయుటకు ఒంటిని కొనిపోవుదుఃఖమును మాడఁచి ఆతావుం దలంగుటకై యని కఘామాగ్ధము, అగకాంత నిష్క్రమణినిమిత్త మని రూపకమార్గము. చిత్రద్వర్ణన సంవిధానంబును పునస్సంఘటనంబును వట్టివై చిత్రికొఱు అని కతిప్రములతలాపు గాని, చిత్రప్రదర్శనము ఏతన్నాటక బీజభూతమైన సీతావివాహమును గమనార్పటకై భిగీధదేవియందు పరిత్ర కితలజలంబుల నాడను ప్రసన్నులంభీరము జైస వనవీధులయందు విహరింపను సీతకు గర్భదోహదము నుప్పలించ జేయుటకును, ఆత్మికము తీర్పుటకై యని యామె తలంచునట్లుగా ఆమెను కావకుం బంపుటకొఱకు; కట్లు వ్యాజమునం బంపుట—అపవాదమును మొగమునం బలికి బందిగా ఆపకపెట్టెను వలిదేవతను జగన్మంగళ మూర్తిని బలాత్కారమునం బంపించుకొరలెను తప్పించుకొనును, అని యెఱుంగఁ దగును. కావున, చిత్రద్వర్ణకల్పన అప్రయోజకము గాక భవభూతియొక్క సమర్థ సంవిధానచనావైద్యుని కరము నిరూఢము నేయుచున్నది.

వసిష్ఠులవారు “ఎప్పాటవైన లోకారాధనము నేయును” యని రామునికి ఆనతిం బంపుట తిప్పక సీతను అడవకిం బంపు మనుటయే. వీరప్రసవపు కమ్మని సీతను దీవించుటయు ఆదీవన తిప్పకని రాముఁడు భ వించుటయు—ప్రవాసమందును సీత కేమియుం గీను గలుగ దని సూచించుటచే పునస్సంగచక్రత్యాశను ఉచ్చిన్నము గానీయక కాపాడుటకు, గర్భాంకము పునస్సంఘటనార్థమై సీతాప్రభావమును త్రై లోక్యమునను ప్రత్యక్షీకరించుటకు; పునస్సంఘటనము మంగళాంతకొఱకు. అది సామాజికాది చిత్తోద్దేగ కాంతికొఱకు; పునర్జటనములేనిచో లోకులకు సత్యవర్తన

యందు శ్రద్ధ తఱుగును. నాటకము హృదయము గాక పీఠాకర మగును. గర్భాంకాంతమున “ఏమి వైదేహికి విలయమే సమకూడినది! హా దేవి!” అని రాముడు మూర్ఛిల్లుటయు, లక్ష్మణుడు “భగవంతుడా, వాల్మీకీ, కావుము కావుము! ఇదియూ నీ వాక్యార్థము!” అని యాక్రోశించుటయుం గనుండు. లఘుహృదయులు ఇట్లు బెడరుదు రనియు భవభూతి తాదృశ జన పరితోషార్థము ఈ పుస్తకమును కల్పించినాఁ డనియు ఉక్త విమర్శకుల వచనము. కాని అతనికి పూర్వమే జైమిని మునియే కథను మంగళాంతముగా మార్చినాఁడు. భవభూతి తదనుసారముగా రచించినవాఁడు గాని నట్టి చిత్రముకొఱకు మార్చినవాఁడు గాఁడు. ఈవిషయము వత్సమాణమున ఇంకను ద్రష్టకృత యగును.

భాగీరథ్యాగులు శ్రీరామునికడకు బంచవటికి సీతాదేవిం బంపుట రామ రక్షార్థంబును, రాముని తీవ్రానురక్తిని ప్రత్యక్షమునేయుటచేత సీతను తత్సవ సంగోత్సుకం గావించుటను, శంబూకసేధాదివృత్తములను ఒకటినుండి యొకటి యుత్పన్న మైనట్లు నిర్వించుట - అయోధ్యనుండి పెర్గుపయనములు తప్పించుటను. పుట్టబోవు సీతావ్రనానికి చిరదగ్గనయిన జృంభ కాస్త్రముల నిచ్చుట - ఆతారాణమున వారిని రాముండు తన తనయులనుగా ఆనుమానించుటను. పునస్సంఘటన సమయమునకు శత్రుఘ్నుఁడును వచ్చినట్లు వర్ణితము. అతఁడు అవణిగిఁగూల్చుటకు ప్రథమాంకమునం దరలినవాఁడు. వానిం గొట్టిరా నింతకాలము (పంజెండు ఏండ్లు) పట్టెనా యని కొందఱాక్షేపించిరి. అతఁడు లంబం గూల్చి, మధురను మరలం గట్టి, అందు పంజెండు ఏండ్లు తినిపొత్తుల నిగువున నచట రెండు రాజధానులందు దొరలం గావించి, అనంతరము తాను శ్రీరామపాదసేవార్థము వచ్చినట్లు ఉత్తరకాండ కథ. ఈతీరున ఇందు కవికృతసంవిధానములకు నిమిత్తములం గనవచ్చి.

కవి ఈ నాటకమునందు సీతారామ పునస్సంగమును ఆదినుండియు పన్నుచు నే గ్రంథము నల్లినాఁడు. ప్రస్తావనలోనే కవి “ఎల్లవిధములను ఋషులును దేవతలును మేలునేయును” రమనటవాక్యముచే వాల్మీకియొద్ది ఋషులును గంగారుంధత్యాదిదేవతలును సీతాశుద్ధిని స్థాపించి సీతారాములను మరలం గూర్చి రని భావ్యర్థమును సూచించినాఁడు. వెండియు “అమ్మాయీ... పుత్రిపుార్ల మైనయొడితోడి నిన్ను ఆయనమ్మతిని చూడఁగలము” అని సీతకు ఋశ్యశృంగులవారు పంపిన సంతకమందు అభిప్రాయములు వెల్లుగా నున్నవి. అప్పుడే ఆయన తొడంగినది ద్వాదశపార్వీ కము సత్త్రిము. అనంతరమేగదా ఆయన ఆమెను చూడఁగలుగును. కావున, ఆపంజెండు ఏండ్లును ఆమె మరక్షితగా నుండు నని యేర్పడుచున్నది. అందువలన

శ్రీరాముని ప్రత్యక్ష సుహృద్ మైయున్నది. సుఖితం గాంచెద మని మునిహృదయ మగుఁ గాని సుఖితం గాంచెద మని యుండదు. కావున ఆయన వాక్కుచే పున స్సంగమే నూచిత మైనది. అట్లే పునస్సంగ సమయంబున ఋశ్య శృంగుఁడు తన మాటతప్పక పుత్రిపూర్ణోత్సంగనే ఆమెను దర్శించినాఁడు. ఈ పునర్దృటనము వాక్యములందు విశ్కుటముగా నూచిత మయినను దిక్పదగృహార్థము కలిపయములనే ఉదాహరించెద. తృతీయాంకము కడపట—

“అనని యగురనదియు నస్మద్విధలు గూడఁ,
దొలుతఁ గవిత గన్న కులపతియును,
అలవసిష్ఠుఁ డనుగతాదుఁగీతకుండు,
నిత్యమంగళములు నిశ్రు నీకు.”

అని తమసా వాసఁతులు సీతారాములకు నిత్యమంగళమును ఏ పృథ్వీ భాగీరథీ వాల్మీకి వని స్తూరంధ్రులు నింపుదురు గాక యని యాశీర్వాదిచిరో ఆపృథివ్యాదులే సప్తమాంకమున సీతారామసంయోజనమందు సోద్యములై దానిని సాధించిరి. ఇందు వలన ఆభావివృత్తమును ఇప్పటికే ఆదినుండియే భనభూతి పన్నుకొని తదనుగుణ ముగా అంకములను అల్లుకొనుచుండుట స్పష్టము గాదా? తృతీయాంకమునకు ముందు విష్కంధములో—

“ఇట్టివారు విపాకంబు నెనయ, నదియుఁ
బరమ విస్మయకారిగాఁ బరిణమించు ;
అందు సాహాయ్యకము నేతె కట్టివారు
పూనుదురు తమఁదామ యపూర్వగతుల.”

అను నచనముచేతను కవి పూర్వోక్తార్థమునే నూచించినాఁడు. అట్టివా రనగా పృథ్వీభాగీరథు లని దీని ముందు వెనుకవాక్యములందు స్పష్టము.

శ్రీరాములవారు దుర్ముఖునిచే లక్ష్మణునికిం బంపినయాజ్ఞ సీతను వాల్మీకా శ్రమముచెంత విడువమని. చూ. “అప్పుడు వాల్మీకితపోవనసమీపమున” ఇత్యాది, 29 పు. ఆమె వాల్మీకాశ్రమము చేరమియు భాగీరథిలో పడుటయు తృతీయాంకము కొఱకును, సీతారామసంయోజనమందు ఆమె చక్కఁగా వ్యాపృత యగుటకొఱకును. సీత వాల్మీకాశ్రమము చేరినచో ఇందగితృతీయాంకవృత్తము - అనగా రాములవారు వాల్మీకాశ్రమమునకు రాకముందే వారిని ఆమె చూచుట - ఘటించదు ఈమార్పు భాగీ రథీమూలముగా సీతాహృదయమునుండి పరిత్యాగశలోద్భవరణము నేయించుకొఱకు. అది పునస్సంయోజనాక్షేపచేత. ఆత్మస్త గాఁదని పునస్సంయోజనము నొల్లదు. అట్లే

ఉత్తర కాండకథలో పునర్వ్యజనము నొల్లక యడంగినది. అట్లు గానీయక మంగళ పర్యవసానముకై భాగీరథీప్రయత్నము. భాగీరథిని చిత్రదర్శనమున రామునిచే “ఆ తల్లి నీవు కోడలు సీతయందు ఆరుంధతియుంబోలె శివమును అనుధ్యానింతువు గాక” అని వేడించుటచేత ఆయనను కవి పునస్సంయోజనార్థము అప్పుడే అదిలోనే నిబంధించినాడు. పుత్త్రీపూర్ణోత్సంగముగాఁ దెచ్చి రామునితోఁ గూర్చుటకన్న శివ మే మున్నది? తనశ్రేయముం దలఁపు మని రాముఁడు ఆమెను వేడలేదు. తృతీయాంకమున మాటిమాటికిని రామునిం బ్రమాదములనుండి సీతామాలముగా తప్పించుటయు సీతాశ్రేయముకొఱఁకే. అట్లే గంగాపుష్పములు ప్రథమాంకములో రాముఁడు వేడినమాటబడి సీతారాములకు మేలు గావించి వారిని సమకూర్చుచు సప్తమాంకము తుదిని ఆయనమాటను ఆయనకు అప్పగించి తమకృతార్థతం దెలుపుకొనిరి. ఆరుంధతీ వసిష్ఠాదులు కోడలు లేనియయోధ్యకు తాము పోరిని ప్రవిననేసి వాల్మీకాశ్రమమున నిలుచుట - సీత జగదేకపావని యని లోకమునకు తెలుపుటను, ఆమూలముగా పునస్సంయోజనము సాగించి సీతారాములకు దుఃఖాపనోదనము గావించుటను, అగునేగాని, ముందు కానకు పంపితింపలనిన దని తామే వ్యాజముగా పోదనచేసి పంపినందులకై పిమ్మట తామే అనుమృతిం దెలిపి దుఃఖార్థవచుగ్నునికి శ్రీరామునికి మెడం బాహులము గట్టుటకుఁ గానేరదు. చతుర్థాంకమున లవునిఁగూర్చి ప్రశ్నించిన జనకునికి ఆరుంధతీ ఉత్తర మెఱింగియు చెప్పకుండుటయు, “సమయమున నెఱింగెదరు లే” అని పలుకుటయు, లోలోపల జరగుచున్న పునస్సంయోజన ప్రయత్నమునే సూచించుచున్నది. చతుర్థాంకములోని యాయుధారముం గనుఁడు:-

54 పు. “కాస.—నాకూనా, బానకి!... . వీరినుడులు 16.” నాటకము పునస్సంయోజనప్రణాళి మనుటకు ఇంతకన్నను ప్రమాణము ఉండునా? పుత్త్రీపూర్ణోత్సంగ సీతాసమాసత్తి రామునికి కాఁగల దను కీరవాణ్యమును వసిష్ఠులవారు ఋశ్యశృంగాశ్రమములోనే అదిలోనే కాసల్యతో చెప్పినా రని యాగ్రంథార్థము.—ఇట్లీనాటకము సీతారామ పునస్సంగ మంగరంగమే వ్రాయఁబడిన దనుట సుష్టము.

ఈలోకోత్తరనాటకము శ్రవ్యప్రబంధముగా రంజించును గాని దృశ్యముగా రంజింప దని పాశ్చాత్య సంస్కృత పండితులును నూతనమతప్రియు లగునస్మదీయులే కతిపయులును పలికిరి. కాని, ఇది దృశ్యముగా నత్యంతరంజక మగు నని ఆబాల్యము నాతలంపుగా నుండెను. మదరాసు క్రిస్టియన్ కాలేజిలో ప్రధానసంస్కృతోపాధ్యాయుండైనంతట, బి. ఏ. పరీక్షకు ఉ. రా. చ. పఠనీయును కాఁగా, నా శిష్యులకుం బైదుతథేదమును, నామతమును తెలిపి, తదీయ స్థాపనార్థము వారిచేత ఈనాటకమును మదరాసు పౌరసౌధములో ఆడించి, ఇది రంగమందు అత్యంతరంజకం

బనియు, అతిశాకుంతల మనియు, క్రిక్కిరిసిన వేగుగు రసికవిద్యజ్ఞులకు ప్రత్యక్షము గావించినాడను. ఆ ప్రయోగము బరిగి ఇప్పటికి 34 సంవత్సరము లయినను, ఆ శంబూకదివ్యపురుషుని రామస్తుత్యాది పద్యంబులు ఇప్పటికిని నావీనులలో అను రణముం గావించుచునే యున్నవి. సీతాదిసకలపాత్రములును వారివారిచర్యలును కన్నులయెదుర ఇప్పటికిని మెలఁగుచున్నవి. అనంతరము ఎన్ని నాటకములు చూచినను ఈ విధముగా డెందమును బందిగొన్నట్టిది మఱిలేదు.

ఈ నాటకమున ప్రథమాంకములో శ్రీరాముడు తనకంఠమున సీతబాహువును ఉంచుకొనును. శ్రీరామునియురమున సీత తలుచుచును. ఇట్టిది పరివర్తనమాల వీరా కరము గానా? అట్టి యాస్థిలిలో నున్న శ్రీరామునితో దుర్ముఖుడు సంభాషించుట తగునా? ఇటు పాత్రములు వాక్యములను మాత్రము యథోక్తముగాఁ బలికి క్రియను ఇంచుక సజ్జేపించి ఇంచుక ముచ్చుకొనవచ్చును.

“చరణగతాధ్యభేదమున” 8(17), “ఒక్కొక్క కేల” 9(21) - ఇట్టి పూర్వ రచనోపక్రమములను రాముడు సీతతో లక్ష్మణుని వినికిలో నిర్లజ్జముగా ఎట్లు వచించును? ఇట్టిచరణములందు లక్ష్మణపాత్రను ఈ పాత్రముల వాక్యములను వినక అవలికి జరిగి, వీరికి మాపుటకై చిరభిక్షులలోని వైవైవిధ్యములను ఆరయు చుండుట నభినయింప నలయును.

అంతర్నితీకాదర్శనమునకు హనుచుత్సుగ్రీవ బాంబవద్విభీషణులను రావించ లేదా యేమి? లేదు. ఏన, వారికి వహించు సీతాశుద్ధి ప్రత్యక్షీకృత పూర్వమే.

సప్తమాంకమున శ్రీరాముడు లక్ష్మణునితో కుశలవులకు చంద్రకేతుసమము గా స్థానచర్యదల నొసంగు మని యానతీయ 84, లక్ష్మణుడు అట్లే కావించితి నని ఉత్తరము చెప్పెను. రామవాక్యమందు ‘ఈబాటర నిరువురను’ అను పదముల లోని యేతిచ్చబిడుచేతను, లక్ష్మణోత్తరములోని భూతప్రయోగముచేతను ఆబాలు రచట వచ్చి కూర్చుండియున్నా రని తోచును. అట్లుండ, వారు పిమ్మట వాల్మీకితో ప్రశంసించును. వారు సమాజమునుండి ఎప్పుడు లేచిపోయిరి? పాత్రనిర్ణయము అనూచితముగా జరుగఁగూడదుగాదా. ఇది యెట్లు సంగఘటపడును? అని ప్రశ్న. వాస్తవముగా వారు సమాజములో వచ్చి కూర్చుండియే యున్నయెడల వారిని రాముల వారు చూడనే చూతురు, కావున లక్ష్మణునితో ఆయాసతిం బలుకవలసిన పనియే యుండదు. పలికిరి గావున అప్పటికి ఆబాలురు వచ్చి కూర్చుండలేదు. పిమ్మటను సమాజములోనికి రాలేదు. వాల్మీకి తేరఁగా తండ్రిం జేరవచ్చిరి. లక్ష్మణ వాక్యమునకు “వారికి చంద్రకేతువుతో తత్సమాన మయినస్థాన మేర్పఱచియున్నాను” అని యర్థము గాని

“వచ్చి కూర్చున్నారు” అని యర్థము గాదు. ఇందుచేత శ్రీరాములవారు ఆబాలుగు తమపుత్తులనియెడు భ్రమను వదలుకొనుట నూచితము.

ఈనాటకమున హాస్యరసము లేదని హాణిపండితులవచనము. లేమి వాస్తవమే, ఇందులోనే గాదు, ఈయననాటకములు మూడింటను అది మృగ్యమే. ఇందు సాధా తకి మాటలలో కొంచె మున్నది. మూటను వెదకినచో ముందునకు నిండుక యగ పడును. ఇందలిస్త్రీపురుషులు ఆత్మ్యగాత్ర ప్రకృతు లగుటంబట్టి హాస్యప్రసక్తి లేనాయె నని చెప్పదము గాక, మాలినిగూర్చి యేమి చెప్పగలము ?

ఈనాటకములో పంచమాంకముతుదను లవుడు చంద్రకేతునికడ శ్రీరామ ప్రభావాధిక్షేపము నేయుచో 70(85) “ముండుగుల్ భరాజి నవి మూడకుతో భయముల్ నెలంగవే” అని సడివెట్టుచున్నాడు. ఈమూడు నెనుకంబల వృత్తిము వీరచరిత్రలో వర్ణితము గాదు. వైగా “ఇంద్రజు నేయు నేరుపును” అని యధిక్షేపించి నాడు. ఈమాట రాముడు వారిని ఎదుర్కొని కొట్టినేరక చెట్టు చాటునుండి కొట్టుటను తెలుపుచున్నది. వీరచరిత్రమందు వారి రాముని మడియింప నుగ్యుత్తర డై ఆతనివీడికి పోర వచ్చి యతనిచే మడిసే నని యున్నది. ఇట రెండు నాటకములు పరస్పర విరుద్ధముగా నున్నవి. లవుడు రామాయణకథ ననుసరించి పల్కినేగాని, భవభూతివీరచరిత్రముం బట్టి పలుకలేదు. ఐనను మహాకవి తనతొలిపల్కు తాను అడంచి యిట నొండువగం బలుకుట చిత్రము.

మఱియొకటి— ఇందు “నడిమియమృతృతైంతమును అన్నయ్య అణచి వైచినాడు” అని చిత్రప్రదర్శనములో లక్ష్యణవాక్యము. వీరచరిత్రలో కూర్పణభి మంధరావేషమున వచ్చి రామప్రవాసమును కైకేయా ప్రార్థితముగా సాధించె నని యున్నది. ఇట లక్ష్యణవాక్యమున తద్విరుద్ధ మైన రామాయణోక్త వృత్తాంతమే పరామృత్యమై యున్నది. ఇటునం గవి తనపూర్వరచనను తాను పాటించలేదు.

క్షేమేంద్రుడు చేసిన యుత్తరరామ చరిత్రగత కలిపయన్ని యాచిత్యచర్చ.

(1) ప్రబంధాచిత్యముక్రింద.—యథావా భవభూతే:—

(నేపథ్యే) యోయ మశ్వః పతా కేయ మథవా వీర ఘోషాణా
సప్తలోకైకవీరస్య దశకణ్ఠకులద్విమః.

లహః—(సగర్వ వివ) అహో సంతాపనా న్యక్షరాణి! భోభోఃకి మత్తు త్త్రియా
పుణ్ఠి య దేవ ముద్భవ్యతే! (విహస్య) ఆః కిం నామ కుఃసంతి కస్తాణి! (ధను
రాశోపయక్)

జ్యోతిహ్వయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్ర
ముద్గారి ఘోరఘనఘర్ఘరఘోష మేతత్
గ్రాసప్రసక్తహసదంతక వక్త్ర యన్త్ర
జృమ్భావిడమ్భి వికటోదర మస్తు చాపమ్.

ఇందుల తెనుఁగు మదీయము—పు. 80-81 (నేపథ్యమున) అశ్వమిదే... (25)

లవు.— [వ్యధతోనుం బోలె] అహో రగిలించుచున్నవి యక్షురములు !
ఓహోయి, ఇట్లు ఘోషించెదరే !' పృథివిలో తుత్తీయులు లే రనుకొన్నారా
యేమి ? [నవ్వి] ఏమి ! శస్త్రములను జలిపింతురా ! [విల్లెక్కపెట్టుచు] జ్యోగనన...
(27)—ఇందుపై విమర్శ—

అత్రాథే రామాయణ కథాత్మికమేణ మాత నోజ్యేషీతా రామతనయస్య
సహజ విక్ర మానుసారిణీ శౌర్యోత్కర్ష భూమిః పరప్రతాపస్పృశసహిష్ణుతా
ప్రబంధస్య రసబంధురా మాచిత్యచ్ఛాయాం ప్రయచ్ఛతి.

(2) వీరరసాచిత్యము క్రింద.—న తు యథా భవభూతేః—

వృద్ధాస్తే న విచారణీయచరితా స్తివస్తు హుం వర్తతాం
సుస్త్రీదమనేఽప్యభిజ్ఞయశసో లోకే మహాన్తో హి లే
యాని శ్రీ జ్యోతుతోభయా న్యపి పదా న్యాసక్ ఖరాయోధనే
య ద్వా కాశల మిద్రానూసుదయ నే తత్రా ప్యభిజ్ఞో జగః.

ఇందుల తెనుఁగు మదీయము.— 'ఉండు'...70 (35). ఇందు పై విమర్శ.

అత్రాప్రధానస్య రామసూనోః కుమారకస్య పరప్రతాపోత్కర్షాసహిష్ణో
శ్రీరసాద్దీపనాయ సకలప్రబంధ జీవితసర్వస్వ భూతస్య ప్రధాననాయక గతస్య
వీరరసస్య తాటకాదమన ఖరరణాపసర జాన్యరణసంసక్తవాల్మీకపాద వాది జన
విహితాపవాదప్రతిపాదనేన స్వవచసా కవినా వినాశః కృత ఇత్యనుచిత మేతత్.

(3) దేశాచిత్యముక్రింద.—యథా భట్ట భవభూతేః ।

పురా యత్ర స్రోతః పులిన మధునా తత్ర సరితాం,
విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షీతిరుహమ్,
బహోర్దృష్టం కాలా దపర మివమన్యే వన మిదం,
నివేశ శైలీలానాం త దిద మిలి బుద్ధిం ద్రథయతి.

ఇందులకు తెనుఁగు 28 (18). దీనిపై విమర్శము.—

అత్ర బహుభి ర్వర్ష సహ మై రతిక్రాంతైః శమ్భుకవధప్రసక్తేన దణ్డకారణ్యం రామః పూర్వపరిచితం పునః ప్రవిష్టః సమస్తా దవలో కైశ్చ కం బ్రూతే—‘పురాయత్ర నదీసాం ప్రవాహ స్త త్రేవానిం తటమ్, స్పృక్షాణాం ఘనవిరళత్వే విపర్యయ శ్చిరార్ద్రవృష్టం వన మిద మపూర్వ మివ మన్వే, పవ్యతసన్ని వేశ స్తు త దై వైత దితి బుద్ధిం స్థిరీకరోతి.’ ఇత్యుక్తే చిరకాల విపర్యయ పరవృత్త సంస్థాన కానన వర్ణనయా హృదయసంవాదీ దేశస్వభాః పరమ మాచిత్య ముద్ద్యోతయతి.

సీతావివాసనము ధర్మమూ, అధర్మమూ ?

పూర్వోక్తమును చక్కగా నవగాహించిన, ఈ ప్రశ్నకు అవకాశమే ఉండదు. అయినను ఇంచుక. ప్రజారంజనార్థము శ్రీరాముడు సీతను దూరీకరించెను. తద్రంజనమే తద్వత్తము, “అర్కలిని గాని” 4 (5). వివాసనోపదేశాలును తల్పేరిరకులును “తప్పక వేశకరోతికం దీర్చునది” యనియు, “ప్రజల రంజింపఁ దివురు మెప్పాటవైన” 4(4) అనియు, చెప్పి పంపిన యరుంధతీవస్థిలు. సీతంగూర్చి సడినచ్చినంత తన్ని వారణముకై సీతావివాసనముకన్న నుపాయాంతరము లేదు [“ఏసాధు” 14 (35)]. ఎల్లవారింగూర్చి సీతాశుద్ధిం దౌఃపరాదా యనిన, అది ఆపెద్దలు లేక నిరవమానముగా నెట్లు బరుగును? వారు జన్మమును అకాలమున వీడి యెట్లు నత్తురు? వారికి సయముమై వారు వచ్చి ఆయురాయమునే ప్రయోగించువారికి (7 అం.) వివాసనము తప్పవాయెను. ఈలోపల విముక్తి శుభోదర్శనమే యని ఆశీర్వాద వాక్యములచే సీతారాములకు తెలిసినవారు (అరుంధతియు) నసింఘులను ఋశ్యశృంగులను: “వీర ప్రసక్తవు గమ్ము.” “మఱి పుత్రైశ్చాన్ల మైనయెడినోడినిన్ను ఆయుష్మతిని మాడఁగలము.” రాముడు సీతాశుద్ధి నెఱుంగనివాఁడు గాఁడు 5 (6), (7), 14 (36). పౌరులు సీత నింట నుండనీయనంగులకు కారు నింద్యులని తమస స్థలదృష్టిచే బలుకుఁగాక; సూక్ష్మమతి శ్రీరాములవారు పౌరులను నిందించుట తగవుగా దని పలికినారు: “విశ్వనించు నెవండు దవిష్టవృత్తి” 15 (37). భాగీరథియు రాముని మతమే నహించినది: “క్షాయం దల్లెను...” 87 (6). తెలియక, “తర మెవ్వరి కాను వారితత్త్వము తెలియక” 21 (7), వాసంతి వివాసన మకార్య మన్నది - “ఏల యీ యకార్యమును దేవర గావించెను?” 40, “ఓయి కశోర” 40 (20), “ఈవె మదీయజీవితమవు” 39 (19). పితృత్వకారణంబున జనకుడు రామునిపై ఆగియు, “ఈవిశసాశనిప్రహతి” 59 (23), అరుంధతి హెచ్చరించిన ప్రజాపాలన కారణమునకు 59 (22) సమాధాన మొందినాడు “ప్రాణక” 59 (23). అట్లే గర్భ ప్రీతికారణంబున పృథ్వీదేవి రామునిపై కడు నలిగియు, “బాల్యమునను” 86 (6),

భాగీరథీబోధనచే 87 (8), సమాధానపడినది. ఈమెయు భాగీరథియును సీతా విశుద్ధిని ముతించుటచేత పౌరజానపదులు సమాధానపడి సపుత్రసీతారామసమ్మేళనము నంగీకరించిరి. అశుద్ధిని స్థాపించి పౌరులను సమాధానపఱచుట సీతాశుద్ధికిని రామునియశమునకును అత్యంతావశ్యక మని వెద్ద లెల్లరుం దలంచి, అట్లే సంవిధానముం గూర్చిరి. ఇట్లు సీతావివాసము సాధువేగాని అసాధువు గాదు.

ఈ విషయమున కేలు (Kale) పండితుల యు. రా. చ. యుపోద్ఘాతము నందలి యీనంవాదముం గనుడు:—

“Shallow critics, with their gratuitous sympathy with Sita for her cruel abandonment in the forest, are inclined to find fault with Rama for his undue solicitude for the contentment and happiness of his overnice subjects. They miss the very beauty of Rama's life when they take such a narrow view of it. Judged by the ideal standard of duty, Rama deserves our approbation of his wonderful self sacrificing nature rather than condemnation for the seemingly cruel deed. No one was more conscious of the cruelty of the action than Rama himself as is evident from his utterances in the drama, but has he lived for his subjects he was bound to please them at any cost to himself. No one was more conscious than Rama himself of the sterling womanly qualities of Sita—almost an idealistic picture of every virtue that ennoble womanhood and gives it a peculiar majesty and grandeur; but when called upon by the stern voice of duty, Rama throws her off inwardly feeling the deepest anguish for the cruel step that he is forced to take.”

ర స చ ర్చ

ఈనాటకమందు రసము ధర్మవీర మనియు, నాయకుడు ధర్మవీరుడనియు, నక్కాణించువారుం గలరు. అందులకు వారియుపసాదనము:—

“ఉత్సాహాత్తా భవే ద్విగప్తేధా ధర్మజివానతః

నాయకోఽత్ర భవే త్సర్వైః క్షాన్తైః రమగతో గుణైః.” వాగ్భటః.

“ఉత్సాహాత్తా వీర సుత్రేథా యుద్ధధర్మదానేషు

విషయేషు భవతి తస్మి న్నక్షోభో నాయకః ఖ్యాతః.” రుద్రటః.

“ధర్మదాని యుద్ధభేదాత్తేధా వీరః.” శేషుచక్రపః.

“వీర శృతుర్థా దానదయాయుద్ధధర్మై స్తదువాధే రుత్సాహస్య చతు

ర్విగత్వాత్.” రసగణాధరః.

ఈనాటకమున నాయకునగు ధర్మవీరతా సాధకము లయిన వాక్యములు:—

ఆముఖములో అపవాదప్రస్తావనము. ప్రథమాంకమున:—అర్జునినిగాని 4 (5), కట్టా! లోకులు 5(7), పుత్తులకు నిజ 8(15), అకటసీతకు 14(33), ఏకార్యముచే నైనను (34), ఏసాకుకుద్ధ (35), నీవలన (38), లోకులకు 15(37), పిన్నతటి (38), నేరనిముగుదా (39), గోడుగుడువ (40), ఎదను 16 (42).

ద్వితీయాంకమున:—స్వయంపు 21(7), కుడికరము 22 (1), వెలికి 28 (9).

తృతీయాంకమున:—దేంద్రమున 32 (4), ఈవె మదియ 39(9), ఓయి కతోర 40 (21), పూనికతోడ 41(23), సరిపడ దాయె (25), ప్రీతునిగాని (24), చకిత 40 (21), వెల్లి (22), దేవి పాడిడి 4 (28), అడ్డముగ 42(28), పాయక(29), హాప్రాణే శ్వరి 43(31), సరవి 46(37), ఎచట (50).

ఛత్రాంకమున:—మొదల నే 81 (24), నిరతికయంపు (28), ఆకృతి 82(31), అనుభవ 83 (34).

సప్తమాంకమున:—మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు 84, బాల్యమున 86 (15), క్షౌర్యుద్దలైన 87 (6), కందు 89 (12).

ఇందు సీతావిరహభోధధర్మతాపరము లైన వాక్యములు తత్కారణ భూత ప్రజాపంచన ధర్మకృత్తాభినివేశ తాత్పర్యకములు. నాటకము అదిలోనే అపవాద మూలకము. అంతమున నిరపవాదకరణపరము. లోకగంజనము అదిలో త్యాగముచేత, అంతమున తత్సమాకలన పూర్వక తత్ప్రతిబోధనముచేత; ఏతదనుసారముగా భగవత్ వాక్యమందు “క్రొంగంజేసి యుండులు” అనువాక్యము అపవాదనిరసన పూర్వక ధర్మనిర్వాహపరముగాను, “శ్రేయముల సందోహంబుఁ బొందించుట” అనుట సీతా పునఃప్రసాప్తిపరముగాను గ్రాహ్యములు; కడచుపద్యంబును అట్లే. ఈమతమున వీరరసమునకు అంగికి కరుణనిప్రలంభము అంగము, ధర్మాభినివేశదార్ఢ్యబోధకము.

సీతాపునస్సంప్రసాప్తికై వ్యాఖ్యలయందు చేతులునునట్టి బీభాద్యారంభాది ముఖాదిసమన్వయముల నెల్ల నిరపవాదసాధనకై చేయవలయును.

కరుణ విప్రలంభ సిద్ధాంతము.

ఈనాటకంబున కరుణరసము అంగి యని యొకమతము కలదు.—సాహిత్య దర్శనమందు నాటకలక్షణమున “ఏక ఏవ భవే దగ్ధీ శృంగాః వీర ఏవ వా” అని చెందు ఏవకారములలో నియమము నిబద్ధమై యుండగా, “శృంగాః వీరో నతి కథనం తు సముచిత రసనూచనమ్. తే నోత్తరరామచరితే కరుణరసస్య, ప్రబోధ చర్చోదయే కాంతస్య చాగ్నిత్వ మవ్యాహతమ్.” అని ముద్రకజ్ఞాపిక. ఈజ్ఞాపిక

గ్రామ్యముగా నుండలేదు. ఎట్లన—ప్రబోధచంద్రోదయమందు వీరరసమే అంగి
గాని కాంతరసముగా దని మతాంతరము గలదు; అదే సాధువుగాఁ దోచుచున్నది.
మఱి యాజ్ఞాపికచే ఏమాపకమందుఁగాని తల్లక్షణోక్త రసమే ఉండవలయు
ననునియమము జలలిపి యగును, మఱియు నీజ్ఞాపిక కరుణవిప్రలంభలక్షణమునకు
విరుద్ధముగా నున్నది. ఎట్లన—సా. ద.

‘యూనో రేకతరస్మిక్ । గతవతి లోకాన్తరం పునర్లభ్యే
విమనాయతే య దైక । స్తదా భవే త్కరుణవిప్రలమ్భఖ్యః.’

“యథా కాదప్పుర్యాం పుణ్డరీకమహాశ్వేతావృత్రానే । పునరలభ్యే శరీరాన్తరేణ
నా లభ్యే తు కరుణాఖ్య ఏవ రసః.” అని తద్వృత్తి. సీత పునర్లభ్య యైనది గావున
కరుణరసము గాదు. దీనిని మరలం దడవెద.

కరుణశబ్దముగాని, (కరుణాశబ్దముగాని, దీనిం గూడ సాధకముగాఁ గొని
యున్నారు.) అక్కడక్కడ నాటకమందు కనబడుట సాధకము గాదు. అగునేని,
మాలతియందును అంగి కరుణరసమే గావలయును. ఎట్లన—అందు 9, 10 అంకము
ములలో శప్రయోగము లున్నవి.—(సకరుణం నిశ్వస్య), —(సకరుణం పరివృ
త్యావలొక్యచ),—(సకరుణంవిముచ్య),—(సోచ్ఛ్వాసం సకరుణమ్),—(సకరుణం
నిశ్వస్య),—(సకరుణం సాస్రమ్),—మఱియు “కరుణవనేచరవచనాత్” 10 (14),
“కరాళాయతనాచ్చాయ ముచ్చర త్కరుణధ్వనిః.” 5 (21). ఇంతమాత్రకే మాలతి
యందు కరుణము అంగి యగునా? కా దని చెప్పవలయునా? “ప్రకరణమంగు
శృంగారము అంగి గా నుండు”నని తల్లక్షణము గదా. మఱియు మాలతియందు—

“అకరుణ, వితర స్మితోజ్జ్వలాం । దృశ, మతిదారుణ, దేహి మే గిరమ్,
సహచర మనురక్తచేతసం । ప్రియమకరస్త, కథం న మన్యసే !” 9 అం.

అనుష్లోకమున కరుణరస మని వ్యాఖ్య. అందువలన మాలతిలో కరుణరసమే అంగి
యగునా? మఱియు—

“జనస్థానే శూన్యే వికలకరణై రార్య చరితై
రపి గ్రావా గోది త్యపి దళతి వజ్రస్య హృదయమ్.” 1 (28)

అను నుత్తరరామచరితశ్లోకమున పూర్వరామచరితాంశము వర్ణితమై యున్నది. దానిం
గూర్చి ఆర్యాసప్రతిలో—

“భవభూతే స్సంబద్ధా ద్భూధరభూరేవ భారతీ భాతి
ఏతత్కృతకారుణ్యా త్క్రిమన్యథా గోదితి గ్రావా?”

అని యున్నది. [“కారుణ్యం కరుణా ఘృణా” అమర. కరుణము గాదు.] ఇందు

వలన మహావీరచరిత్రలోఁగూడ కరుణరసమే అంగి యగునా? కాకుంథలమున పంచమాంకములో—

“వత్సకాష్టకరవ, అనుగచ్ఛ తీయం నః కరుణపరిదేవిని శకున్తలా ।

ప్రత్యాదేశపరుషే భర్తరి కింవా మే పుత్త్రికా కరోతు ?”

ఇందలి కరుణశబ్దముంబట్టి కాకుంథలమందును అంగి కరుణమే యగునా?

కావున కరుణశబ్దప్రయోగము కరుణాంగికత్వసాధకము గాదు. అట్లే “రామస్య కరుణోర్మయః” 89(12), “రామస్య కరుణో రసః” 28(1), ఇదియు కరుణాంగికత్వ సాధకములు గావు. ఇందు కారుణ్య కరుణరస శబ్దములు నిరుక్తకరుణరస పరములు గావు. ఏలన, రసము కథాపురుషులయందుఁ గాని నటులందుఁ గాని ఉండదు. అది సామాజికుల హృదయమునందు ఉద్బుద్ధ మగును. మఱి “కరుణస్య మూర్తి రసనా శరీరిణీ విరహవ్యధైవ వన మేలి జానకీ” [“కరుణమూర్తియై” 30 (4)]-ఇదియు సాధకము గాదా? కానే కాదు. ఇటు కరుణపదము నిరుక్త కరుణరసపరమే అని యంగీకరింతుమేనియు, ఉత్పేక్షా ప్రభావముచేత విరహవ్యధాతిరేకమును తెలుపుచున్నదే గాని, ఈనాటకమందు కరుణరసము అంగి యని నెలకొల్పఁబాలదు; వైగా అంగి కా దనియే నిరూపించుచున్నది; దీని పర్యాయమే “శరీరిణీవిరహవ్యధైవ” యను వాక్యంబును [“మెయి గొన్నపిరహభరమై.” 30 (4)].

మఱి “రామస్య కరుణో రసః” [“రాముని కరుణరసము” 28(1)] అనుచో కరుణశబ్దము నిరుక్తరసపరముగా జేసి కవి దానిని రస మని వ్యవహరించినాఁడే, అది యెట్లు సంగత మగును? అందులేని, ఇట్టి స్థలములలో రసశబ్దము భావపరము గాని శృంగారాదిరస పరిగణనాంతర్గత కరుణరసపరము గాదు. మాళవికాయందలి యీ క్రింది ప్రయోగము గమఁడు :—

“అక్షై రస్తర్నిహితవచనై స్సూచిత స్సచ్య గర్భిః,

పాదన్యాసో లయ మనుగత, స్తన్మయత్వం రసేషు.”

ఇందులకు—“రసేషు సాత్త్వికవ్యభిచారిభావేషు” అని శ్రీనివాసాచార్యవ్యాఖ్య. “అత్ర రసశబ్దేన ఉపచారత్ పరిపాషాతిశయవత్ భావాః కస్యచై ప్రకృత్యాత్వాత్ । రసే వ్యతిప్రసక్తౌత్.” అని కాటయవేదవ్యాఖ్య.

‘రసము రామాదులయం దుండ దని మీరు చెప్పుచున్నారు. రామాదులయం నుండు నని యిదే నరసరాజీయ వచనము:—

మ. రమణీయోల్బణతాసమేతి మగునిరత్యాగిభావాభిలా

నమరం బుట్టుచు ముస్తుచుం దగుఁ దరిం గారూఢి సుచారిసం

ఘము; తేతత్ప్రతిపన్న హారసము దత్కాలంబునం దైన స
త్యము రామాదులయం ద, నాట్యమున సభ్యావాసమై భాసిలుకా.
ఇందుల కేమి చెప్పెదరు? అని యాక్షేపమేని—నిరుక్త కరుణారసము రామాదినిష్ఠము
గా దని సిద్ధాంతము.—సా. ద. తృ. పరి. చూచునది.

“పారిమిత్వా ద్లోకికత్వా త్సాన్తరాయతయా తథా
అనుకార్యస్య రత్నాదే రుద్యోగో న రసో భవేత్.
శిక్షాభ్యాసాదిమాత్రేణ రాఘవాదేః స్వరూపతామ్
దగ్ధయతా నర్తకో నైవ రస స్యాస్వాదకో భవేత్.
“వ్యార్థభావనే నాయ మపి సభ్యపదాస్పదమ్.”

మఱియు—“రామస్య కరుణో రసః “ఇత్యాదివాక్యములందు కరుణపదము నిరుక్త
కరుణారసపరమ యేని కవికి నాయసనియందు రసమును స్వశబ్దముచేతనే చెప్పిన
దోషము సంభవించును. ఎట్లన—సా. ద. సప్తమపరిచ్ఛేదము—

“అథ రసదోషా నాహ—రస స్యోక్తి స్మశబ్దేన”...“రసస్య స్వశబ్దో
రసశబ్దః శృంగారాదిశబ్ద శ్చ-క్రమేణ యథా—

‘తా ముద్వీక్ష్య ముక్తాక్షీం రసో నః కోఽప్యజాయత,
చద్ద్రుమజ్జల ముక్తాక్య శృంగారే మగ్న మస్తరమ్.’”

అట్లును, “రామస్య కరుణోరసః” ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ఆశబ్దమున కిర్థ మే
మన, దుర్భరవిరహవ్యధయే యర్థము; అదియే కరుణ విప్రలంభోద్యోభకము. అట్లే
“ఏకో రసః కరుణ ఏవ నిమిత్తభేదాత్” అను వాక్యమున దుర్భరవియోగవ్యధయే
విప్రలంభశృంగారాది విపర్యయముల జెందు నని భావము.

ఈసాటకమున కరుణవిప్రలంభ మంగిగాని వేలకరుణము అంగి గా దని
సులువుగా తెలియుటకై కరుణారస కరుణవిప్రలంభాది స్వరూపచర్చలను అభియుక్త
కృతములం గొన్నిటి సుద్ధరించెద :-

ర స త ర జ్ఞి జీ.

“యూనో రేకతరస్మిన్ । మృతే ప్రలాపః కరుణారసః । జీవతో ర్విశ్లిష్టయోః
ప్రలాపః శృంగారః । అతఏవ రసగత్న దీపికాయాం కరుణరసోదాహరణమ్ । ‘అయి
జీవతినాథ’ ఇతి । నను విప్రలంభశృంగారస్య పూర్వాన్వరాగ మాన ప్రవాస కరు
ణాత్మకత్వాత్ జీవనో గపి విప్రలంభస్య కరుణారసత్వ మాయాత మితి చేత్సత్యమ్ ।
తత్ర కరుణారస స్యాన్తరేన్వని భాగమానత్వాత్ తత్ర కరుణాత్మకత్వవ్యపజీతః.”

‘శోకస్య పరిపాదః కరుణః - ఆశావిచ్ఛేదే సతి సర్వేంద్రియక్లమావా । న చ విప్రలమ్భేఽతివ్యాఘ్రిః । తత్రేష్టకాయాః సత్త్వాత్ । తద్విచ్ఛేదే తు స విప్రలమ్భః కరుణ ఏవ - శోకో ద్యుఖమ్.’

వా గ్భటాలజ్ఞా రః.

“స్యా దేకతరపఞ్చత్వే దమృత్యో గమగత్తయోః

శృక్ణోరః కరుణాభ్యోఽయం వృత్తివర్ణన ఏవ సః.”

“చతుర్థ మాహ । స్యా దితి । స్పృగ్ధయో ర్నాయకయో రేకస్య పఞ్చత్వే మరణే అపరస్య ప్రియాయాః విరహః కరుణాభ్యోఽయం కరుణానామా స్యాత్ । పరం స సృత్తవర్ణనే ఆచారదార్థ్యభ్యావన యైవ ప్రయోజనవా నితి గమ్యమ్. యథా ।ఇత్యం చతు ర్ద్వీపి విప్రలమ్భేషు నాయకానాయకపరతయా ఉదాహరణ ద్వయం ప్రదర్శితమ్.”

దు ద్ర టః.

“అథ విప్రలమ్భనామా । శృక్ణోరోఽయం చతుర్విధో భవతి

ప్రథమానురాగ మాన । ప్రవాస కరుణాత్మకీ త్వేన.”

వాఖ్యా. — కేచిద్ధి కరుణగమ ఏవ విప్రలమ్భభేదం కరుణ మద్దర్శనయన్తి । త దసత్ వైలక్షణ్యాత్ । శుద్ధ హి కరుణే శృక్ణోరస్య ఏవ నవిద్యతే । కరుణ విప్ర లమ్భస్తు శృక్ణోర ఏవ । యథా కాళిదాసస్య ‘ప్రతిపద్య మనోహరం వపుః...’

“కరుణ స్స విప్రలమ్భాయ త్రాన్యతిగో మ్రియేతి నాయకయోః

యది వా మృతకల్పః స్యాత్ తత్రాన్య సైదగతం ప్రలపేత్.”

హేమ చంద్ర కావ్యాదు శాసనమ్.

“కరుణ విప్రలమ్భ స్తు కరుణ ఏవ । యథా — ‘హృదయే గమ సీతి’ ఇత్యాది రతిప్రలాపేషు.” “విప్రలమ్భేఽనవచ్చిన్న ఏవ సంభోగమనోరథః, నిరాశ త్వే తు కరుణ ఏవ స్యాత్.”

సు ర స్వతీ క ణ్డా భ రణ మ్.

“అభ్యజ్ఞానార్థత్వే కఠోతి చిత్తం దుఃఖేన యథాః ‘దశతి హృదయమ్’ —

ఆత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యజ్యతే.”

“భావో యదా రతి ర్నామ ప్రకర్ష మధిగచ్ఛతి

నాధిగచ్ఛతి చాభీప్తం విప్రలమ్భ స్త దోచ్యతే.

పూర్వానురాగో మాన శ్చ ప్రవాసః కరుణ శ్చ సః

పురుషశ్రీప్రకాశ్డేషు చతుఃకాణ్డః ప్రకాశతే.

పూర్వానురాగ పూర్వేషు విప్రలమృషు త త్కృమాత్

విశేషద్యోతకే నేనా వ్యవసర్గేణ నూచ్యతే.

ప్రత్యాదానం పున స్తేషం కరుణే తో న మన్యతే

స్వయం దత్తాని హి విధి స్తాని త త్రాపకర్షత్తి.”

[టీ. కరుణే=కరుణాభ్యే విప్రలమృష, లేషా మభీష్టలిజనాదీనామ్, ప్రత్యాదానమ్= పునర్గ్రహణమ్, న మన్యతే=న బానాతి.]

“మూర్ఖువిలాపా కరుతే కరుతే సాహసే మనః

కరోతి దుఃఖం చిత్తేన యోగే సా కరుణ ఉచ్యతే॥”

[ఇది కరుణవిప్రలంభముంగూర్చి చెప్పిన వ్యుత్పత్తి.]

“మృ తేతి ప్రేత్య సంగస్తం య మా మే పరణం మతమ్ ।

వై వానస్తీ మయా లభా కథ మ త్రైవ జన్మని !”

అత్ర స్థాయినో విభావానుభావవ్యభిచారి సంయోగాత్ రిసనిష్పత్తి రితి రతి రేవ శృక్తోరూపేణ నిష్పద్యతే । అత్రావస్త్యా వానదత్తాయా ఆలమ్బనవిభావ భూతాయాః సకాశాత్ ఉత్పన్నా వల్లేశ్వరస్య గతిస్థాయీభావ స్తస్యాః పునర్జీవ నాదిభిః ఉద్దీపనవిభావైః ఉద్దీప్యమానో మృ తేత్యాదినా వాగారమ్భానుభావేన అను మియమానై ర్నర్మధృతిప్రభృతిభిః సుఖాత్మభిః సంసృజ్యమానః కరుణానన్తరసంభోగ శృక్తోరాఖ్యాం లభతే.”

“జౌపమానీకీ యథా—‘అపి జనకసుతాయాః ...’ నేయం సీతావిప్రయితీ రతిః తదుపమానదర్శనేన గామం రిమయతే॥”

“...విప్రలమృష శృక్తోరాఖ్యాం లభతే । స చతుర్థా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః కరుణ శ్చ. ఈ ప్రకరణములో - పూర్వానురాగము, మానము, ప్రవాసము అయిన తర్వాత నాలవదైన కరుణవిప్రలంభ స్వరూపము:—సంగతయో రే వాన్య తరవ్యపాయే కరుణః - అథ సంభోగః, ...స చతుర్థా ప్రథమానురాగానన్తరః, మానా నన్తరః, ప్రవాసానన్తరః, కరుణానన్తర ఇతి... లేదేమీ చత్వారోపి సంభోగాః చతుర్థి రేవ విప్రలమృషైః ప్రకర్ష మాపద్యస్తే.”—[ఇచటను సాన్నిధ్యికిని వరుసగా ఉదాహరణములు దత్తములు. అందు తుదిది]—“కరుణేన యథా—

‘న మర్త్యలోక స్త్రిదివా త్ప్రిహీయతే మియేత వాగ్రే యది వల్లభో భవః

నిన్పత్తి మేన త్రిదశప్రయోజనం మృత స్స చే జ్జీవత ఏవ జీవతి॥’

[టీ.—మరణానన్తరజీవనం త్రియజనస్య స్వర్గా దపి సుఖకర మితి భావః.]”

“కరుణానస్తర మాలిన్యం యథా—

‘చంద్రాపీఠం సా చ జగ్రాహ కణ్ఠే కణ్ఠసానం జీవితం చ ప్రపేదే
తే నాపూర్వాం సా సముల్లాసలక్ష్మీ మిష్టం స్పృహ్య స్థితే తే ఖేదే.’ ”
“పుంస ఏవ ప్రవాసకరుణే యథా.—

‘సీతావేశ్య యతో నిరీక్ష్య హరతే దృష్టిం యుడి త్యాకులామ్,
అన్యోన్యాన్విరచన్చురత్రకబలైః పారావతై ర్భూయతే,
ఇన్దో ర్దూరత ఏవ నశ్యతి, విశ త్యస్తర్ద్రుహం దుఃఖితః,
ప్రచ్ఛాద్యానన మన్విలేన రజన్ వస్త్రస్త్రపం గోదితి.’ ”

“అవస్థాపనార్థత్వే కరుణే నామానే మనో యథా—‘ఇయ మేత్క...’ అత్ర
రతేః కమలోకేన మరణసాహసే మనోవస్థాప్యతే— ”

“అభ్యజ్ఞానార్థత్వే కరోతి చిత్తం దుఃఖేన యథా,—‘దశతి హృదయమ్...’
అత్ర రామాదేః దుఃఖేన చిత్త మభ్యజ్యతే.”— ఈ యుద్ధారము మాలతిలో
9 (12) నుం గలదు.

“కరుణానస్తరే అనుభవాగ్ధో యథా—

‘అనుమరణప్రస్థితయా ప్రత్యాగతజీవితే ప్రియతి మే ।

వైధవ్యమన్యనం కులనధ్యాః శోభనకం జాతమ్ ॥’

అత్ర యథేయం మత్స్యానిభూతా ఏవ మస్యా అహ మపి జీవిత మే వేతి
పత్యా విస్రమ్భబో రాగః । పత్న్య పునః ప్రేత్యాపి యత్సంగ మే మయా అభి
లషితః సోఽయం జీవ వైరేన జీవితేశ్వరః సమాసాదిత ఇతి విస్రమ్భాత్ అతి దుఃఖ
మేవ అనుభూయతే.”

“కరుణానస్తరే సమృద్ధో యథా—‘తీర్థే తోయ...’

అత్ర ఉత్తరాధీన ఇన్ద్రుత్యజయయోః లోకాన్తరప్రత్యుజ్జీవనేన సమ్భాగ సమృద్ధిః
ప్రతిపాద్యతే ॥”—ఇదియు సమృద్ధి క్రింద పూర్వానురాగ మాన ప్రవాసముల
వెంబడి చెప్పబడినది.

“సోఽయం కరుణధర్మ సమన్వయః తదనస్తరేఽపి సమాససామర్థ్యా దభవతి—
విప్రలబ్ధ శృక్లో రాఖ్యాం లభతే । స చతుర్థా పూర్వానురాగో మానః ప్రవాసః
కరుణ శ్చ—అని యుపక్రమించి క్రమముగా అమూల్యని విశదీకరించి చతుర్థ
మైన కరుణ విప్రలంభమును చెప్పెను.

“సంగతయో రే వాన్యతరవ్యపాయే కరుణః- స శ్రీవ్యపాయే పురుషస్య
యథా—‘ద్రువ మస్మి శకః’ అత్ర ఇన్ద్రమరీచ్యసాయాత్ అజస్య దుఃఖాతిశయః
కరుణ ఉచ్యతే॥ స ఏవ పురుషవ్యపాయే శ్రీయా యథా—‘హృదయే వస

సీతి...—ఇహ అనన్యవిషయే రతేః శోకప్రకన్నాత్ కరుణ ఇత్యాఖ్యాయతే।”—
[ఇది ప్రవాసానంతరము అవ్యవహితోక్తము కరుణ విప్రలాభవిస్తరము.]

ద శ రూ ప మ్.

“ఇష్టనాశా దనిష్టప్తా స్తోకాత్తా కరుణః—

ఇష్టనాశాత్ కరుణో యథా—‘అయిజీవితనాథ...’ ఇత్యాది రప్రిప్రలాపః । అనిష్ట
వాప్తేః సాగరికాయా బద్ధనాత్ । యథా రత్నావళ్యామ్ ॥

మృతే త్వేకత్ర య త్రాన్యః ప్రలపేచ్ఛోక ఏవ సః,

వ్యాశ్రయత్వా స్మ శృణ్వోరః, ప్రత్యాపన్నే తు నేతరః.

య థేష్టచరీమరణా దభస్య కరుణ ఏవ రఘువంశే । కాదర్బుణ్యం తు ప్రథమం
కరుణ, అకాశ సరస్వతీ వచనా దూర్ధ్వం ప్రవాస శృణ్వోర ఏవ.

‘ఏకతో శోదితి ప్రియాన్యతః సచరతుర్యనిష్ఠోః

ప్రేష్టా రణరసేన చ భటస్య దోలాయితం హృదయమ్।’

ఇత్యాదౌ రత్నరత్నాహయోః (సమానేకః అని వాక్యశేషము) .. ఆ త్రోచ్యతే-
ఆ త్రా శ్యేక ఏవ స్థాయీ । తథాహి— ఎక్కటో రుఅ ఇ పిత (ఏకతో శోదితి
ప్రియా) ఇత్యాదౌ స్థాయీభూ తోత్సాహ వ్యభిచారి లక్షణ వితర్కభావ హేతు
సందేహకారణతయా కరుణసంగ్రాహతుర్యయో రుపాదానం వీర మేవ పుష్టా తితి
భట స్త్య త్వ సేన పదేన ప్రతిపాదితమ్—అతో భర్త సంగ్రామరసికతయా శౌర్య
మేవ ప్రకాశయన్ ప్రియతమాకరుణో వీర మేవ పుష్టాతి.

ర స గ జ్ఞా ధ రః.

“పుత్రాది వియోగమరణాదిజన్మా వైక్లబ్యాఖ్య భిత్తవృత్తివిశేషః శోకః ।
శ్రీపుంసయో స్తు వియోగే జీవిత్యజ్ఞానదశాయాం వైక్లబ్య పోషితాయా రతే
రేన ప్రాధాన్యాత్ శృణ్వోశో విప్రలమ్భభ్యో రః । వైక్లబ్యం తు సంచాతి
మాత్రమ్ ॥ మృతస్త్వజ్ఞానదశాయా స్తు రతిపోషితస్య వైక్లబ్య స్యేతి కరుణ ఏవ । యదా
తు సత్యపీ మృతస్త్వజ్ఞానే దేవతాప్రసాదాదినా పునరుజ్జీవన జ్ఞానం కథంఞ్చి తస్యై
త్రదా ౭౭లమ్మన స్యాత్సన్నిధికి నిరాసాభావా చ్చిరప్రవాస ఇవ విప్రలమ్భ ఏవ, స
స కరుణః । యథాచంద్రాగ్రీడం ప్రతి మహాశ్వేతావాక్యేషా కేది త్తు రసాస్తర మే
వాత్ర కరుణవిప్రలమ్భాఖ్య మిచ్ఛన్తి ।”

ర సా ర్ణ వ సు థా క రః.

“స విప్రలమ్భా విజ్ఞేయ స్స చతుర్థా నిగద్యతే
పూర్వానురాగమానా చ ప్రవాసకరుణా వితి.

ద్యయో లేకస్య మరణే పున స్సంజీవనావధా
విరహః కరుణో న స్యాత్సంగమాశానునర్తనాత్.
కరుణే భృగుకారిత్యాత్ సోయం కరుణ ఉచ్యతే
సంచారిణోఽనుభవా శ్చ కరుణేఽపి ప్రవాసనత్.

యథా — ‘అథ మదనవధూ రుపప్లవాన్తమ్’ । ఆ త్రాకాశసరస్వతీప్రత్యయేన
రతే ర్విప్రలమ్భః ... అత్ర కేచి దాముః - కరుణో నామ విప్రలమ్భశృంగారో
నాస్తి-ఉభయాలమ్భనస్య త వ్యైక త్రై వాస భవాత్ । యత్ర త్వేకవ్యపాయే సతి
తదితరగతాః ప్రలాపాదయో భవంతి స శోకా న్న భిద్యత ఇతి । త దయుక్తమ్ య
తాపునరుజ్జీవనేన సంభోగో న విభాతి తత్ర సత్యం శోక ఏవ । యత్ర సోఽస్తి
తత్ర విప్రలమ్భ ఏవ ।...

సాహిత్య దర్శనం.

“యూనో లేకతరస్మిన్ నతవతి లోకాన్తరం పునర్లభ్యే

విమనాయతే య దైక । స్తదా భవే త్క్రూరుణవిప్రలమ్భాఖ్యం.

యథా—కాదమ్బర్యాం పుష్పరికమహాశ్వేతాచ్ఛతాస్తే । పున రలభ్యే శరీరాన్తరణ
వాలభ్యే కరుణాఖ్య ఏవ రసః । [టీక — పునరలభ్యే ఇతి — రతే ర్న్నాశో
ఉత్కటశోక సంభవాచ్చ కరుణాఖ్యో రసః, న పున ర్విప్రలమ్భ ఇతి భావః]
కించా త్రాకాశసరస్వతీభాషనస్తర మేవ శృంగారః సంగమప్రత్యాశయా రతే రుద్య
వాత్ । ప్రథమం తు కరు ఏవ ఇ త్యభియుక్తా మన్యస్తే । య చ్చాత్ర సంగమ
ప్రత్యాశానస్తర మపి భవనో విప్రలమ్భ శృంగారస్య ప్రవాసాఖ్యో భేద ఏవ ఇతి
కేచి దాముః, త దన్యే ‘మరణయాప విశేషసంభ వాత్తద్భిన్న మేవ’ ఇతి మన్యస్తే॥

యత్ర తు రతిః ప్రకృష్టా నాభీష్ట మువైతి విప్రలమ్భాఽసౌ

అభీష్టం నాయకం నాయికాం వా । స చ పూర్వరాగ మాన ప్రవాస కరు
ణాత్మక శ్చతుర్థా స్యాత్. [టీ.—ప్రకరణాదినా ప్రధానత్వం ప్రాప్తా - కరుణా
దా శోకో ద్దీపనతయా రతిసత్వేన త త్రాతివాన్తి వాగణాయ ప్రకృష్టేతి.]”

శృంగార తిలకః.

“విప్రలమ్భభిధానోఽయం శృంగార స్సాచ్ఛచతుర్విధః,

పూర్వాపరాగ మానాఖ్య ప్రవాస కరుణాత్మకా.

య త్రైకస్మిన్ విపన్నేఽన్యో మృతకల్పేఽపి తద్గతమ్

నాయకః ప్రలపే త్రేష్టా కరుణోఽసౌ స్మృతోయథా.

కేసాభ్యుత్కరణభాగ్నిః కారుణ్యా దత్ర బాయతే,

ఏతస్య మిధునావస్థాం విస్మృత్య రతిమూలకామ్.
 శ్రీపుంసయో ర్భవే దేష సావేక్ష స్సజ్జమే పునః
 శృక్తోరవచనప్రాయః కరుణ స్నాన్య త్స నాన్యథా.
 తస్మా చ్చృక్తోర ఏ వాయం కరుణే నానుమేదితః
 సాన్దర్యం నుతరాం ధత్తే నిబద్ధో విరళం బుధైః.”

రు ద్ర టః.

“కరుణః శోకప్రకృతిః । శోక శ్చ భవే ద్విపత్తితః ప్రాప్తేః
 ఇష్ట స్యానిష్టస్య చ । విధివిహితో నాయక స్తత్ర”

సా హి త్య ద ర్ప ణః.

“అత్ర హి రామవనవాస జనితశోకా ర్తస్య దశరథస్య దైవనిద్రా । ఏకం బధ్న
 వియోగ విభవనాశా దా వ పుష్పదాహగ్రమ్ । అస్య కరుణవిప్రలమ్భా ద్భేద మాహ ।
 శోక స్థాయితయా భిన్నో విప్రలమ్భా దయం రసః.
 విప్రలమ్భే రతిః స్థాయీ పునః సంభోగపీతుకః.”

కా న్య దీ పి కా.

“కరుణ రసోదాహగణమ్.—

యస్య భృత్యా శ్చ దాసా శ్చ స్వాదుా న్యన్నాని భుజ్జ్వలే
 కథం స భోక్ష్యతే రామో వనే మూలఫలా న్యయమ్.” రామా.

కరుణరసమున శోకస్థాయితయం, కరుణవిప్రలంభమున రతిస్థాయితయం భేదకారణ
 ములు. ఉత్తరరామచరితమందు ఎక్కడఁ జూచినను రతి స్థాయిగానే యున్నది.

యజ్ఞము తొడంగుటయు, యజ్ఞ సహధర్మచారిణినిగా ఏదో ఒక స్త్రీమాత్ర
 ప్రతిమ నేయించు కొనక సీతాప్రతిమనే చేయించుటయు. 21.

“కరుణ నీ కేడ దుర్భరగర్భభిన్న । సీతఁ దఱమినరాముని గాత్రమునకు !” 22.

“హా ! నెయ్యం బట్టి దొర యబలకు నాపై !” 24 (9,10).

“కంటి పెండియు నిప్పు డాకాననంబు...” 25 (18)

“దానికే గ్రింద నయ్యుటజఘముల రహి నుంటి మేమునుకా.” 26 (16)

“చిరమునకు శేరి నొంచుఁ బెట్టిలుమువోరె” 26 (17)

“ఎచటఁ జిర ముంటి సఖితోడ నింపుమెఱసి.” 32 (8).

“హా ! దేవి ! దండకారణ్య వానశ్రియసఖి.” 33

“మూర్తిగొన్న ప్రసాదముంబోలే...”

నందినీ గానబడవు నీవెందునకట.” 35(7)

“కలువదళంపుసా రాలసి... 38 (15). సీత. — చూచుచున్నాను...

“చండీ, జానకి, ఇటు నటం గనబడుచునే యున్నావు! బాలిగొనజేమి!” 48

“ఎటు నున్నావు? ఆనుగ్రహింపుము. ఈదళలో నున్న వానిని నన్ను విడ నాడుట నీకుం దగదు” 45.

“ఎచటఁ గపింద్రుఁడై వృథ...” 46 (38) — ఇందులమూలశ్లోకమును భోజ హేమచంద్రులు విషాదమున కుదాహరించినారు: —

“విషాద శ్చేతసా ధ్లాని రుపాయాభావనాశయో: — తద్రూపేణ రసస్య ప్రకర్షో యథా — ‘వ్యర్థం యత్ర...’ అత్ర సీతా సమాగమవిషయే రామస్య దృష్టా వదాన ముగ్రీవసఖ్యాదే: ఉపాయస్య అభావాత్ విషాదః ప్రకృప్యతే.”

“కార్యభక్తౌ ద్విషాదః సహాయస్వేణ ముఖశోషాది కృత్ । ఉపాయా భావ నాకాభ్యాం ప్రారబ్ధస్య కార్యస్య భక్తౌ నృణఃపీడా విషాదః । యథా — ‘వ్యర్థం యత్ర కపీంద్ర...’

“జెల్లి దరుల...” 40 (22), “పూనికతోడ” 41 (23), “పీలును” (24), “సరిపడ దాయె” (25), “దేవి పా డిడి” (26), “న్నే హాళిరంబులు” (27), “హా! ప్రాణేశ్వరి.” 43 (31), “నిరతిశయంపు” 81(28), “నాటఁ బ్రియా గుణ” 82 (27, 28, 30, 31), “దై వవశత” 87 (7). “కనబడుచున్న వీళు యుగంబున” 80(19) — దీనిమూలమును ‘అపి జనక’ ఇత్యాది శ్లోకమునుగూర్చి సీతా, విషయక మయిన రతి శ్రీరాములవారిని తడుపమన దర్శనముచే రమింపఁజేసిన’ దని భోజ జ్ఞాపిక. “అబలక్రవ్యాతులవిలుప్త యయ్యె నిజము” 40(21) అని వాసంతికి రాముఁడు ఉత్తరము చెప్పట వైక్లవ్యముచేతఁ గాని విలుప్తినిశ్చయముచేతఁ గాదు. “వైక్లవ్యాను భావమాత్ర మితి స్థితమ్” అని టీక. అట్లే “నిరవధి నివృత్తి క్రియము నివృత్తి” 48(37) అనుట ఉత్కట రతిహేతుక మయిన దుఃఖముచేత — “అజ్ఞాతావధి, అజ్ఞాత ప్రతిక్రియము” అనియే భావము.

‘వస్తుస్థితి యిట్లున్నను, ప్రత్యాశ లేదే విప్రలంభ మెట్లగును?’ అనఁగూడదు. ఏలన ఋశ్యశృంగాదుల వాక్కులయందు రామునికి విశ్వాసము ఎవ్వడును అవ్యా హతము. ఈకిందివి రామవాక్యములు. —

“వాక్కువెంటడి నర్థంబు పఱచివచ్చు నాద్యులయినట్టి పరమ మహర్షులకును.” 4 (3)

“మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు. అమృతసారములును పరో
రజసములును అయిన తత్ప్రిజ్ఞానములు ఎటును భంగ మొందవు. కావున వానియందు
శంక వహింపఁగూడదు.” 84.

ఋశ్యశృంగుఁడు “పుత్రప్రాణ్ణోత్పంగను నిన్ను చూచెదము” అని సీతకు సం
దేశము పంపినవాఁడు. కాకుంథలమందు కాపక్షణము మొదలు అంగుళీయకదర్శన
క్షణపర్యంతమును దుష్యంతునికి శకుంఠలయందు ఎట్టి రతి గాని ఎట్టియాశ గాని
లేదు. మఱి ప్రత్యాశలే దని చెప్పవలయునా? అంగుళీయకదర్శనానంతరము ఆశ
గలజే గాని ప్రత్యాశ ఏమో? అందును,

“నూనం ప్రనూతివిక లేన మయా ప్రదత్తం

ధాతాశ్రుశేష ముదకం పితరః పిబన్తి.”

అని దుష్యంతుఁడు దుఃఖపడుచున్నాఁడు. ఇట్లున్నను కాకుంథలమున అంగి శృంగా
రమే గాని కరుణము గాగు. ఇటును అట్లే. “అత్ర సమయాంతరేషు సత్స్య గ్రీష్మ
ర్తుపాదానం ప్రకృతవాటకస్య శృణ్ణారాజ్ఞికత్వాత్” అని వైఖానస శ్రీనివా
సాచార్య టీక. మఱియు ఈ టీకలోని యీక్రిందివాక్యముం బరికింపుఁడు:—
“బీభత్సభయానకయోః ప్రతినాయకాక్రితత్వేన వర్జనీయత్వాత్, హాస్య రాద్ర కరు
ణాద్భూతానాం మహాప్రబంధసత్వే చ మత్కారాభావాత్.”— కరుణము అంగిగా
నాటకమునకు పనికిరా దన్నమాట.

మాలలియందు ప్రత్యాశాసందేహము కలదు.—

“న యత్ర ప్రత్యాశా మనుషతలి నో వా రహయతి,

ప్రవిక్షిప్తం చేతః ప్రవిశతి చ మోహాన్ధితమసమ్,

అకిచ్చిశ్చుర్వాణాః పశన ఇవ తస్యాం వయ మహా

విధాతు ర్వామత్వా ద్విపది పరివర్తమహ ఇమే.”

9 (8).

పూర్వోదాహృత లక్షణ వాక్యములవలన ప్రాయశఃముగా అమరకక్షి శ్రీ
పుగుఱులలో ఒకరు మృతజైందిన ఆద్వితీయలు ప్రలపించుట పునస్సంగము లేకున్న
కరుణ మగును, పునస్సంగ మున్న కరుణవిప్రలంభ మగును, అని యేర్పడుచున్నది.
కరుణరసమునకు వధబంధైశ్వర్య భ్రంశాదులు సయితము నిమిత్తములుగాఁ
జెప్పబడి యున్నవి.

ఈనాటకమందు దర్పణోక్త్యనుసారమున అంగివ్యవస్థ యిట్లు నేయవచ్చు
ను:—[సీత లోకాంతరమునకుం బోయినది.] “పృథ్వీ.—రావే పట్టి పాతాళమును
పవిత్రము గావించుము. రాము.—హా! బ్రీయా! లోకాంతరమున శేగిలివే!”—

పిమ్మట సీత మరల లభించినది. లభించువఱకు రామునివిలాపము కరుణవిప్రలంభము. [ఇట దర్పణవాక్యముం గూర్చిన టీకావాక్యమున కర్థము—మరల లభింపనియెడల రతి నశించుటచేతను, ఉత్కటకోకము కలిమిచేతను, కరుణరసము గాని విప్రలంభము గాదు.] ఈనాటకమునరతి నాశమొందక ఉత్కటముగా నున్నందునను ప్రత్యాకాయ కలిగినందునను అంగి విప్రలంభ మయినది, అని సిద్ధాంతము.

ఉ. రా. చ. ప్రాశస్త్యము.

“ఉత్తరే రామచరితే భవభూతి ర్విశిష్యతే.”

ఈ వాక్యమునకు శాకుంతలముకన్న ఉ. రా. చ. ఉత్కృష్ట మని కాలిదాసు పలికినట్లుగా ఆభాణకము. [వై ఆభాణకమునకు భవభూతి కృతనాటక త్రయములో ఉ. రా. చ. శ్రేష్ఠ మని యర్థముగా కొందఱు గ్రహించుదురు.]

ఈ నాటకమందు ప్రధానుల స శ్రీపురుషులు ఉత్తమోత్తములును లోకా తీతులును. నాయక నాయకులు నరత్నాభిమానముం దున్నను సాక్షాల్లక్షీనారాయణులు; అంతకన్న నుత్తమ లెట్లుందురు? శ్రీరాముని మించిన ధీరోదాత్త నాయకుని, సీతకన్న పతివరాయణను ధర్మప్రవణను ఊహింపలేము. అరుంధతి పృథ్వి భాగీరథి వాసంతి ఆత్రేయి తమన వాల్మీకి జనకుడు - వీరిచరిత్రమును, వీరు మెచ్చిన సీతారాముల చరిత్రనును, బోధించు నీరూపకము ఆర్యావర్తమునకు ఉత్తమోత్తముల నూత్ను ధర్మ చరణమునకు లక్ష్యభూతముగా నున్నది.

కవి యందు గృహిలోకి వృత్తమును నిపుణముగా నిబంధించినాడు. పుత్తుఁడని యెఱుంగకయే పుత్త్రీవాత్సల్యము, నాయన యని యెఱుంగకయే పితృభక్తి, అన్న యనియు తమ్ముఁడనియు నెఱుంగకయే భ్రాతృప్రేమ - వీనిని అత్యద్భుతముగా అత్యంతహృదయంగమముగా నిరూపించినాడు. మఱియు నిట్టియహేతుక పక్షపాతములు ఏదో అంతర హేతవువలనం గలుగును గాని బహిరుపాధికృతములు కావని వాక్రుచ్చినాడు. మహాకవి గావున ఈవిధముగా చిత్రప్రసృత్తిని చర్చించినాడు. ఇట్లే కాలిదాసు గూడ శాకుంతలమున ఒకచో చేతఃప్రీతివిశేషమునకు జన్మాంతర సౌహృదమును కారణముగా నుపన్యసించినాడు: ఎట్లన—

“రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాం శ్చ నిశమ్య భానాన్

పర్యుత్సుకో భవతి య త్సుఖితోఽపి జన్తుః

త చేతసా స్మరతి నూన మబోధపూర్వం

భావస్థిరాణి జననాన్తర సౌహృదాని.” శాకుంతలము.

కాళిదాసువలె భవభూతియు తండ్రిని పుత్తునికడకుం దెచ్చియు ఆసం బంధమును ఒక్కమృదైం గాక క్రమక్రమముగానే వెలువరించినాడు.

పెద్దలు ఎప్పుడును లోతు డేమ దీక్షితు లనుటకు ఈరూపకము ప్రబల నిద ర్శనముగా నున్నది. ఉ. రా. చ. యందు కవనసౌభాగ్య మటుండ, సంవిధాన వై దగ్ధియు నటుండ, శీర్షికలో నుక్త మైనయాభాణకోక్తికి కారణభూత మైనట్టి దే మనఁగా, ఇదమీయ నాయికా నాయక సర్వలోకాళికాయ సముత్కర్షోచితముగా గ్రంథనిర్వాహము. “నాటకేషు శకుంతలా” అని పేర్వడ్డ శాకుంతల నాటకమందు దువ్యంతుడు అధర్మభీరువ యయ్యును (5 అం.) స్వార్థముగా పనివడినవాడు. తద్భృంశముచే దుఃఖితుఁడు (8 అం.). శ్రీరాముఁడు లోకారాధనవ్రతి. ఇరువురును ధీరోదాత్తులే. ఆయనను, తారతమ్య మపారము. దువ్యంతుఁడు విదూషకునితో శకుంతలాసంకథ యంతయుం జెప్పి కడపట “పరిహాసో మ్మలు మిత్రమ పరమార్థం బనుచు మదిని బాటించుమా.” అని బొంకినాడు. శ్రీరాము లట్లు నేయుదు రని ఎవరేని భావింపఁగలరా ?

శకుంతల మహాపతివ్రత యయ్యును,—

“వసనే పరిధూసరే వసానా । నియచక్షామముఖీ ధృతైక వేణీ

అపి నిష్కరణస్య దుఃఖశీలా । మమ ద్ద్వీం చిహ్నవ్రతం బభర్తి.”

దువ్యంతుని “అనార్యా” అని పిట్టినది. సీత రామునిఁగూర్చి ఆయన తనకుం గావించిన యాయుక్తట్టున కుపితోక్తి వచించినట్టిది గాదు. అపకృతి తారతమ్య మరసిన సుపత్వమే యేర్పడు నని లోచించెడిని. సీత జగద్వంద్య యనియు తనకు ఆమె యందు భక్తి యనియు ఆరుంధతి వక్కాణించినది 52(9). కొవున శాకుంతలము గంగ యగునేని, ఉ. రా. చ. మందాకిని యగును. కాళిదాసు ఆగంగను సారాయి సాక్షిగా సఖ్యమునేయుట లోనగు నోడికవాఁగులతోఁ జేర్చి మర్త్యమునం బాటుదల నేయించినాడు. భవభూతి ఆమందాకినిని ఆయాస్యత్యమున కర్హముగా కల్మషములు చేరనీయక స్వర్గమందే పర్వించినాడు. కవనమును తత్తద్వసుణ మయినగున ఉ. రా. చ. నాటక రంజమై వెలుంగుచున్నది.

నాటకస్త్రీపురుషుల విమర్శ.

ఆ రుం ధ తి.

ఈమె జగద్వంద్య యనియు, ఈమెవలననే వసిష్ఠులవారు గురువులకల్ల గరు వ్రీనారనియు, ఈమె త్రిలోకమంగల్య యనియు, జనకవాక్యము 52 (8). కోడలు తేనియయోగ్యలో నే నడు గడ నని యీమె వచింపఁగానే, ఆచనమునే కానల్యా

వసిష్ఠులు నెఱవేర్చినారు. జనకుడు లవుం జూపి, ఈబాలు నెవ్వనింగాఁ దలంతువు? అని యీమె నడిగినప్పుడు, ఈమె ఆబాలుఁ డెవ్వఁడో తా నెఱింగియు సత్యమయిన యుత్తరమును అప్పుడు చెప్పంగూడక యుడుటంబట్టి, మేము ఇప్పుడే వచ్చుచున్నామని పలికి ఆప్రశ్నను తొలగించుకొన్నది. అట్లు టక్కుగా బట్టుట సంభవింపని యట్లుగా కవి ఈమెవిషయమై సంవిధానమును వేటువిధముగా కల్పించియుండిన ఈమెయొక్క మహిమకు అనుగుణముగా నుండును. ఈమెయానతిచే ఎల్లలోకులను సీతామహిమను అంగీకరించిరి. ఈమెయానతిచే శ్రీరాముఁడు సీతను వెండియు స్వీకరించెను. ఈమె సీతాదోహదమును తప్పక తీర్చుకలసిన దని రామునికి చెప్పిపంపుట తత్పరిత్యాగమును జరుపుటకే. కావున, ఈమె పనివడి పునస్సంఘటనమును సాధించినది. పరిత్యాగము నేయించుట లోకారాధనకు అంతకన్న నుపాయము లేనందున.

వా స ం తి.

ఈమె జనస్థానవచనత, సీతాదేవికి నెచ్చెలి. ఏవ్రతమునకు హింగువులు జగత్ప్రఖ్యాతులలో ఆయతిధి పూజావ్రతమును 17(1), ఆర్యమాత్రుల సౌజన్యమును 18(2), ఈమెచరిత్రము విశదీకరించుచున్నది. దేవత యయ్యును ఈమె శ్రీరాములకన్న న్యూనప్రభావ. వారి యంతస్తత్త్వమును తాను గనలేకపోయినది, ఎవ్వరునుం గనలే రనియుం దలంచినది; రాముఁడు లోకోత్తిరుఁ డని యెఱింగినది 21 (7). రాముఁడు సీతను త్యజించినందులకు ఈమె కరము దుఃఖితురా లై ఆయనను గ్రుచ్చి గ్రుచ్చి కారణ మడిగినది. లోక మొప్పులే దని ఆయన వచించినకొరణమును పరిత్యాగమునకు చాలినట్టి దని ఈమె తలంపదాయెను 40(21). రామునియందును ఈమెకు పరమానురాగమును చనవును గలవు. ఈమెయుం దమనవోలే సీతారాముల పునస్సంఘటనమును పృథ్విభాగేకధి వసిష్ఠారంధతీ వాల్మీకులు సమకూర్తు రని తలంచినదే 47(41).

[వ సి స్థ ల వారు.]

[వీరు నాటకములో ప్రత్యక్షముగా వ్యవహరింపక పోయినను శ్రీరామునికి లోకారాధన వ్రతమును ఆతిక్రమింపవల దని సందేశము పంపుటచే వీరును సీతాపరిత్యాగమును నెఱవేర్చినవారే; లేక, వీరే సీతాపరిత్యాగమును చేయించినవారు. లోకారాధనకు ఒండు ఉపాయము లే దని అందలి ధగ్మరహస్యమును వీరును అరుంధతియు శ్రీరాములవారును ఎఱుంగుదురు. అట్లు వీరు సమాధానము నేయించి సీతాశుద్ధతను లోకహృదయంబుల నాటి సీతారాముల మీఁది ప్రేమాలిశయముచే వారిని మరలం గూర్చినవారు. సీతావిరహము నిరవధి యని రాముఁడు పలికినను సావధియయి వీరు నరుంధతియు నెఱుంగుదురు. ఆయవధిని త్యగపఱుచుటకే వీరు సాయంధ తీకులు అయోధ్యకుం బోక వాల్మీకాశ్రమమున నిలిచినారు.]

భాగీరథి.

చిత్రదర్శనములూ 'నీతకు మేలు తలంపుము' అని ఈమెకు శ్రీరాములవారు నీతను అప్పగించినది మొదలు, ఈమె నీతను రక్షించుచునే యుండెను. తల్లిని "నీ కడుపులో నన్ను అణచి వైపుము, అమ్మా!" అని నీత వేడినప్పుడు, ఆమె "శిశువులు పాలు వదలువఱకు వేపుము, తర్వాత నీయిచ్చ" అని చెప్పెను. అట్లు శిశువులను భాగీరథి వాల్మీకికడం జేర్చినపిమ్మట నీత యేల విలయమొందలేదు, అని యడుగం దగును. భాగీరథి పునస్సంఘటనము సాధించినదై నీతను అంతరింప నీయక తానును పృథ్వీయు తమకడన యుంచుకొని కాపాడుచుండెను. నీతను తదీయదుఃఖ కాలికై గృహచారవిశేషమిణచే గోదావరికడకుం బంపి రామదర్శనము ఘటించు జేసినది. ఈదర్శనముచేత నీతకు తనవైని రామానురక్తి అపరిక్షిణ మని విశదపఱచి ఆమెను పునస్సంఘటనమునకు ఆతురం గావించినది. ఇట్లు తుదవఱకు హెచ్చరిక వహించి యీమె నీతం గాపాడి ఆమెను అగుంధతీ మూలకముగా రాముని కడం జేర్చి రాముని ప్రథమాంక వాక్యమును రాముని కప్పగించినది.

జనకుడు.

ఈయన గొప్ప బ్రహ్మవాది, తపోధనుడును. అట్టి యాయనకు అపవాద పూర్వకమయిన సీతాపరిత్యాగదుఃఖము దుస్సహతమని చెప్పవలయునా? ఈయన త్యాగమునకై రామునిమీఁదం గోపము వహించి షాస్త్రోధర్మంబున సంహరింపను, తపోధనప్రభావంబున శపింపనుం గడంగియు, అగుంధతీబోధతమ, నూత్నోధర్మజ్ఞత చేతను, ఆగోపము నడంచుకొన్నాడు. ఈయన సీతాదుఃఖము తీర్చుకొనుటకై ఆత్మ చాత్య గావించుకొని యుండునుగాని, ధర్మజ్ఞుడగుటంబట్టి ఆత్మహంతలకు అంధ తమసావృతము లైన యసుర్యలోకములు సంభవించు నని మానినాడు. పృథ్వీదేవి యొక్కయు ఈయనయొక్కయు ఖేదాతిశయవర్ణనచే మహాకవి సంభావితలగు కుటుంబులకు కూడునెడం గల్గినయపవాద మెంత యవమానకరమో నిపుణముగా తెలిపినాడు. కవి జనకునియందు ఈతఁ డెందులకు కడుబ్రసిద్ధి కెక్కినాఁడో ఆబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠులని ప్రపంచమధ్యాత్మ్యచింతనకు ఫల మైన సీతాదుఃఖవిషయక శ్రావణిని చూపఁదాయెను. అట్లు చూపుట ప్రకృతనాటక రసమునకు భంజక మని మానినాడు 48 (3). అట్లే కాకుంఠలమున కాలిదాసుండును కన్నప్పిచైక్లబ్యమును మాత్రము "యాస్యత్యత్యశకుంతలేతి" [నుదీయాంధ్రము- "కుందు జనించె నేఁగడు"] అని వర్ణించినాడు. కవి ఈయనమీఁది సీతాప్రేమను నాటకారంభమందును 2(7), 3(1 తెలిపినది), తెలిపినాడు. ఆమెమీఁది యీతనిప్రేమను అటును, చతుర్థాంక

మందు కడు సుత్కటముగాను, స్పష్టపఱచినాడు; ఈయనను శ్రీరామ పట్టాభిషేకా
శంతరమునం బంపివైచి వ్యాజమున పునస్సంఘటన సమయమునకుం దెచ్చినాడు.

ల వు ఁ డు, కు శు ఁ డు.

లవునియందు సీతారాములపోలికయు 80 (19,20)-55 (17), యుద్ధ మన్న
నుత్సాహంబును, పగతురవై శీరంబును, వైరిపరాక్రమమును మెచ్చుటయు 84
(10 వెంబడి), చెద్దలకడ వినీతియు, ఏలంబుట్టినవారియం దుండు సహజలక్ష్మీవిలా
సంబులును, సదాచారపరాయణత్వమును, ధర్మజ్ఞతయు 89 (30,31), అకార్యమునకు
లజ్జించుటయు, బాల్యోచిత మయినయార్జవంబును, విదగ్ధగ్రాహ్య మయిన యతి
శయంబును 56(19), ఒకరికరుణకుం బ్రాతము కా నొల్లమియు 84 (కడపట), పరగుణ
గ్రహణప్రవణతయును, కరము కాళలముతో వర్ణితములు. ఇతని పీఠవాదము మనో
హరము 81 (27).—ఇతనియన్న కుశుడు అన్నిటను ఇతని మించినవాడు.

చ ం ద్ర కే తు ఁ డు.

ఈతడు పరక్షీయగుణగ్రాహి, పాదచారి యైకలవునితో రథమునుండి పోగ
నిచ్చింపక తానుం బాదచారి యైనధర్మజ్ఞుడు. ఈతడును దొడ్డగుణములందు
కుశలపులవంటివాడే.

సు మ ం త్రు ఁ డు.

దశరథుని నాటినుండి రాఘవులసారథి, ప్రాజ్ఞుడు, ధర్మజ్ఞుడును. లవుడు
జృంభకాశ్రుసంపన్నుఁ డైయున్నను, అతనితోడి పాడికయ్యమున చంద్రకేతునికి
జయము గల్గునుగాక యని వేల్పులను వేడువాఁ డైయును, తనదొరకు పాదచారితో
రథము దిగి పోరుటకు సమ్మతి యొసంగినవాడు.

శ ం బూ కు ఁ డు.

కూద్రమునిగా ఈశంబూకుడు రంగప్రవిష్టుఁడు గాఁడు. ఈతడు కూద్రత్వ
కారణమున తపోధికారము లేనివాఁ డైయును తపస్సు చేయుచుండెను. ఆదోషము
చేత బ్రాహ్మణశిశువు చచ్చెను. ఆయపరాధమునకై శ్రీరాములవారు ఇతనిం దలఁ
గొట్టి నుద్దమించినప్పుడు, తపఃకృతుఁ డై యున్నందున తిరుగఁబాటు నేయలే దందు
మేని, 'తపస్సు మానెదను, కావున నీ యేల వేడ లేదు? విచ్చుకత్తిం జూడఁగానే
రామాగమనము దండించుటకని ఇతనికి తెలియదా? మృతచేత తన తపఃశ్రమ యెల్ల
వ్యర్థప్రాయ మగునుగదా. కవి అకాశభాషితములచేత నైనను ఇతనినోట దీన
వాక్యములను పలికింపలేదు. కావున, ఈతడు దండనం బొందుటచేత తనదోషము
తీలు నని దాని నంగీకరించె నని చెప్పవలయును. కావున ఈతడు సాధునే గాని

దుర్జనుఁడు గాఁడు. రాములవారితో నితఁడు తాను వ్యవలకుఁడు అని ఆత్మాపకర్ష గా చెప్పుకొనుటచేత నితని విసిరిపోజన్యములు విశదపడుచున్నవి. ఇతనియందు తపస్సు దోష మాయెఁ గదా మఱి యితనికి దివ్యత్వ మెట్లు వచ్చినది? అని యడుగుదురు. అది తపస్సుచే వచ్చినదిగాదు, రామకృత నిధనప్రభావముచేత వచ్చినది. అట్లని యితనివచనము 23 (2). రామాగమనముచే నీతఁడు పరమానందభరితుఁడై ఖడ్గ హతిని తపోవరముంబోలె స్వీకరించె నని తోచుచున్నది.

సీ త.

సీతాదేవి ఉత్తరకాండయందు అత్యంతమనస్విని. తనశుద్ధిని శ్రీరాముల మ్రోల వాల్మీకి శపథపూర్వకముగా ప్రకటించుకొను వేచియుండినది; పిమ్మట సదేవద్వితనకు వెండియుం బట్టచుహిషీపద మేల యని నేలలో నడంగినది. ఈనాటకమందు అట్లు గాక కేవలరామపరాయణ యై రాములవా రంగీకరింపఁగానే మాటు పలుకక సంత సముతో వారిం జేరినది. ఎప్పుడును రాముని ఆశ్వాసింపుటకు సన్నద్ధురాలే; కావున, ఆమెకు నాటకమందు నిబద్ధమయినంత సత్త్వగుణోత్కర్ష ఉత్తరకాండకథలో లేదు. పరిత్యాగముచే దుఃఖిత యయ్యు అంసులకై ఆమె రామునివై కినుకఁ దాల్చి దాయెను, ఒకమాఁటైని ఒక కటాక్షి పలుక దాయెను.

ధర్మపత్ని గా నేమి, పట్నమహిషి గా నేమి, పతిదేవత గా నేమి, ఆమె లోక మునకు ఒరవడిగా నున్నది. వియోగమందు రాముని నీత చూచినట్లే రాముఁడును నీతను జూచుటగా సంవిధానమును కవి కల్పించి యుండినయెడల, అదియు నధ్యుతముగాను రామప్రబోధకముగాను ఉండెడిని గదా యనిన, అందులకే సమ్మే శనాంకమున వివాసనకుబాదిగా సీతాచరిత్రము రామునికిం బ్రత్యక్ష మగుసంవిధాన మునే కవి కావించినాఁడు. ఆమెనుగూర్చి కవి రచించిన సంవిధానములందలివైన యీక్రింది తదియగు నిండు తరంగపుపతంబులం బరికించిన తచ్చిత్రైన్యత్యము స్పష్ట పడును.—తృద్విూడిప్రేమ 3, “మమ్మందలంచుకొందురా?” 4, రాముఁడు “ప్రజా రంజనార్థమై జానకివైనఁగాని విడనాడెద” 5 నని పలికినందులకు ఆమె అతనిని అందువలననే రఘుకుల ధురంరుడని మెచ్చుకొనుట ఆమె తదియ పట్నమహిషిగావున ప్రజాపాల నాభినేతము ఆమెయే వహించియేయున్నది.] తన ప్రసూతిని జ్యంభితా శ్రుము లాక్రయించు నని రాముఁడు పలుకఁగా ఆమె “మహాప్రసాద ము”ని కృత జ్ఞతం దెలుపుట, “వత్స, ఈ యింకొకరె యెవరు?” 7 అని లక్ష్మణు నడిగిన కొనుల మహాసత్పూర్వకప్రశ్న, భరతురామ నిబరణ ప్రస్తావము నడంచిన వినయమహాశ్మశ్మము నకై రామునియందు ఆమె దాల్చిన గౌరవము, తనకు విసవకట్టను గొడుగుభావము

రాముడు ఎండను దొలంగించుచుండిన తన దక్షిణారణ్య ప్రవేశమును 8 జూడఁ గోరుట 9, కూర్పణఖయొక్క ప్రతిమకుం గూడ వెఱచుట 9, తనకై రాముడు పూర్వము పడినతల్లడమును ఇప్పుడు విని తాను తల్లడపడుట 10, జటాయు హనుమంతులయొడం గృతజ్ఞత, భాగీరథీపుణ్య జలావగాహనమునకు రాముని గూడ రమ్మనుట, నిద్రితను తన్ను ఒంటిగా వదలి పోయినందులకు రామునివై అలుగం గోరి 17 ఆయనం గన్నప్పుడు తాను తన వనము గామిని తలంచుకొనుట 30, ఆమె గోదావరి నుండి లేచి వచ్చినతీరు 30 (4-5), 31, సఖీన్నీహము, రామమయ జీవితత్వము, తమ సకు అన్యక్తమయిన రామవాక్కు తనకు సువ్యక్తముగా తెలియుట 31, పాండుర కృశదుర్బలాకారుని రామునిఁ గని మూర్ఖిల్లుట 32, మూర్ఖితుని ఆర్యపుత్త్రినిం గావు మని తమసపాదంబుల వ్రాచుట, ఏ మయినను గాని మృని తాఁ బోయి ఆర్యపుత్త్రిని మూర్ఖతేర్చుట 33, ఆపాటియే తనకు మహత్తర మని సంకుప్తిం జెందుట, “నేను ఈయనహృదయము నెఱుంగుదును, ఈయన నాహృదయము నెఱుంగును” 24, నిష్కారణపరిత్యాగి నైనను అవిధమున నున్న రామునిం గని తాఁ జెందిన యనిర్వచనీయ భావసంభేదము, పరిత్యాగశల్యము హృదయమున మెరమెర లాడుచున్నను రాముని యుల్లాసములచేత తనజన్మలాభమునకై సంతోషించుట 35, 36, ఆర్యపుత్త్రిఁడు తన పుత్త్రికుల మోముఁదమ్ములను ముద్దుగొనఁదాయెనే యని వండురుట 36, నిఘఁగుల సంస్మరణముచేత స్తనములు చేపి వారి తండ్రి సన్నిధానంబున తీణమాత్రము తాను సంసారిణి యగుట 37, తాను మున్ను పెంచిన యేనుఁగుగున్నవైన నెమరికొదచువైన వాత్సల్యము 37, ఆర్యపుత్త్రిని భేద మొందించినందులకు వాసంతివై డెప్పర మాడుట 38, ఆర్యపుత్త్రిఁడు ఎల్లవారికిం బ్రయుఁ డని భావించుట 39, ఆర్యపుత్త్రిని దుఃఖముచే తనహృదయము వడవడ వడంకుట 42, తనకరస్పర్శచేత నతనిం దేర్చి తదీయాంగస్పర్శచే తాను మోహముపాలగుట 44, “ఆతఁడనే యిపుడు నీవు,” “ఈపరిత్యాగ మేమి? ఈహృదయాసంగ మేమి?” 45, “నేనే క్రూరురాలను,” “నిరవధి యని చెడితిని మందభాగ్యను” 46, తనబంగారపుఁ బ్రతిమచేత తన పరిత్యాగశల్యము తివిచివైనఁబడిన దని సంతసించుట 46, “అపూర్వపుణ్యముచే దర్శన మిచ్చిన యార్యపుత్త్రిని చరణకమలములకు నమస్కారము,” ఇరువురు చారకులం గని “హా ఆర్యపుత్త్రి!” యని మూర్ఖిల్లుట 45, సీతం గైకొమ్మని రాముని అరుంధతి ఆదేశించినప్పుడు ఈమె తన్నుం దప్పుకొనిన ననుట—“ఎఱుంగు శార్యపుత్త్రిఁడు సీతాదుఃఖమును కడిగివైచుటకు” 42, అని తదీయ హృదయజ్ఞతం దెలుపుట—ఇది ఈకవిలోకమార్తాండుడు సీతాదేవతం బూజించిన పురురాణ నుండి భక్తులకుం బిడికడు ప్రసాదము.

మహాపతిత్రతలకు మహిమ లుండునే, ఈమెయెడ నేమియుం గనబడలేదే యందురా? అందులకు మరళ యుత్తరము చెప్పియున్నది. “ఇట్టివారు” 29 (3). పృథ్వీభాగీరథులు స్వయము మంత్రసానులు తల్లియత్తలు నై రక్షించుటకన్న మహిమ యేమి గావలయును! అరుంధతిచేత 52 (9) అని పొగడ్త నొందుటకన్న మహిమ యేం డుండునా!

రా మ దే వ్రా డు.

ఈదేవునియందు భవభూతి ఈక్రిందివృత్తములను వర్ణించినాడు :—

అనుష్టానగౌరవము 3 (1), శ్రౌతకర్మశ్రద్ధ 3, గురుభక్తి, ఋషివాక్కున విశ్వాసము 4 (3), సీతమీడి యనురక్తికన్న ప్రభారంజనాభినివేశము ఎక్కుడు 4 (5), ప్రజలవిషయమై తీసు, మధ్యమాంబానింద్యవృత్తాంతోద్ఘాటనము నారంభింపనీయమి 7, తనయుత్కర్షను వాకొననీయమి 7, పూర్వగుఱిస్మరణచే నిష్పాడు ప్రీతిం జెందుట 9 (19, 20), పూర్వదుఃఖిస్మరణచే నిష్పాడు మితి లేని దుఃఖముం బడయుట 10 (22), 11 (28), జటాయు హనుమంతులయెడ కృతజ్ఞత 10, 11 (25), సీతావివాసనము, అదిమూలముగా ఉన్మత్తునివలె ప్రలపించుట 17, దండునిమీడ సయితము దయఁ గూరుట 22 (1), అగస్త్యఋషియందు గౌరవము 27, సీత పెంచిన గున్న టేసుంగుం గానను దానిం బయికొన్నయేసుగను దండింపను బోవుట 35, తనుగున్న జయించినందులకు అలరుట (8), సీతం దలంచుకొని మాటిమాటికిని మూర్ఛిల్లుట, తత్కూరస్పర్శచే తేరుట, వియోగదుఃఖాతిభారము, రోదనము, ఆయాపరిచిత ప్రదేశములం గని యలందురుట, మహర్థవిభూతి 74 (3, 4), అవిదితబాంధవ్యలైన పుత్రులయందు వాత్సల్యము, వారియందు సీతాసాదృశ్యముం గని యుత్కంఠం జెందుట, లవుని రామాయణశ్లోక పఠనమునకు తన్ను మఱచి బాహ్మయితాకుఁ డగుట 80 (22), శిశువులయెడ నట్లు తాను దుర్మనాయకుఁ డైనందులకు లజ్జించుట 81, అనలంకారమనోరమమును సీతావక్త్రమును అనుధ్యానించుట 82 (30), సీతా కృచ్ఛ్రము తనవలనం గలిగినందులకు దుఃఖించుట 85, గంగాపృథ్వులయెడ కృతజ్ఞత, సీతా విలయమునకు మూర్ఛిల్లుట 90, గుర్వాజ్ఞచేత సత్పుత్రుని సీతను బొంది వార్షించుట, ఈనాయకుని విశేషము తనగుఱుమును దుఃఖమును చూడక లోకారాధనవ్రతమును నిర్వహించుట.

ఉ. రా. చ. లో కొన్ని సూక్తులు.

1. వనితలం దెట్లా యట్టులే వాక్కులందు
సాధుతా విషయమున దుర్జనులు జనులు. 2 (5)
2. వాక్కునెంబడి స్థంబు పఱచినచ్చు
నాద్యులయినట్టి పరమ మహద్గులకును. 4 (3)
3. హుతవహుండును బుణ్య తీర్థోదకంబు
నన్యములచేత కుద్ధి కర్పంబు లగునె ! 5 (8)
4. పెట్టంబోలును గాక మూర్ధమున సంప్రీతికొ నిసర్గార్హతకొ
మెట్టం బెట్లునె పాద పూతములచే మేల్తావు తీన్పుముకొ. (7)
5. “చెలగుఁ బియంకరంబె” — ఆర్యవృత్తము. 18 (2)
6. “ఒనగును విద్య” — విద్యార్థి ప్రజ్ఞాభేదములు. 19 (4)
7. తర మెవ్వరి కొను వారి తత్త్వము దెలియకొ? 21 (7)
8. చావులుగూడ సాధుజన సంగభవంబులు తారకంబులే. 23 (2)
9. “ఎది యెవనికిఁ బ్రియమగు” - మైత్రీప్రభాము. 24 (10)
10. “నెల్లి దరులఁ బొరలి” - శోక కాంతుపాయము. 40 (22)
11. గొనములె పూజకుం బద మగుకొ గొఱగావు వయస్సు లింగముకొ. 53 (8)
12. నారులమానసంబు గుమనస్సుకమారము గాదె యారయకొ. (10)
13. “పేతుకూన్యం బయిన” - తారామైత్రకము. 66 (7)
14. “ఋషులు వెట్టి” - రాక్షసవాక్కు. 69 (30)
15. “కొర్కులను చిందు” - నూనృతోక్తి. (31)
16. ఆరయఁ దీర్థము ల్బలె మహార్థ విభూతియుతుల్ మహాజనుల్. 74 (4)
17. “గూఢపేతు వొకటి” - పూర్వకర్మ వాసన. 75 (5)
18. “తేజుగలాడు” - తేజస్వివృత్తము. 76 (7)
19. దైవము పచేరిమం బయి దఱియ దాని
ద్వారములు మూయఁ దరమె యేప్రాణీకైన ? 88 (4)

ఈతని చూపకములందు సాధారణములైన శ్లోకములు.

సంఖ్య	శ్లోకము	మాలతి	వీరచరిత	ఉ. రా. చరిత
1	అనియత	10 (2)		4 (4)
2	కింత్వసుప్తాన		4 (33)	1 (3)
3	అమృతాధ్యాత		2 (45)	6 (21)
4	ఇహసచద		5 (40)	2 (20)
5	ఏతస్మిన్మద	9 (14)		1 (31)
6	చతుర్దశసహ		5 (13)	2 (15)
7	చూడాచుమ్బిత		1 (18)	4 (20)
8	జీవయన్నివ	8 (3)		1 (34)
9	జ్యాజిన్వయా		3 (29)	4 (29)
10	త్రాకుం లోకాక్ష		2 (40)	6 (9)
11	దధతికుహర	9 (6)		2 (21)
12	దళతి హృదయమ్	9 (12)		3 (31)
13	మాతర్మాతర్	9 (20)		3 (30)
14	పరిపాణ్ణు	2 (4)		3 (4)
15	పుత్త్రసంక్రాంత		4 (51)	1 (22)
16	బ్రహ్మదయో		1 (42)	1 (15)
17	శీలోత్పాత	9 (34)		8 (18)
18	వృత్తివజతి	1 (27)		6 (12)
19	సుహృదివ	4 (7)		4 (15)

డి. రా. చ. శోధనము.

పు.	పం.	తపస్వ.	ఓపస్వ.
8	5	అయిన	విన
	12	రోత	నొల్లమి
8	9	కష్టంబు	కష్టము
9	14	తలం తె	స్తరిం తె
10	7	కృష్ట	కృష్ట
12	27	నైకవంబున	బాల్యమునయందు
32	3	తపంచు	తపించు
35	2	వకట	వకట
39	8	ష్టిటకుక్	వ్యసిక్
46	10	దారి, దా	దారి, దా,
47	9	టైన	టైన
50	24	విద్య	విద్యను
		ద్రయియం	ద్రయిం
52	5	యాజ్ఞ	ఈయనకు యాజ్ఞ
		డియన కొసంగే	డొసంగే
53	9	మూర్ఖుల	మూర్ఖుల;
70	22	ముండనీ	యుండనీ
79	20	రమంబుల	రమంబులు
		వర్షములను	వర్షమును
80	2	నైపుణ	నైపుణి
87	2	నైతిని	జేసితివి
88	10	యిది !	యిది ! గొల్లిడుచు
89	22	వీరలు	వీరును
92	9	ఉపనీతులం	తల్లిదండ్రువతో
		జేయుము.	గూర్చుము.

పు 22 (9, 10) లకు ఇట్లు మార్పుకలదు.

నీ. పెట్టచే దొడిమలపట్టు విడుపుఁజెంద । ద్వీరదముల్ చెక్కులదురదవోవ
 నొరయుడు రాలుపూభరములఁ దటతరుల్ । గోదను బూజించు కొమరుగనుము;
 వానివైఁగూండ్రకు వచ్చిపావురములు । నడవికొల్లను నెండ బడలికలకు
 కాంతిమైఁగుదిరి విక్రాంతి సేవించుచు । గూనెడి హంకార గుంభనముగ.

ఈనాటకమునందలి పురుషులు.

నూత్రధారుడును, నటుడును; గర్భాంకనూత్రధారుడును.

రాముడు—కథానాయకుడు.

కంచుకి.

అష్టవక్త్రుడు—ఒకముని.

లక్ష్మణుడు—నాయకునియనుజుడు.

దుర్ముఖుడు—అంతఃపురచారిత్రై నపరిచారకుడు.

శంబూతుడు—కూద్రముని.

సౌధాతకి, భాండాధ్యక్షుడు వాల్మీకివిష్యులు.

జనకుడు—విదేశరాజు, సీతతండ్రి.

గృప్తి—ఒకకంచుకి.

మౌళిపులు—రామపుత్రులు.

బ్రాహ్మణనటువులు.

పురుషుడు—చంద్రకేతునిపైనికుడు.

చంద్రకేతుడు—లక్ష్మణపుత్రుడు.

సుమంత్రుడు—చంద్రకేతుసారథి.

విద్యాధరుడు.

వాల్మీకి—రామాయణకర్త.

ఈనాటకమునందలి స్త్రీలు.

సీత—కథానాయిక.

ప్రతిహరి.

అశ్రేయి—తాపసి.

వాసంతి—నవదేవత, సీతచెలి.

తమసా మురళి—నవదేవతలు.

అరుంధతి—వసిష్ఠపత్ని.

కౌసల్య—రామమత.

విద్యాధరి.

పద్మిదేవి—సీతతల్లి.

భాగీరథి—(గంగాదేవి.)

ఉత్తర రామచరిత నాటకము.

ప్రస్తావన.

అ. శ్రీ లెసంగ నిడెదఁ జేమోడ్పు నమ యంచుఁ
గాంక్షతోడ నాద్యకివివరులకుఁ;
దత్తపాభరమునఁ దక్కక పడసెన
నమృత యాత్మకళయు నైనవాఁడె.

౧

(నాంశ్చంతము)

సూత్రధారుఁడు.—అతి విస్తరిము వలదు. ఇదె యిప్పుడు కాలప్రియనాథ భగవంతుని యుత్సవములో వహనభూవులకు మిఠు విప్పివము చేసికొనుచున్నాను. ఇట్లు మీచిత్తమున నెడగరింపవలయును — కలఁడుగదా నాహానియుఁడు కాశ్యపుఁడు శ్రీకంఠ పరలాంధనుఁడు పన వాక్య ప్రమాణ తత్త్విజుఁడు బాహుకర్ణ పుష్కరిఁడు భవిష్యతి.

తే. నలువకుంబోలె నెననికె బలుకుదేవి

తలఁపులోన మెలంగు సంతసముతోడఁ;

దద్రచితనాటకంబు నుత్తరము రామ

చరితమును నేఁ బ్రయోగించ బతనపడితి.

౨

ఇదె నేను కాశ్యపశిష్యుని అయోధ్యావాసిని అప్పటికొండను నైతిని. [కిలయం జూచి] ఓహో! పాలస్త్యంశధూమకేతు నిను నావరాజములవారి పట్టాభిషేకసమయము నేయుంబవల ఎడతెంపులేని యానంద నాంగీకరములచే ఘోషలుదుండుఁటటిది యిది! హతయేమి యుపుడు చక్వరస్థ మిలు పాలనందే లేక గుంపువి!

నలుఁడు—[ప్రవేశించి] బానా, పంపినారుగదా మహారాజాగారు ఇటు నుండి వారివారి యిండ్లకు లంకాగుప్తమిత్రు జ్ఞానానాహాస్యములను వానిరాక్షసులను, తన్ను నానందబొందింప నానాదిగంటములనందేయు చక్వరవారిని బ్రహ్మలను రాక్షసులను, వా రున్నంతకలము వారి నారాధించునొకగాను ఇన్నిదిండులు అనంతము ఉత్పి వము జరుగుచుండినది. హత యిప్పుడు వచ్చా?—

తే. అల పసివ్వుం డధిష్ఠాత యై సనంగ

భూపుతల్లె లరుంధలీ మున్నిడకొని

పోయినా రల్ల నాశ్రమంబునకు సతని

జన్మమును గన్నులార దర్శనము నేయ.

3

సూత్ర — పరదేశమువాడనుగావున కనిగెనను. ఎవ రాయన, కీరియల్లుఁడు!

నటుడు.—

తే. తనయ గల్గె దశరథునికి శాంత యనంగ,
రోమపాదుఁ డామె నోమె సుతగ,
ఆమెఁ బెండ్లియయ్యె నల విభాండకుపట్టి
ఋశ్యశృంగుఁ డనెడుఋషినరుండు.

౪

ఆ యల్లుఁ డిప్పుడు పండ్రించేండ్లయజ్ఞముం దొడంగినాఁడు. ఆయనమీఁది దాక్షి
ణ్యముచేత గురుజనులు పూర్ణగర్భిణియైనను కోడలిని జానకిని వదిలి యటకుఁ బోయినారు.

సూత్ర.—చనకేల యీ జోలి! రా, రాజద్వారమునకేపోయి మన కులధర్మము
చేత సేవితము.

నటుడు.— అటయిన, బావా, ఏలినవారికై కడుం బరిశుద్ధమైన స్తోత్రపద్ధతిని
నిరూపింపుము.

సూత్ర.—మాఁకుఁడా,

తే. సర్వవిధములఁ గులవృత్తి నల్పుటె సరి,
యెట్లులును దూఱు తప్పు; న దె ట్లటన్న?
ననితలం దెట్లొ యట్టులే వాక్కులందు
సాధుతావిషయమున దుర్జనులు జనులు.

౫

నటుడు.— అతిదుర్జను లని సెప్పనలసి ది.

తే. ఏల యన, దేవి నైదేహినే గుఱించి
యాడికలు నల్కుఁబోచ్చి రయ్యారె జనులు!
రక్కసునియింట నున్ని కారణము నేసి,
నహ్ని శుద్ధిని విశ్వసింపంగ లేక!

౬

సూత్ర.—ఈ గుణము ను న పోరాజునకు అందెనా అంతట మిగులఁ గప్పము
కలుగును.

నటుడు.— ఎల్లవిధముల బుఝుకను దేవతలను మేలు సేయుదురు. (అని పరిక్ర
మించి) ఓహోయ! ఏకేనవారు ఇష్టమిచ్చి ఎక్కిన నున్నారు! (ఆకర్షించి) జనులు ఇట్లు
పలుకుచున్నారు:—

శా. ఆనందం బిడుకోర్కి నర్థిలి విదేహధీశుఁ డేతెంచి తా
నీనా భ్రష్టననంతరిం గడిపి యిష్టే వీడుకోల్ గైకొనెన్;
దానంజేసి మదిం గుమారితెడు సీతాదేవి నూరార్ప నా
స్థానిన్ వీడ్కొని వాసవే శ్చమునకున్ ధాత్రీవిభుం డేగడిగెన్.

[ప్రస్తావన ముగిసింది.

[అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రథమాంకము.

[అంతట కూర్చున్నవారుగా రాముడును సీతయుఁ బ్రవేశింతురు.]

రాముడు. — దేవి, ఊరికి వెళ్లుము; ఆపెద్దలు తమయిచ్చచేత మనలను విడిచిపోవ శక్తులుగారు.

సీత. అయినను, నిత్యమా ననుష్ఠాన మన్న,

నటలనీయదు సావితంత్ర్యవర్తనమును.

అడుగడుగునను బ్రత్యవాయములచేత

నాహితాగ్నుల గార్హస్థ్య మరిది గాడె!

౧

సీత — ఎఱుంగుదును ఆశ్చర్యపుత్రుఁడో, అయినను బంధములతోడి యుడఁబావు

సంతాపమును గలిగించును.

రాము. — అది యశ్లే. స్వామియమి ద్దేహముకములు గావా యీ సంసారభోగములు? పీనిపై రోతగొని ఎల్లకోర్కెలను పదిలే జ్ఞానులు అన్యాయులలో విశ్రమింతురు.

కంచుకి. — [ప్రవేశించి] రామభద్రా, [అని యర్హత్కిలో ఒంకి] హహారాజా,

రాము. — [చిటునవ్వుతో] ఆర్యా, నిక్కిముగా నాయనగారిపరిజనమునకు నన్నుఁ గూర్చి రామభద్ర అను సుపచారమే శోభించును. కావున అలనాఁడు ప్రకారము పలకుము.

కంచుకి. — దేవా, ఋశ్యశృంగాశ్రమ మనుండి అప్తావక్రలవారు విచ్చియున్నారు.

సీత. — విలంబ మేల?

రాము. — త్వరితగా వారిని ప్రవేశపెట్టుము.

[కంచుకి నిష్క్రమించును.]

అప్తావక్రఁడు. — [ప్రవేశించి] మీకు శుభము.

రాము. — అభివాదనము చేయుచున్నాను. ఇటుల సూర్యుండుఁడు.

సీత. — మ్రొక్కెదను మీకు. గురుజనుల కల్లరకును శాంతిమృకును కుశలమా?

రాము — మాబాపగారు ఋశ్యశృంగాశ్రమముననులవారును మాయక్క శాంతిమృకును నిర్విఘ్నముగా సోమసానము గావించినారా?

సీత. — వచ్చు తలంచుకొందురా?

అప్తా. — [కూర్చుండి] అట్లే; దేవి, శాన్తిభగవానులవారు నీ కిట్లు చెప్పి పంపి నాథుఁడు —

తే. నిన్ను విశ్వంధరాదేవి కన్నతల్లి,
ధాత కెనయా జనకరాజు తండ్రి నీకు,
ఏనృపులుకులగురువులు మినుడు నేను,
వారికోడల వైతి మావట్టి నీవు.

౨

నీకు ఇంతకు మించి యేమి యాశీర్వాదింతు:ను! కేవలము వీర ప్రసవపు అగుదువు గాక!

రాము.—దేవి, మనము అనుగ్రహింపబడితిమి.

తే. అర్థముల నెందునుకా వాక్కు లనుగమించు
తొక్కులగు సాధువులకు వాలాయముగను,
వాక్కునెంబడి సర్థంబు పఱచి వచ్చు
నాద్యు లయినట్టి పరిమమహర్షులకును.

3

అష్టా.—అరుంధతీ సగనతియు శాంతాదేవియు ఈ మాట నీకు మాటిమాటికి చెప్పి పంపినారు.—నీతాదేవికి వేవిట్లి ఏమైన గలిగెనేని దానిని నీవు అవశ్యముగా వెంటనే సఁపాదించుట గుఱు నని.

రాము.—ప్రేయసి చెప్పినేని, జరుపఁగలవాడను.

అష్టా.—దేవి, నీకు నయాడుబిడ్డగిర్తి ఋశ్యశృంగులవారును ఇట్లు సందేశించి నారు:—“అష్టాయా, నిండువేడిటిలో నున్నా నని నిన్ను రప్పింప మైతిమి, అబ్బాయిని రామధర్మనికూడ నీకు విశోదముకై నీయెద్దనే నిలిపితమి; వాటి పుత్రపూర్ణమైన యొడి తోడ నిన్ను ఆయుష్షునని చూడఁగలము.” అని.

రాము.—[బౌత్సకృష్ణముతోను చిలుంగవుతోను] అట్లే అగుఁగాక. సస్థిభగవానులవారు నాకమియు నాజ్ఞప్తి నొనఁగితేదా?

అష్టా.—చుంంగినారు; వినుము.

తే. అల్లునిమఖంబు సంకెల యయ్యె మాకు,
క్షీరకంఠుడ, వేలెడుదారిక్రొత్త;
ప్రజలరంజింపఁ దివురు మెప్పలు నైన;
దాన నగుకీర్తియే మేలిధనము మీకు.

౪

రాము.—భగవానులు మైత్రసరుణివారు ఆదేశించినట్లు చేసెదను!

తే. అర్థినిగాని, దయఁగాని, హాయిగాని,
అది యి దన నేల, హాసకి నైనఁ గాసి,
ప్రజల యనురంజనమునకై పదలునాకు
హృదయమునఁ గల్గి దినుమంత యేని వంత.

౫

సీత.—అందువలననే ఆర్యపుత్రుఁడు క్షమవంశధురంధరుఁడు.

రాము.—ఎవరోయి అక్కడ? అష్టానస్త్రులను విశ్రమింపఁజేయఁబెరిసింది.

అష్టా.—[శ్రీచి పరిక్రమించి] అహో! కుమార లక్ష్మణుఁడు వచ్చినాఁడు!

[అని నిష్క్రమించును.

లక్ష్మణుఁడు.—[ప్రవేశించి] యు మర్యునికి. ఆర్యా, ఆ ముచ్చి అర్జునుఁడు మనము నియమించినప్రకారము అన్నయ్యచరిత్రమును ఈ వీధిలో చిత్రించి నాఁడు. దానిని అన్నయ్య నిచ్చి చూడఁబడును.

రాము.—అత్తా, ఎటుఁగుడువోయి పగఁగూరుచున్నదేవిని విసోదఁజెట్టుటకు; చరిత్రము ఎంతవఱకు చిత్రింపఁబడినది?

లక్ష్మ.—ఇది నెగారి పహ్నివిశుద్ధినిజు.

రాము.—[ఓదార్చుటగా]

తే. జన్మపరిపూత కీమఖత్తౌతనయకఁ

బావనాంతరములచేతఁ బనియునేమి?

హుతవహంబును బుణ్యతీర్థోదకంబు

నన్యములచేత శుద్ధి కర్తంబు లగునె!

౬

దేవీ, దేవయజుసంభూతురాలా, వన్నెంపును. ఇది నీకు యానజ్జీవిత మైనజనవాదము!

శా. కట్టా! లోకులు రంజనీయులు కులోత్కర్షాశ్రయ తావారికా!

జెట్టం బల్కితి దాన నీదెస హతౌచిత్యంబె నేఁ గూళ నై;

పెట్టంబోలునుగాక మూర్ఖమున సంప్రీతికా నిసర్గాహతకా,

మెట్టంజెల్లునె పాదఘాతపటిమకా మేల్తావియీన్పుష్పముకా! 2

సీత.—ఆర్యపుత్ర, పతి నీచరిత్రమును చూతము.

[శ్రీచి పరిక్రమింతురు.

లక్ష్మ.—ఇదె యాచిత్తరువు.

సీత.—[నిర్వర్ణించి] ఎవరు వీరు? మింట ఎడతెంపులేక నిలిచియున్నారు! ఆర్య పుత్రుని స్తుతించుచున్నట్లగవడుచున్నారు!

లక్ష్మ.—ఇది అల్లభృంభకాస్త్రములు సరహస్యములు, భృశాశ్వభగవంతునివలననుండి కాశికఋషిని—అఁగా—విశ్వమనసు మిత్రమైన విశ్వామిత్రులవారిని జేరినవి. వారిచేత అన్నయ్యకు ప్రసాదింపఁబడినవి.

రాము.—నమస్కరింపుము దేవీ, దివ్యాస్త్రములకు.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మాదులాద్యులు

వేలు వర్షములు తపించి గురులు

ఆత్మతేజముల నె యస్త్రములుగ వీనిఁ

బటుతపోమయములఁ బడసినారు.

౮

సీత.—వీనికి నమస్కారము.

రాము.—తప్పకుండ నివి నీప్రసూతని నేవించును.

సీత.—మహాప్రసాదము.

లక్ష్మి.—ఇది మిథిలాపుత్రాంతము.

సీత.—అహో! విచ్చుచున్న నల్లగిలునులే చామనైనచాయతోడి నున్నని చిక్కని బల్లిదంపుదేహసాధాగ్ర్యముతో అపతీలగా విడిచిన ముక్కంటివంటితో ముగ్ధులొడవైన కూకటితో ఆర్యపుత్రుఁడు ఇదే ఆశ్రయించు. ఇదే ఆర్యపుత్రుని యాసౌమ్యసౌందర్య లక్ష్మిని మానాయన ఆశ్చర్యపరుచు కలెప్పవాల్పకి పేరఁబాటిచూచుచున్నాఁడు!

లక్ష్మి.—ఇదిగో చూడఁబ్బు! ఇచ్చు.

సే. రమణ మీతండ్రిగఁ గాంగిరిసునిపుత్రు

నీశతానందుఁ గులపురోహితునిఁ గూడి,

పూజ సల్పచుచున్నారు ముదము దొలక,

ననుఁగువియ్యంకులకు పసిష్టాదిములకు.

౯

రాము.—ఇది చక్కఁగాఁ బొంచెమున్నది.

కం. జనకులకును రఘువులకును

నొనరిన వియ్యం బెవరికి నొన్నదు మునముగ,

మునుకొని యుచ్చుచుండెన్

గొనునతఁడను నెందుఁ గౌశికుండ స్వయముగాన్! ౧౦

సీత.—వీరుగో మీరు అప్పుడే గోదానవాంగళ మయిన నలుపురు భ్రాతలు వివాహాదీక్షను పెపించింపారు. అహో! ఆతావుననే ఆనమయముననే ఇపుడు ఉన్నా నని తలంచుచున్నాను!

రాము.—అట్లే.

ఉ. వాసిగ శౌతమార్పితము బంధమనోరమకంకణాంక మై

భాసురమూర్తిగొన్న పెనుబండువు నాఁగను నీదుకేలు దా

నేనమయాన న నిద్రి రిహిం బ్రమదాంబుధి నోలలార్చెనో

యాసమయం బిదే యనుచు నాత్మను మోహము గూరెడిన్ సఖ.

లక్ష్మ.—ఈమె పెనవది నెగారే వు నీవే. ఈమె చిన్నవది నె మాండవి. ఇదే విధువు శ్రుతికీర్తి.

సీత.—ఎత్సా, ఈ యింకొకతె ఎవరు?

లక్ష్మ.—[సలజ్జస్థితముతో, స్వగతము] ఆర్య ఊర్తిశనుగూర్చి యడుగుచున్నది. కానీ, ఈమెను వేటువిడిచుమునకు వారలైనను [ప్రకాశము] పది నెగారు చూడవలయు. ఇది చూడచగినది. వాటి వీడుగో ఈయన పరమరామభగవానుడు.

సీత.—భయ వాగు చున్నది!

రాము.—బుష్టి, నమస్కారము నీకు.

లక్ష్మ.—అన్నయ్యా, చూడుచూడు ఈయన నీచేత [అని ఆర్థోక్తములూ]

రాము.—[ఆటోమతో] గత్సా, దూహలసింది పెల్లుగా నున్నది. హత్యొకటి చూపుము.

సీత.—[గౌరవముతో నిర్వర్ణించి] లెస్సగా శోభిల్లుచున్నాడు ఆర్యపుత్రుడు ఈ వినయమాహాత్మ్యముచేత.

లక్ష్మ.—ఇదే నాము ఆయోగ్యం శరీరివి.

రాము.—[కిన్నీళ్లతో] స్థలమిచ్చుచున్నాను! అకిటా స్థలించుచున్నాను!

కం. నాయనగా రుండంగ, బా

యాయుక్తుల మైన క్రొత్త నల్లులు మనలక

బాయక యోముచునుండిన

యాయహములు మనకు నమ్మకం పోయె గదా! . ౧౨

అప్పుడు ఈజానకియ—

ను. అలతలు వేటులు నైన పల్లకుళముల్ ప్రాంతస్థిషస్తంజకుం
తలముల్ ముగ్ధవిలోకముల్ వెలుయు వస్త్రం బొప్పు బాల్యంబునక
విలసజ్జ్యోత్స్నములై విలాసశుచులై పెన్దాలితమాధురుల్
గల యల్పాంగములకొనువంతులకు దా గావించెంగ నేవేదురుక.

లక్ష్మ.—ఇది మంగళం.

రాము.—[ఉత్తము చెప్పక అలలం జూపుచు]

తే. దేవి, యాగారితగుప్త నృప్తి యిడుము;

శృంగి బేరిమ్మునను దీనిక్రింద గాదె

మనకు జేకూతె భవ్యసమాగమంబు

నెయ్యిందై నట్టి బోయమన్నీనితోడ.

రాము. —

మ. తిలకింపఁ రుచిరంబు లీగిరినదీ తీరాశ్రమారణ్య భూ
ములు వైఖానసవాస నృత్యతలముల్; ము స్సంటి మిందుం గుఱి
నిలయుల్ శాంతులు నాతిథేయపరముల్ నీవారముప్త్యోదనుల్
పాలుపొందఁ గృహమేధు; లా నెమఱవఁ ముగ్ధుఁడీ యీతావులఁ?

లక్ష్మ. — ఇదె జగన్ధాస మధ్యంబున దట్టంపుఁ జెట్టుల పరంపరచే నిరులుకొను
చున్న నల్లని చెంగటియడవుల యొత్తడితోడి గోదావరి గుహ ముఖంబుల మ్రోగిందు
చుండ అనారతము నృప్తిం గ్రక్కగూఢమేఘములచే కడుంగార్కొనుచున్నది ప్రస
నణనానపర్యతము.

రాము. —

ఉ. ఆదినముల్ స్మరింతు నె శుభాంగిరొ, యాగిరియందు లక్ష్మణుం
డానట నేన నేయఁగను హాయిగ నుండితి మేదినంబులఁ?
గోదను కొండచెంత రసగుంభితనీరిను సం స్మరింతువే?
ప్రేదలిరో, తలం తె తదుపాంతములఁ మనన ర్తనంబులఁ? ౧౯
హరియు,

ఉ. ఒక్కొక్కేఁ దన్వయత కోయనఁ గౌగిలి చిక్కఁ దిద్దుచుఁ
జెక్కును జెక్కు నేర్పఁకని చేరికపెంపున మెల్ల మెల్లఁగా
నొక్కక్రమంబుగల్గక యెదోయెదో యాదా...
గ్రక్కన యామముల్ మన

లక్ష్మ. — ఇది పంచవటియంగ.

నీత. — హా! ఆర్యపుత్రా

రాము. — ప్రియ

నీత. — వృద్ధుడను

రాము. — ఆర్య

తొచుచున్నది!

లక్ష్మణ. —
శా. అన్న

గా

నా

సీత.—[అశ్రువులతో, ఆత్మగతము] అహో! దినకరవలూనందనుఁడు నాకారణంబున నింత పెల్లదముగా తల్లడిల్లినాఁడు!

లక్ష్మ.—[రాముని గాంచి, సాస్త్రము] అన్నయ్యా, ఏమియిది?

మ. ధర నీబాష్పర్షురంబు హా! తెగిన ముక్తాహారపుంజం బనకా
దొరలుగాఁ ధారలుగాఁగ నుట్టిపడి బిందుల్లాఁగడక వ్రయ్యుచుం;
బరు లూహింతు భరప్రక్లప్త హృదయాధ్ధానంబు నాసాపుటా
ధరకంపంబున నీ వడంచినను నుద్దామంబు నావేగముక. ౨౨

రాము.—నన్నా,

తే. అపుడు ప్రియఁ బాయ నైన యాయూర్తివహ్ని

యురువె పగతీర్చుకొనునాన నోర్వ నయ్యె,

మరల నిపుడు విపక్వమై మనసు నేర్చు

వెండి సెలవాలు నెదగుట్టుఁబుండువోలె.

౨౩

సీత.—అయ్యయో అయ్యయో! వితిమితిన వియోగ దుఃఖముచేత ఇపుడు ఆర్య
పుత్రశూన్య నై ఒంటిగా నున్నా నని తోచుచున్నది

లక్ష్మ.—[స్వగతము] కలువిషయముం జూపెదను. [చిత్తరువుం గాంచి, ప్రకాశము] ఇదిగో ఇటు మన్వంతర పురాణగృధ్రరాజు వహనుభూవుఁడు నాయనఁజూయుని
నాకారణము.

గావించితివి నీయపత్యస్నేహమును.

నా, విహంగరాజా, నీనంటి మహాతీర్థము

నకు పడనుట కుంజవంతమును

వఃతంగముని యాశ్రమ

యాపద్మాకిరము.

మాని నావిచ్చి ఓగర

నెట్టుటక

డరీకముల్

౨డితా

.లక. ౨౪

లక్ష్మ.—ఈయన ఆ మహాత్ముడు హనుమంతుడు!

సీత.—ఈయన చిరనిర్విణ్ణుడైన జీవలోకమును సముద్ధరించిన మహాపకారి మహాభాగుడు మారుతి.

రాము.—

తే. అహహ! యీమాన్యుఁ డల్లమహాభుజుండు

అంజనాదేవినోముల యరిదిపంట!

ఎవనిబీరంబు మనకును భువనములకు

గోడు మున్నీరు దాఁటించు నోడ యయ్యె! ౨౫

సీత.—వత్సా, పూచినకదంబములమీఁద నెమళ్లు తాండవించుచున్న యీ కొంప పేరేమి? ఇచట చెట్టుకింద అనుభావ సౌభాగ్య మాత్రానెట్టి మై ధూసర మైన స్త్రీతోడ యార్యపుత్రుని మూఁచుతుని నీవు పట్టుకొని వానిచ్చి యేడ్చుచున్నట్లు చిత్తరువు గానిపించుచున్నది.

లక్ష్మ.—

ఉ. బౌ నిది మాల్యవత్కుఁధర మద్దనసౌరభవాహి యెంతయుఁ

దేనిశిరంబునుం బొదివె నీలము నిర్దము నైన క్రొమ్మెగుల్;

[దీనను నన్న—

రాము.—

వీడు విడు, దిట్టఁడఁ] గాను వినంగ నే నిరేక;

జానకితో వియోగ మది సంభవ మైనది వోలె వెండియున్! ౨౬

లక్ష్మ.—ఇటుపైని ఆస్వయ్యవియు మహావీరులైన యా వానరరాక్షసులవియు ఈ త్రికోటరములు కర్తృదృఢములు. మఱి వది నె అనిపింపింపది. కావున విశ్రమించుఁ గాక యని విన్నవించెనను.

సీత.—ఆర్యపుత్ర, ఈ చిత్తరువుం జూడఁగా నాకొక కోరిక పొడముచున్నది. విన్నవించుకొనియెద.

రాము.—ఆజ్ఞాపించుము ప్రేయసీ.

సీత.—వెండియు, ప్రసన్నగంభీరములైన నవవీరులయందు వివారింపను, భాగీనిధి దేవీయందు పవిత్రశీతల జలంబుల నాడనుం, గోరుచున్నాను.

రాము.—వత్సా, గర్భదోహదమును వెంటనే నెఱవేర్పవలసిన దని యిప్పుడే గురువులు సందేశము పంపినారు. కావున, కుదుపు గలిగింపని తేరిని తెప్పించుము.

* పాఠాంతరము.—[రాము.—మానుముమాను తమ్ముడె సుమారుండఁ]

సీత.—అర్యపుత్రా, మీరుగూడ రావలయును.

రాము.—ఓ కఠిన హృదయురాలా, ఇదియుం జెప్పవలయునా?

సీత.—అట్లయిన నాకు సంతోషము.

లక్ష్మ.—అన్నగారి యాజ్ఞ నెఱవేర్చెదను. [అని నిష్క్రమించును.

రాము.—ప్రేయసీ, ఈ కిటికీచెంత కూర్చుండుము.

సీత.—అట్లే చేసెద. బడలికవలన నిద్ర నన్ను అపహరించుచున్నది.

రాము.—అట్లయిన నన్ను ఎడయక పట్టుకొని వెంట రమ్ము.

తే. శ్రమభయస్వేద కణబంధురము భుజమ్ముఁ

జేర్చు నాకంధరిమున సంజీవనముగ

విందవ మయూఖ చుంబిత న్యందమాన

చంద్రమణి హార విభ్రమశాలి నబల.

౨౭

[అట్లే చేయించి, ఆనందముతో] ప్రియా, ఇ దేమి?

తే. సుఖమొ దుఃఖమొ మొఁగువొ సుష్టియొక్కొ

వినము పర్వతొ మదమొ భావింపరాక

నీవు తాకినమాత్ర నింద్రియవిమోహి

యొకవికృతి నాదు చేతన నూఁపు నుడుపు.

౨౮

సీత.—తమ ప్రసాదము సిరము. అంతకన్న మఁజే మున్నది

రాము.—

ఆ. స్థూన జీవిత ప్రసూన సంజీవులు

తృప్తిదములు మోహితేంద్రియములు

నీ సుభాషణములు నీరజాతేజుణ,

శ్రవణసుధలు హృద్రసాయనములు.

౨౯

సీత.—ప్రియంబదుఁడా, పరుండెదను. [అని శయనింప కలయం బరికించును.]

రాము.—ప్రియా, ఏమి జెదికెదవు?

తే. పెండ్లి సమయమునుండియు వీటఁ గాట

శైశవంబునఁ బడప జన్మనమునందు

స్వాప్నతర మన్యచే ననుసాశ్రితంబు

లలన యిదె రాముభుజము తలాపి నీకు.

౩౦

నీత.—[నిద్రను సటించుచు] ఆర్యపుత్రుడా, ఉన్నది యిది, ఉన్నది యిది.

రాము.—ఏమి! ప్రియపంచ నాయురమందు తూణములో నిద్ర చెందినది!
[కాంచి, స్నేహముతో]

ఉ. ఈనకి లక్ష్మీ గేహమున, నీనకి కన్దవకున్ సుధాంజనం,
బీనకిమేనితాఁకుడు మెయిన్ బహుళం బగు చందనద్రవం,
బీనకి బాహునల్లి యిన మీ నెడుముతై సరంబు కంఠమం,
దీనకి దేది గాదు ప్రియ? మృచ్చును గాని యిదంవియోగమే. ౩౧
ప్రతీహారి.—[ప్రవేశించి] దేవా, వచ్చెను.

రాము.—అ! ఏమి వచ్చెను? ఎవరు?

ప్రతీ.—ఏలినవారి యాస్పద పరిచారకుడు దుర్ముఖుడ

రాము.—[స్వగతము] అంతఃపురిచారి దుర్ముఖుడు! వానిని నేను పాఠభాస
పడులపై వే గుండి ర మ్మని పంపితిని. [ప్రకాశము] రావచ్చును.

[ప్రతీహారి నిష్క్రమించును.

దుర్ముఖుడు.—[ప్రవేశించి] [స్వగతము] హా! నీతాదేవిమీద యిటువంటి
తలచరాని జనాపవాదాన్ని ఏలాగు దేవరవారికి విన్నపంచేతును? మఱేమిగతి? ఈ నిర్భా
గ్యుడికి ఇది కొలవుగదా.

నీత.—[పలవరించుచు] హా! ఆర్యపుత్రుడా, ఎటు నున్నావు? ఎటు నున్నావు?

రాము.—ఇదే అది దేవికి కంపర మెత్తించినట్టిది, చిత్రదర్శనముచే గలిగిన
విరహభావన, ఇప్పుడు కలలో భయముగొల్పుచున్నది. [స్నేహముతో పరామర్శించుచు]

శా. ఏ వదైవ్యము సౌఖ్య దుఃఖములయం, దెం దూఱిడిల్లున్ మనం,
బే దా సర్వనిశానుగామి, జర నెం దేర క్తియున్ డిందదో,
ఏ దాఁ గాలము సాగ సాగఁ ద్రవహో నింపైన నెయ్యంపుఁబం,
డాదాంపత్యపు భద్రసార మదియే యాశింతు రె ధ్లేనియున్.

దుర్ము.—[సమీపించి] ఎయిం చు దేవా.

రాము.—తెలిసినదానిని చెప్పుము.

దుర్ము — దేవరవారిని పాఠభాసపదులు పొగుడుతున్నారు. ఏలాగంటే—“రాము
దేవుడు నుమ్మల్ని దశరథునిపాఠభాసని మరిపించినాడు” అని.

రాము — ఇది స్తుతి. దోష మేదేని చెప్పుము, దానికి ప్రతివిధానము చేసెదను.

దుర్ము —[కన్నీళ్లతో] దేవర వివలెను; [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

రాము.—అహహా! అతి ఘోరముగా పడినది వచనదంభోళి!

దుర్ము.—దేవరా, ఊరిడిల్లండి;

రాము.—[ఊరిడిల్లి]

తే. అకట! నీతకు నొరునింటియంటునిండ

యపు డెది శమించె నద్యుతోపాయములను,

వెండి యది యిప్పు హతవిధి విలసనమున

విస్తరిల్లిన దాల్చి—విషమువోలె.

33

రాము.—మందభాగ్యుడ నిందుల కేమి చేయుదును! [విమర్శించుకొని సకరుణముగా] కాక మ తేమి?

కం. ఏకార్యముచే నైనను

లోకారాధనమె సాధులోక వ్రత మా.

ఆకరణి నను నసుల విడ

నీకొని మాయయ్య దానినే కద నెఱపెన్.

34

ఇప్పుడే గదా నిశ్చింతగవంతులు సందేశించినారు. వఃటియు;—

కం. ఏసాధుశుద్ధచరితకు

నాసావిత్రనృపు లగ్న లాస్పదమొ, యటన్

నానంబంధంబున సడి

దాసిన న నిస్సిరో! యధన్యుని గాల్పన్!

35

హా! దేవీ, యజ్ఞభూమి సంజాతా! హా! స్వజన్మానుగ్రహ పవిత్రత విశ్వంభరా!
హా! నిమిజుకవంశనంబి! హా! పావకవిష్టాదుంధతీస్తుతశిలకాలిని! రామమయజీవితా!
హా! మహారణ్యవాసప్రియసఖి! హా! ప్రియమితభాషిణి! ఏమి యిది! ఇట్టిదానికి నీకు ఇట్టి
యాపరిణామము!

తే. నీవలన నెల్లలోకముల్ పావనములు,

నీవలన జనతోక్తి యపావనంబు,

నీవలన దిక్కు గలయది నిఖిలజగము,

నీవు ది క్కెందు లేక డిందెనవె యకట!

36

దుర్ముఖుడా, లక్షణునితో చెప్పుము:—ఇదె నీ క్రొత్తరాజు రాము డాజ్ఞా
హించుచున్నాడు [చెవిలో] ఇట్లు ఇట్లు.

దుర్జు.—ఏమి! అగ్ని పరిశుద్ధురాలిని గర్భంలో పవిత్రరఘుకుల సంతానంగల దాన్ని దేవిని దుర్జనుల దూరుచేత ఏలినవారు ఇప్పుడు ఇలాగ చేయదలచినారు?

రాము —అట్లనకు. పాపము శమించునుగాక; పౌరజానపదులు దుర్జను లెట్లగుదురు? చూడు.

తే. లోకులకు మాననీయ మిహ్నోకులము,
నిందకుఁ గతంబు విధిచేత నందుఁ గల్గె;
శుద్ధికాలంపు టద్భుతస్ఫూర్జనమును
విశ్వసించు నెవండు దవిష్టనర్తి!

32

కావున, నీవు పాము.

దుర్జు.—హా! దేవీ!

[అని నిష్క్రమించును.

రాము.—హా! కట్ట! అతి బీభత్సకర్తుడను క్రూరుఁడ నైతిని. ఎట్లనఁ—

తే. పిన్నతటినుండి పెంచిన ప్రియను దీనిఁ

గూర్చిచే వేయి తలఁపును గొననిదాని

మృత్యువున కిచ్చుచున్నాడ మిషను నెరపి

గృహశకుంతిక నల స్థూనరియును బోలె.

3౩

కావున, అస్పృశ్యుడను పాతకిని ఏల దేవిని మైల చేయుదును? [నీతిశరమును స్వయముగా ఎత్తి బాహువును లాగికొనుచు,]

కం. నేరనిముగుదా! విడు మవి

చారముగ, నపూర్వకర్తచండాలు ననుకొ;

చేరితివి చందనం బని

ఘోరవిపాకమును గాలకూటద్రుమముకొ!

3౪

అయ్యో! తలక్రిందైనది యిప్పుడు నాకు జీవలోకము! ముగిసిపోయింది రాము నికి జీవిత ప్రయోజనము! నట్టి నల్లకాడు ఇప్పుడు జగత్తు! నిస్సారము సంసారము! కష్ట పాయము శరీరము! కా కేమి?

ఆ. గోడు గుడుపుకొఱకె కూర్చై జైతన్యంబు

రాముమేనఁ దామరసభవుండు;

నిలువరించి మర్తముల ప్రక్కలించుచుఁ

గూళయుసురు వజ్రకీల మయ్యె.

౪౦

హా! అమ్మా అరుంధతీ! హా! భగవంతులారా విసిష్టవిశ్వామిత్రులారా! హా! దేవీ భూతధాత్రీ! హా మామా జనకుడా! హా నాయనా! హా తల్లులారా! హా పరమోపకారి లంకాపతీ విభీషణుడా, హా ప్రియసఖుడా సుగ్రీవుడా! హా సౌమ్యుడా ఆంజనేయుడా! హా సఖీస్త్రిజటా! కొల్లబోయితిరి. అవమానితులైతిరి రామహతకునిచేత! అట్లు గాదేని, వారిం బేర్కొన నే నెవడె నిప్పుడు!

ఆ. అ ట్లనంగ నేల యన, దురాత్ముండను

జేసినట్టిమేలు చెఱుచువాడె

నేను బేరుకొనుటయే యామహాత్ముల

నఘము సోకు టంచు నా త్కె దలఁతు.

౪౧

ఎట్టివాడను నేను!

తే. ఎదను విశ్వాసమున వ్రాలి నిదురఁ గూరి

వెఱ ననరు నెఱగర్భంపు న్రేఁగుదానిఁ

బ్రియగృహిణి గృహలక్ష్మిని గృహ దొరంగి

బలిగఁ బిశిత్తాశులకుఁ బాఱవైచినాడ.

౪౨

(నీతపాదములను శిరము నుంచుకొని) వేవి, ఇది రామునిశిరముతో నీ పాద పంకజములకు కడసారి తాకుడు.

[ఏడ్చును.

[నేపథ్యమున]

అబ్రహ్మణ్య మబ్రహ్మణ్యము!

రాము — ఎవ రక్కడ? ఇదేమో తెలిసికొమ్మ.

[వెండియు నేపథ్యమున]

కం. యమునాతీరమహర్షులు

తమి నుగ్రవ్రతులు నిన్నుఁ దఱిసి శరణ్యుక్

గుమి యై కూ యిడెదరు లవ

ణమహానురుఁ డిడెడు యాతనలఁ బడ లేమిక్.

౪౩

రాము.— ఇప్పుడును రాక్షసబాధయా! ఇదె ఈ దురాత్ముని కుంభీనసీపుత్తుని తెగటార్చు మని శత్రుఘ్నునిఁ బంపెను. [కొన్ని యడుగులు నడిచి, మరల వెనుకకు వచ్చి] హా దేవి! ఏ మగుడువో! భగవతి వసుంధరా,

తే. జనకరఘ్నుగోత్ర కృత్సుశోభనము నెవతె

బుణ్యశీలను జన్నంపుఁబుణ్యసీత

నీవ కంటివో యాసాధ్య నీదుపట్టి

నీత రక్షింపు మప్పగించితిని నీకు.

౪౪

[అని నిష్క్రమించును.

నీత —హా సామ్యుడా అగ్రపుత్రుడా, ఎక్కడ నున్నావు? [తటాలున లేచి] అయ్యయ్యో! దుస్స్వప్నముచేత వంచితి నై నేను అగ్రపుత్రుడు లేనిదానినిగా నన్ను నలచుకొంటిని. [చూచి] అయ్యయ్యో! అయ్యయ్యో! నన్ను నిద్రితను ఒంటిగా విడిచి అగ్రపుత్రుడు పోయినాడు! కానీ, ఆయనం గన్నప్పడు నేను నావశమన యేని ఆయనపై కోపించెదను. ఎని రక్కడ పరిజనుడు?

దుర్ము.—[ప్రవేశించి] దేవీ, లక్ష్మణకుమారుడు విన్నపం చేస్తున్నాడు. “తేరు సిద్ధముగా నున్నది. దేవిగారు ఎక్కుదురుగాక” అని.

నీత —ఇదె ఎక్కుచున్నాను. [అని లేచి పరిక్రమించి] అదరుచున్నదే నా గర్భభారము! కావున మెల్లగా నడవుము.

దుర్ము.—ఇటు ఇటు దేవి.

నీత.—చమస్కారము రఘుకుల దేవతలకు.

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

చిత్రదర్శన మనెడి ప్రథమాంకము
ముగిసింది.

విష్కంభము.

[నేపథ్యము.]

తపోధనురాలికి స్వాగతము.

అధ్యక్ష వేషి తానని.—[ప్రవేశించి] అహో వనదేవత యీమి ఫలపుష్ప పల్లవాధ్యక్షముతో నన్ను సేవించుచున్నది!

ననదేవత.—[ప్రవేశించి, అధ్యక్షము చల్లి]

ఉ. ఈనర్త మింకు భోగ్యము యథేచ్ఛముగా, సుదినంబు నాకు నే,

దీనహి సాధుసంగతికి నెంతటిపుణ్యమొ చేసికొంటి మున్;

మీనశ మిందు వృక్షములనీడలు నీళ్లు దప్పోర్చి భోజనం

బేవో, ఫలంబో, వేరొ, యవి యెల్లను; బెల్లు వచింపనేటికి? ౧

తానని.—ఇందు చెప్పవలసిన దేమున్నది!

చం. చెలంగుఁ బ్రియంకరంబై యయి చేత్ర, వచస్సు వినితిమంజ్రవే,
తలంచున దెల్ల భవ్యమ, యుదస్తవిగర్వము సంస్తవంబునక,
కలంగక త్రొత్తలోఁ బిడపఁ గ్రాలు రసం బొకటే విధంబుగా,
వెలయు నిసర్గశుద్ధ మతివిశ్వము సాధురహస్య మెప్పుడుక. ౨

[ఇరువురం గూర్చుందురు.

ని. — పహాయను నిన్ను ఎవరినిగా తెలిసికొందును?

తా. — నేను ఆశ్రేయిని.

ని. — అహ్లా ఆశ్రేయా, ఎటునుండి యిటుకు రాక? మఱి ఈ దండకారణ్య ప్రచారము ఎందు నిమిత్తము?

ఆశ్రేయి. —

తే. ఈ ప్రదేశంబునం దగస్త్యప్రముఖులు

పలువురుగ్రీధవేదులు ప్రతివసంత్రు.

వీరినలనను నిగమాంతవిద్య నేర్పి

దచ్చితి నిటుకు వాల్చికినపతినుండి.

3

ని. — ఇతరులునునుకూడ ఆయన ప్రాచేతసుని పూజింపబ్రవ్విగానిని ఋషిని బ్రహ్మహరాయణమునకై శత్రుషించుచుండఁగా, అప్పుగా రేల యీ చిగ్రప్రవాస క్షేత్రమునకు పోయిపడుచున్నార?

ఆశ్రేయి. — అచ్చట అగ్నియనమ కు గొప్పవిఘ్నము కలిగిండున ఈ దీర్ఘ ప్రవాసము ఎంగీకరించితిని.

ని. — ఎట్టి దానిఘ్నము?

ఆశ్రేయి. — ఆ భగవంతునికి ఎవరో నేనెవ ఎల్లవిధములను అగ్నితమె బాలక విద్యా నానా స్త్యగ్మా విడచిమాత్రము నిలుస్తుదానిని తెచ్చి యిచ్చిది. అట్టి ఋషుల మాత్రమేగాని సకల చరాచర భూతములయు అంతస్తత్త్విములందు స్నేహము కొల్పు చున్నది.

ని. — వారి నామధేయములు ఎఱుకయా?

ఆశ్రేయి. — ఆ వేదము వారికి మకలవులని వేరు చెప్పి వారి శ్రద్ధానమును గూడ చెప్పితిని.

ని. — ఎట్టి దా ప్రభావము?

ఆశ్రేయి. — వారికి సరహస్యములు శృంభకస్త్రీలు జనసిద్ధములు

ని. — ఆహ! ఏమి చిత్తము!

ఆశ్రేయి.—వారిని వాల్మీకిభగవంతుడు దాదిపని మొదలుకొని తానే పూనుకొని పెంచినాడు, రక్షించినాడు; చూడొక ర్షయం గావించి వేదము చక్క కడమ విద్యలను సావధానముగా చదివించినాడు; తర్వాత గణైకాదశ వర్షంబున ట్రైత్వికత్వంబున వేదములను నేర్పినాడు; అతి ప్రదీప్తప్రజ్ఞామేధాశాలు లగు నాబాలునితో మా బోంట్లకు సహాధ్యయన యోగ్యత లేదు. ఏ లన.

చ. ఒనంగును విద్యఁ బ్రాజ్ఞునకు నోగుపకుఁ గురుఁ డొక్క గీతినే;
ఒనంగఁడ తాను మానుపఁడ యొక్క నికేనియు నేర్పు నేరుపుఁ,
బొనంగును దెల్వి నిర్వురకు భూరివిభేద; మ దెట్లట్లన్నచో,
బొనంగును నీడ యచ్చమఁజే, బొండ్లదు మృణ్మయ సంచరంబునఁ

నన.—ఇదా ఆయధ్యయనాంతరము!

ఆశ్రేయి.—ఇంక నొకటి కలదు.

నన —అ దేది?

ఆశ్రేయి.—ఆ బ్రహ్మర్షి ఒకప్పుడు మధ్యాహ్న సమయమున తనాసానదికిం బోయెను. అచట కలయికలో నున్న కొంగరంపతులలో ఒకదానిని వేయునుండిన వేటారిని గాంచినవాడై ఆకస్మికముగా స్ఫురించిన వాద్యేని అసంక్షేపము అనుభవించుచున్నట్లు తుడుక్కొన్నదానిని ఇట్లు ఉచ్చరించెను:—

“ఒనిషాద, ప్రతిష్ఠ న్నీ! వొందుదో శాశ్వతాబ్దముల”

కామ మోహిత మేకంబుక. గ్రంచయుగ్గానఁ జంపుటక.”

నన.—చిర్రము! వేదముకంటె వేలుగా క్రొత్తది ధింపస్కుల యుతారము!

ఆశ్రేయి.—హా! యాసమయానే అట్లు శబ్దబ్రహ్మవిర్భావముం బొంది యా భగవంతుని ఋషిని భూతిభావనఁడైన బ్రహ్మదేవుఁడు ఎదుటఁ దోచి ఇట్లు హెచ్చరించెను: “ఋషీ, వాగ్దోష్టానందు ఎటుకగలవాడ వైతివి. కావున, రామచరితమును పఠింపుము. నీ ప్రతిభాచతుస్సు ఆర్జునము అగాధాతక్షోభితమును మొదలకవి వైతివి.” ఇట్లు పఠించి అంతిర్ధానము పొందెను. అనంతరము భగవంతుడు ప్రాచేతస వహ్ని మానవస్థులకుంగు మొదటిదైన యట్టి లహరీబ్రహ్మ పరిణానమును రామాయణమును రచించెను.

౧౪

నన.—అహ! సంసారము పాంశేత మండిత మయింది!

ఆశ్రేయి.—అందువలనఁ బలికితిని అధ్యయనముకు గొప్ప విఘ్నము నచ్చివదని.

నన.—సరిగానే యున్నది.

ఆశ్రేయి.—కల్యాణీ, ఆయాసము తీవ్రమనిది. ఇప్పుడు అగస్త్యశ్రమమునకు దారి చెప్పము.

వన.—ఇటునుండి పంచవటివెంబడి యీ గోదావరీతటమునం బొమ్ము.

ఆశ్రేయి.—[బాష్పములతో] ఇది యాతిపోవనమా! పంచవటియా యిది. ఇది ఆ ప్రస్తవణ పర్వతమా? జ.స్థానదేవత యైనవాసంతివా నీవు?

వాసంతి.—సర్వమును ఆట్లే.

ఆశ్రేయి.—పట్టి జా:కీ!

తే. సకియ, యిదే నీదు ప్రియబంధుసమితి; దీని

ముచ్చటలె మా కుబుసు పుచ్చ మొదలికథలు;

నామశేషను నిను నిది నాకుఁ దోచి

యిపు డొనర్చెను బ్రత్యక్షదృశ్యం బోలె.

౬

వాసంతి.—[భయముతో స్వగతము] ఏమి! నామశేష యన్నదే! [ప్రకాశము] ఆర్యా, ఏమి మహాపద సీతాదేవికి?

ఆశ్రేయి.—మహాపదయే గాదు, అపవాదము కూడ. (చెవిలో) ఇట్లు ఇట్లు.

వాసంతి —అహహ! దారుణమయిన దైనిర్హితము [మూర్ఛిల్లును.]

ఆశ్రేయి.—కల్యాణీ, ఊఱడిల్లు మాఱడిల్లుము.

వాసంతి —హ! ప్రియసఖీ, మహాభాగురాలా! నీ జన్మభాగ్యము ఇట్టిది! రామ భద్రా రామభద్రా! ఇక నీతో నేమి! అన్న, ఆశ్రేయీ ఆకాటిలో విడిచి బ్రతుకుదు పోయినతర్వాత సీతాదేవి వృత్తాంతము ఏమో తెలియనా?

ఆశ్రేయి.—తెలియదు, తెలియదు.

వాసంతి.—ఓట్టా! అరుంధతీవసిష్ఠులు విచారించుకొనుచున్న రఘుకుటుంబమందు స్పృహలు రాణులు జీవించియుండఁగా, ఇట్టిది యెట్లు సంభవించినది!

ఆశ్రేయి.—అప్పుడు గురుజనులు ఋశ్యశృంగాశ్రమములో ఉండిరి. ఇప్పుడు ఆ వంశ్రైండేడ్ల యజ్ఞము ముగిసినది. ఋశ్యశృంగుఁడు గురుజనులను పూజించి అంకము గావించినాఁడు, అంతట అరుంధతీభగవతి శోడలు లేని యయోధ్యకు నేను పోను' అని వచ్చిచినది. రామునితల్లులను ఆట్లే నిశ్చయించుకొనిరి. అందులకు అనుగుణముగానే సింహాద్వైతవాసులు ఇట్లు అతిపరిశుద్ధముగా పలికిరి:--ఎట్లని--“వాల్మీకి రిపోననమునకుం బోయి అట నివసించుము,” అని

వాసంతి.—నుజీ యిప్పుడు ఆరాజు ఏ మాచరించుచున్నాఁడు.

ఆశ్రేయి.—ఆయన అశ్వమేధయాగమును తొడంగినాఁడు.

వాసంతి.—అయ్యో, పెండ్లి కూడ చేసికొన్నాడా!

అశ్రేయి.—కాంతము! కాంతము! లేదు లేదు.

వాసంతి.—అట్లయిన యజ్ఞములో ఆయనకు సహధర్మిచారిణి యెవరు!

అశ్రేయి.—బంగారపు సీతాప్రతిమ.

నాన్నా, నాన్నా!

వాసంతి.—ఆహాహా!

కం. స్వరువునకన్న గతినములు,

విరికన్నను గోమలములు, విశ్వాతిగు లా

పురుషవరేణ్యుల మనములు;

తర మెవ్వరి కాను వారితత్త్వము దెలియక!

2

అశ్రేయి.—వామదేవాభిమంత్రితమును మేధ్యాశ్వమును విడిచినారు. యథా విధిగా దానికి రక్షకులను నియమించినారు. వారికి నాయకునిగా లక్ష్మణపుత్రుని దివ్యాస్త్రసంప్రదాయముం బొందినవానిని చంద్రకేతుని గుఱ్ఱపుడం డిచ్చి పంపినారు.

వాసంతి.—[స్నేహకాతుకాస్త్రములతో] ఆహా! కుమారలక్ష్మణునికిం గూడ కుమారుడా! అహా! బ్రదికితిని!

అశ్రేయి.—ఇంతలో బ్రాహ్మణుం డొకఁడు పుత్రుని మృతుని రాజద్వార మందు తేచ్చిపెట్టి లోమునం బాదుకొనును ఉద్ఘోషించినాఁడు. అంతట “రాజాప చారములేక ప్రజలయం దకాలమరణము సంభవించు” యని కిరుణామయుఁడు రామ భద్రుఁడు తనమీదనే దోషము మోపుకొనిగా, తటాలం అకరీరవాక్కు ఇట్లు విన్న బడినది.—

శాశ్వతమైనది

“తపము సేయుచునున్నాఁడు ధరణియందు

వీర శంబూకుం డనువేరి వృషలుఁడొకఁడు.

వానిఁ గల ద్రెంపఁగా నీకు వలయు రామ;

మన్నిగొని వాని మనుపు బ్రాహ్మణుని వేగ.”

౩

ఈ వాక్కును విని జగత్పతి భద్రపాణియై పుష్పకవిమానము నెక్కి ఎల్లదిక్కులను ఎల్లదిక్కులను శూద్రతాపనుని కనిపట్టుటకై చరింపం దొడంగినాఁడు.

వాసంతి.—శంబూకుం డనువాఁడు భూమపాయి, ఇంద్రేంద్రస్థానముననే తపస్సు చేయుచున్నాఁడు. కావున శ్రీరాముఁడు వెండియు నీపనును సలంకరించునా?

అశ్రేయి.—కల్యాణీ, పోయెద నివుడు.

వాసంతి.—అట్లే చేయుము. పగలు ముదిరినది. కావుననే,

తే. వెట్టచేఁ దొడిమలపట్టు విడుపుఁ జెంద
ద్వీరదములు గండపిండముల్ దురద వోవ
సోరయునదురుచే రాలు సుమోత్కరములఁ
దటతరువు లర్చి సేయు గోదావరిఁ గను.

౯

తే. వానిపైఁ గూండ్ల కేతెంచి పాపురములు
నడవికోట్లను మిడియెండ బడలికలకు
శాంతిమైఁ గుదుర్కొనుచు విశ్రాంతి గాఁగ
కూయుచున్నవి హుంకారగుంభనముగ.

౧౦

తే. క్రింద నీడను ధరఁ గెక్కరించుచున్న
పులుఁగు లాచెట్లఁబెరడుల బిలములందుఁ
శుగాఁకక్రిట్టటులౌ కీటకములఁ దమదు
కూచిముక్కులతో నీడ్చుకొనుటఁ గవవె.

౧౧

[ఇరువురు నిష్క్రమింతురు.]

శుద్ధవిష్కంభము ముగిసి, ది.

ద్వితీయాంకము.

[అంతల రామభద్రుఁడు ససయోవ్యతిభిధ్దుఁడు ప్రవేశించును.]

రాముఁడు.—

తే. కుడికరమ, శూద్రమునిమీఁద విడు కృపాణి,
విప్రబాలుఁడు మృతుఁడు జీవించుకొఱకు.
కరుణ నీ కేక దృఢిరగర్భిణిన్న
నీతఁ దఱమిన రాముని గాత్రమునకు?

౧

[ఎట్టకేమట గొట్టి రామసవ్యశ మైకర్ణ గావించితిని. ఆ బ్రాహ్మణ
పుత్రుఁడు బ్రదుకుడు గాక.]

దివ్యపురుషుఁడు—[ప్రవేశించి] యము జయము దేవరకు.

ఉ. నీవు కృతాంతునుండియును నిర్భయ మిచ్చి ధరింప దండమున్
జీవన మొందె నీ శిశువు, చెందితి నిట్టి శుభంబు నేనునున్.

దేవర, శంబుకుండను ద్వేదీయపదంబుల మాళిఁ జేర్చెదన్;
జావులు గూడ సాధుజన సంగ భవంబులు తారకంబు లా. —
రాము.—రెండును మాకు ప్రియములు. మఱి యనుభవింపును ఉగ్రమయిన

తపంపు ఫలమును.

తే. ఎందు మోదంబు లెసఁగు, నానందము లగు,
నెందుఁ బుణ్యంపు సంపద లింపుమీఱు,
తైజసములు నైరా జాభిధానకములు
నయిన లోకంబులు ధ్రువంబు లగుత నీకు.

3

శంబూతుఁడు.—ఈ మహిమ మీ ప్రసాదమునకు ఫలముగాని తపస్సునకుఁగాదు.
అయిన నట్లెఁగ గూడదు, తపస్సే నాకు మహోపకారముం గావించితిది.

చ. వెదకుదు రెల్లవారలు భువిన్ నిను భూతపతిన్ శరణ్యునిన్;
వెదకుచు నన్ను దుర్వృషలు నీ నరుడెంచితి నూఱు లామడల్!
ఇదియె తపః ప్రసాదము మహిష్ఠము; కాక యయోధ్యసండియన్,
బన మీడు దేల వెండియును భానుకులాగ్రణి, దండకాటవిన్? ర

రాము.—ఏమి దండకారణ్యమా ఇది! [కిలయం దిలకించి]

శా. శ్యామస్థిగ్ధము లొక్కచో, నొకట భీష్మాభోగితా రూక్షముల్,
వ్యామూర్చ్ఛజ్వరపాతఘోషిత కకుష్ఠక్రాంత తత్తఫలుల్
భూమి ధ్రాశ్రమ తీర్థ శైవలవతీ భూయిష్ఠ కాంతారముల్
నామ్రోలం బొడితెంచె జ్ఞానచర నానాదండకాభాగముల్. ౫

శంబూ.—దండకయే యిది. ఇచటగదా పూర్వము నిసేచుచున్నదేవరచేత.

కం. దురమున నొక్కప్పుడి మ్రొ
దిరి కరికరిరక్క సులు పదియు నాలుగువేల్,
ఖర దూషణ త్రిశిరసులు
స్వరునిభశరహతులఁ బడిరి శమనునివాతన్.

౬

అందునిలనగదా, సిద్ధిక్షేత్ర పయిన జనస్థానమున మమబోటి భీరుజనులకుం
గూడ నిర్భయ సంచారము కలిగితిది.

సీ. నిష్కూజితంబులై నిభృతమై యున్నవి
 యీసీమ లొకకొన్ని యెడలయందు,
 సత్త్వంబు లులియు నుచ్చండార్థటులతోడ
 ఘూర్ణిల్లుచున్నవి కొన్నిచోట్ల,
 పైవీరనిద్రిత మహాస్పట భుజంగశాప
 దీప్తాగ్ను లొకకొన్ని దిక్కులందు,
 లోతుఁబగుళులందు బ్రాతు తానల్పంబు
 పుల మిన్కుచున్న వీకలఁకులందు,

తే. తొండ లిచ్చోట దప్పిచే బెండువాటి
 త్రాగుచున్నవి యాజగరంపుఁ జెమట;
 క్షణవిరోధంబు గాఁ గటాక్షంబు సేయ
 నవధరింపుము చిత్తంబునందు దేవ.

౭

రామ.---

తే. కాన నగుచున్నయది జనస్థాన మిదిగో
 మున్ను ఖరరాక్షసుండు కాపున్నటెంకి.
 అనుభవం బగుచున్నవి యల్లనాటి
 యఖిల పృతాంతములును బ్రత్యక్ష భంగి.

౮

వై దేహి ఎంతయు ఆరామప్రియ గదా. ఇవి యాకాంతారములే. ఇంతకన్న
 నాకు భయఁక మేమున్నది? [సభాష్టము]

కం. తేనియతావి గుబుల్కొను
 కానల నీతోడ నుందుఁ గాపుర మనుచు
 దాను విహరించె జానకి.
 హా! నెయ్యం బట్టి దొర యబలకు నాపై!

౯

కం. ఎది యెనసికీ బ్రియజన మగు
 నది యేమో వింతద్రవ్య మగు నాతనికి;
 అది తా నేమియుఁ జేయక
 విదుచ్చ దుఃఖముల సౌఖ్యవితతులచేత,

౧౦

శంకూ. — నొరరానివి యివి చిత్తగింపఁ దగినవి కావు. ఇటుపై వి ఇవి మధ్య
మారణ్యములు, మదోత్కట నీలకంఠ కంఠ కోమల కాంతి కాంతంబులగు పర్వత
ములచే వ్యాప్తములు, బహుళ నీలదీప్తులతో దట్టముగా నట్టుకొన్న శేఠ చెట్ల గుబురు
లచే నలంకృతములు, బెద రొందని పెక్కు తెగల జింకకడుపులచే శోభితములు,
ప్రకాంత గంభీరములు.

(మాలిని)

కలిత మదవిహం గాక్రాంత వానీర పుష్పే
న్మిశ్రన సురభి శాచ్ఛామేయ తోయంబు లిందుఁ,
ఫలభర పరిణామ భావంతభా స్థంబుకుంజ
స్థలన ముఖర భూర్యోఘంబు లేఱుల్ నహించుఁ. ౧౧

మఱియు,—

ఉ. ఈ కుహరంబులందు వసియించెడి యెల్లు యువల్ రచించు నం
బూకృతముల్ విచృద్ధి బ్రతిమ్రోతలచే గనుచున్న విందులఁ;
దీకొనుచున్న దేవులు మధించిన యందుగుగ్రంథు లోడ్పు ను
త్తేకపు సారభంబు కటుశీతకషాయ మనోహరం బిటఁ. ౧౨

రాము. — [బాష్పముల నడంచుకొని] భద్రుడా, నీ దారులు శుభము లగుగాక.
దేవయానమున పుణ్యలోకములకుం బోయి.

శంకూ. — ముందుగా పురాతన బ్రహ్మవాదిని ఆగస్త్యుని అభివాదించి కాశ్యప
పదమునకుం బోయెద. [నిష్క్రమించును.]

రాము. —

తే. కంటి వెండియు నిప్పు దాకాననంబు,
నెందుఁ జరము వసించితి మేము మున్ను,
గృహుల మారణ్యకులము నై విహితధర్మ
రతిని సాంసారిక స్వైక రస మెఱుఁగుచు. ౧౩

తే. ఆశిఖరు లివె శిఖ్ర విరావాకులములు,
ఆననము లివె యున్నద హరిణకములు,
మంజు వంజులకుంజ ధామములు సాంద్ర
నీవ నిచుకంబు లివె యా ధునీతలములు. ౧౪

కం. ఈ దవ్వన సైతము దా

గొద్దబినివోల నేది కనబడు నదియే

కాదోటు ప్రప్రవణగిరి,

గోదావరి దేనిపజ్జ ఘూర్ణిలు చుండున్?

౧౫

ఉ. దీని మహాశిరంబె సమధిష్ఠిత మూర్వజటాయు గూటిచే,

దానికిఁ గ్రింద నయుటజఘములన్ రహి నుంటి మేమునున్,

ఆ నికటాన గోదయుఁ దదర్శితబింబము శ్యామభూరుహ

శ్రీ నినక త్వత్త్రి ముఖరీకృత మావనమున్ విరాజిల్లున్. ౧౬

ఇచటనే ఆ పంచుటి; చిర నివాసముచేతి మా వివిధ విప్రసంభూతి ప్రసంగములకు
ఈ ప్రవేశము సాక్షులుగా నుండిరి. ప్రేయసీ ప్రియసఖి వాసంతీయు నిటనే
విసింపుచున్నది. హా ఏమి సంభవించి నిపుడు రామహతిపనికి! ఏ మాన నిపుడు —

తే. చిరమునకు రేగి నొంచు పెట్టిలుము వోలె

ఘాతచే గదలిన ముల్కి కనక వోలె,

ప్రంభయై సెలవడిన హృస్వణము వోలె

దట్ట వెత నన్ను ననము నా నరికొలిపెడు. ౧౭

అయినను పూర్వమిత్రిమైన యా భూప్రవేశమలను కాంచెదను. [కాంచి]
అహో భూమి సన్నివేశము నిలకడ లేనిది:—

తే. పాటుదల లంక మార్పడె నేటులందు,

నిరళతయు సాంధ్రతయు మాత్ర విటపులందు,

తడవునకుఁ గన్న కాన నూత్నముగఁ దోచె,

అచలముల గుర్తు నన్నించె నదె యి నంచు. ౧౮

అయ్యా! నేను విడనాడి యేగుచున్న నన్నిటకు పంచుటి స్నేహము బలిమి
మియి లాగుచున్నది! (నకిరుణము)

ఉ. ఎక్కడ నింటఁబోలె బ్రియ యేను దినంబులు పుచ్చినారమో,

యెక్కడి తత్కథాకథన మే సతతంబును సాగుచుండునో,

ఒక్కరుఁ డిట్లు ప్రాణసఖి నుజ్జనచేసిన రామపాపి యా

యిక్కను దేనిఁ బంచవటి నెల్లు కనున్ గన కెట్లు లేకెడున్!

శంబూ.—[ప్రవేశించి] జయము దేవరకు. దేవా, అగస్త్యభగవంతులు మీ రిటు నుండుటను నానలన నెఱింగి మీ కిట్లు సందేశించినారు:—“విమానమునుండి దిగువప్పటి మంగళ సంవిధానమును సిద్ధము చేసికొని ఎత్తల లోపాముద్ర ఎల్ల మహర్షులతోను నిన్నెదురు సూచుచున్నది. కావున ఎచ్చి హమ్మి సంభావించుము. తర్వాత పుష్పకంబున త్వరగా స్వదేశము చేరి అశ్వమేధమునకు సన్నద్ధుడవు కాంగలవు.” అని.

రాము.—భగవంతుఁ డాజ్ఞాపించినట్లు.

శంబూ.—అటుయిన దేవర పుష్పకమును ఇట్లు తరలింపవలయు.

రాము.—భగవతీ పంచవతీ, గురుజనానుసారములనిది గావున రాముని యీ యతిక్రమమును త్వణమునేపు త్నమింపుము.

శంబూ.—దేవా! చూడుచూడు.

నీ. గుంజ న్నికుంజంపు గుడిసెలకాంచు తొ

గూబ పిండుల ఘనఘూత్కముల

బెరసిన బొంగు నెదురుల నాదములకుఁ

గాక సంఘములు మూకత వహింపఁ,

బ్రచరించుచున్నట్టి బర్హిణంబులు నెట్లు

కేకారవంబులు డాక కులికి

ముదుక రోహిణి భూజముల బోదియలయందు

నెదిగెడి యరగంబు లువరిపడిన,

ఆ. గనంగఁ గనంగఁ గననె కన్దోయి లాగెడు

నిమణమీతి సిద్ధరాధినింబు;

కనుము దేవ, దీనిఁ గ్రూచానతంబు నీ

దివ్యవృష్టి నెనసి తీర్గి మగుత.

౨౦

మఱయు.—

నీ. గోదావరీవారి గుహలహాసకిఁ దూట్టి

గిద్దదరవముతోఁ గెడుకొనఁగ్గ

మాఘల యంబుద మండనంబులచేత

శిఖరముల్ నీలిమఁ జెంది మోతయ;

మ్రోలఁ దోచెడు నివి మున్ను దేవర గన్న
దక్షిణ ధారుణీధ్రములు నూవె;
ఒక యేటితరఁగ లొండాక యేటితరఁగలఁ
బ్రతిఘాత మొనరించి ప్రతిభయముగఁ
తే. బ్రబలి కోలాహలంబుతోఁ బాటు తెంచు
నివియు దేవర మున్నుగన్నవియ; వీని
సమవలోకింపుమీ నదీసంగమములఁ
బావనంబుల గంభీర జీవనముల.

౨౧

[అని నిష్క్రమింతురు.

ద్వితీయాంకము ముగిసింది.

౩వ విష్ణుభక్తము.

[అంతట తమసా మరళ లనెడి నదీద్వయము ప్రవేశించును.]

తమగు — సఖి, మరళా, ఏమి సంభ్రాంతురాలవుగా నగపడుచున్నావు!
మరళి.— భగవతి, తమసా, నన్ను అగస్త్యభగవానులవారి యిల్లాలు లోపా
ముద్ర నదీమతల్లికను గోదావరిని ఇట్లు హెచ్చరింపు మని పంపినది.— “ఎఱుంగుదువు
గోదా వధువును విడిచిపెట్టి మొదలుగా—

తే. నెలికిఁ బ్రదులదు గాంభీర్య పృత్తికతన,
గూఢముగ లోన నెత నెట్లు హాళగరిమఁ,
బుటమునం బాకముం బొందుదిటము దోచ

నెరియుచున్నది రాముని కరుణ రసము!

౧

దాసం జేసి అట్టి యా ప్రేయసీ కప్ప వినిపాలోద్భవమై పెంపుమీటి యున్న
దీర్ఘ శోకి పంపవచేత శ్రీరాముడు కడుం గృశించి యున్నాడు. అతనిం జూడ నా
గుండె గ్రక్కిపలింట్లున్నది. మఱి ఇప్పుడు మరలి యేగువాడు రామభద్రుడు
పంచపటివనమందు ప్రయతోడి సహవాస విస్మంభములకు సాక్షులైన ప్రదేశములను
దర్శింపక కూనడు. వానియందు స్వర్ణముచేత నాతడు ఎంత భయపడెనను ఇట్టి యీ
యోగయందు శోకిమా డ్దాని మొంది కరము లోలై విరివిం జెందుటం జేసి అడుగడుగు
ను మహా ప్రమాద కారణములు ఆతనికిం గలుగు నని నెఱవలసి యున్నది. కావున,
ఒ గోదావరీ భగవతి, కీవు సావధానమై,

తే. తీకర తోడ సంభార శీతలములఁ

బద్ధ కింజల్క పరిమళ బంధురముల

నీ మృదుార్థి పవనముల రామభద్రు

జీవనము సొమ్మ సొమ్మను గావవమ్మ.

౨

అని.

తమస. — స్నేహమునకు దాక్షిణ్యము తగియున్నది. సంతోషనోపాయమో ప్రధాన
తమమే యిట సిద్ధముగా నున్నది.

మరళ. — అది యెట్లు?

తమస. — వినుము. ఆపప్పుడు వాల్మీకిలిపోవన సమీపమున విడిచిపెట్టి లక్షణుడు
పోగానే, సీతాదేవి నొప్పులు గలిగి మహాదుఃఖాతిరేకమునం బోయి గంగలోఁ బడినది.
చంటనే అట ఇరువుర మగ శిశువులను గన్నది. ఆమెను భూదేవియు గంగాదేవియు కర
మనుగ్రహించిరి, పాతాళమునకుం గొనిపోయిరి; ఆ బుడుతలను పాలు పెరిగిన తర్వాత
గంగాదేవి వాల్మీకి మహర్షికి అర్పించినది.

మరళ. — [ఆశ్చర్యమతో] *అమ్మో!*

తే. ఇట్టివారు విప్రక్రైము నెనయ నదియుఁ

బరమ విస్తయకారిగాఁ బరిణమించు;

అందు సాహాయ్యకము నేత కట్టివారు

పూనుదురు తముఁదామ యపూర్వ గతుల.

౩

తమస. — మఱి యిప్పుడు ఈ శంకరాక వృత్తాంతముచేత రామభద్రుడు నష్టాన
మునకు వచ్చెడి నని సురయువులన విని భాగీరథి భగవతి ఏ భయమును స్నేహముచేత
లోపాముద్ర కొన్నతో ఆభయమునే కొన్నదై సీతాదేవిం దొడ్కొని ఏదో యొక
గృహచారంపు మిషచే గోదావరిం గాంచుటకు వచ్చియున్నది.

మరళ. — భగవతి చక్కఁగా ఊహించినది — ఏమని యనఁగా — “రాజధానియం
దున్నప్పుడు లోకి ముల యభ్యుదయముకోటకు ఆయా వ్యాపారములలో నొచ్చియున్న
రామభద్రునికి చిత్తవ్యాసంగములు తప్పవు. మఱి యట్టి వ్యాసంగములు లేక శోకమాత్ర
సహాయుఁడైన యాతనికి పంచపట్టి ప్రవేశము మహాస్థానకారి యగును.” అని. సరియే
గాని ఇప్పుడు సీతాదేవిచేత రామభద్రుడు ఎట్లు ఊటలం జెందును?

తమస. — భగవతి భాగీరథిదేవి సీతతో నిట్లు వచించినది “పట్టి, దేవయజ్ఞ
సంఘాతురాలావీణ, నేడు చింతపులకు కుశలపులకు పండ్లెండుమోటి సంఘాతుంగ

శంభు ముడి కట్టబడును. కావున నీవు నీడు పురాణశ్వాశురుని మనోసంభూతమైన యీ సకల రాజర్షి వంశమునకును జనమని పాపమహచమవానిని సూర్యదేవుని స్వయముగా నీ చేతితో కోసిన పూవులతో పూజింపుము. వాటి భూమిపై సంచరించుచున్న నీవు మా ప్రభావంబున పడవలకు సయితము కనబడవు. ఇంక మనుష్యుల కిగపడ వని చెప్పి వలయునా?" అని. నన్నును ఇట్లా జ్ఞాపించింది. "తమనా, నీయందు మా కోడలి జానకికి ప్రేమ మిక్కుటముగదా. కావున నీవే జానకికి తోడుగానుండుము." అని. కావున నే నీవు డా యాతని నెఱవేర్చెనను.

మరళ. — నేనును ఈ సృష్టాంతమును లోపముద్రకు నివేదించెను. రామ భద్రుడు విచ్చియున్నాడనియే తెలంచెను.

తమనా. — ఇదే యీమె గోదావరిమడుగునుండి వెలువడి: --

వే. పాలి క్రుస్సిని చెక్కులు గ్రాలుతులుము

నెయ్యెగమ్మున సౌరు పెన్నిధిని బెంపఁ,

గరుణమూర్తియొ, మెయి గొన్న విరహభరిమొ,

యనఁగ నరుదంచుచున్నది పనికి నీత.

ర

ఈమయే గదా యామి!

వే. పొడిమి కడవిన తిలిరాకు పెడఁగు దానిఁ

గృశను బొండువు నీమెమూర్తి నిటు వాడ్చు

నెదవిరి నివుర్పు ముచ్చిరై ధితార్తి

మొగలిలోకమును శరత్తు సెగయుఁ బోతె.

౫

[ప్రతిక్రమించి నిష్క్రమింతురు.

విష్కంభకము సమాప్తము

తృ తీ యం క ము.

[నేపథ్యము]

అయ్యో! ప్రహదము! ప్రహదము!

[అంతట పూవులు గోయుటయు దాన వృక్షాలై సకరుణాత్మకముగా
వినుచు నీత ప్రవేశించును.]

నీత.—అహో! నా ప్రియసఖి నానంతి సజగుమ్మ గని తలంచెదను.

[వారిల నేపథ్యము]

ఉ. ముందట లోలమై ముగియ భాసుత యేకరిలేగ మున్ను దా
నందుగులేజన్మకొన లాత్మకరంబున మేపి పెంచెనో,

నీత.—ఏమి దానికి!

[వారిల నేపథ్యము]

సుందరితోడ నీట నది చొక్కచునుండుడు, దాని నద్దిరా!

క్రందుగ బోరగ వైకొనియె గంధగజం బొకఁ డాగ్ర హోగ్రమై.

నీత.—[చొట్టుకొనగోరి గొన్ని యడుగులు నడిచి] ఆర్యపుత్రా, కావుకావు
దానిని నా వుద్దేశించి. [జ్ఞప్తి నభివృద్ధిచేసి] కైక్లిబ్రహ్మతో! అయ్యో అయ్యయో! చిర
సులవా లుపడిన యా యుక్తగములే పంచనీచ్యుముచేత నెండియును మందభాగ్య
నయిన నా నోట నచ్చుచున్నవి. హా! ఆర్యపుత్రుడా! [అని మూర్ఛిల్లును.]

తమన —[ప్రవేశించి] పట్టి, ఊడిల్లుము, ఊడిల్లుము.

[నేపథ్యము]

విమానరాజ, ఇటనే యుండుము.

నీత. —[ఊడిల్లి సాన్నిహిత్యములతో] అయ్యో! నీరు నిండిన మేఘపుగర్జనలలే
గంధీర మాంసము ఎక్కిడిది యీ భావన స్ఫూర్తియు; వీనుల వినరముల నిండుచు నానంద
గూడ మందభాగినికి నెంటనే ఆశ్వాసము నొసంగుచున్నది!

తమన.—[స్నేహ బాంధవ్యములతో] ఏమి నా పట్టి,

జే. వెలియ దెందులయదియొ, వ్యక్తిం గొరయన,

యట్టి నినదంబున కి దేమె యిట్లు లైతి?

వారి ధరగర్జ విన్న నుయూరి వోలే

భయపడితి, వర్తికిని బాల్పడితి, కూన.

సీత.—భగవతీ, అవ్యక్త మని యందునా? నేనో వాటి స్వగసంయోగముచేత ఆర్యపుత్రుడే పట్కుచున్నాడని ఆనవాలు పట్టితిని.

తమస.—వింటిమి గదా తపంచుచున్న శూద్రునికి దండన మొసంగుటకై బిడ్డకుండు రాజు జనస్థానమునకు వచ్చినాడని.

సీత.—అహ! ఆ రాజు రాజగర్భమునంగు కొలువడనివాఁడు గదా!

[నేపథ్యము]

తే. చెట్టులును లేళ్లును నాకుఁ జాట్ట లెచట,
నెచటఁ జిర ముంటి సఖితోడ నింపు మెఱయఁ,
గ్రాలు నవె యివి బహు ధునీ కందరములు
గోద చెంగటి గొనలుల కొండదరులు.

3

సీత.—[చూచి] హా! ఏమి! ఈతఁడు ప్రాతస్తన చంద్రమండ లాపాండుర పరి కృత దుర్బలాకారుడై గంభీరానుభావమాత్రముచేత ఎఱుకవడుచున్నాఁడు! ఆర్య పుత్రుడే! హా! ఇన్న పట్టుకొమ్మ. [అని తమసను కాఁగించుకొని మూర్ఛిల్లును.

తమస.—నా బిడ్డా సమాశ్వసిల్లము, సమాశ్వసిల్లము.

[నేపథ్యము]

ఈ పంచవటీ దర్శనముచేత,

తే. డెంగమున లీన మై యున్నకుందువహ్ని
యాఁగ నెఁగఁద్రోచి యిదె మండ నగ్గలింప,
మున్ను లేచెడి బలుసాగమొత్త మనఁగ
మూర్ఛి యిదె నన్ను ముంచెడి ముమ్మరముగ!

౪

హా! ప్రియా! జానకీ!

తమస.—[స్వగతము] ఇదే అది గురుజనులుకూడ ఆశంకించినట్టిది.

సీత.—[సమాశ్వసిల్లి] హా! ఏమి ఇది!

[మరిల నేపథ్యము]

హా! దేవీ, దండకారణ్యవాస ప్రియసఖ! హా! విదేశరాజ పుత్రీ! [అని మూర్ఛిల్లును.

సీత.—అయ్యో, అయ్యో! నన్ను హంసభాగ్యము పేర్కొని నల్లగలువలనేలిన కన్నులు మూతనడి ఆర్యపుత్రుండు మూర్ఛిల్లినాఁడు! హా! ఎట్లు నిట్టి నేల నిర్వాసము నిరుద్ధమై తాళలేక చావకట్టుగాఁ బడినాఁడు! భగవతి తమసా, కాపుము కాపుము, ఆర్యపుత్రుని బ్రదికింపుము. [అని తమసాపాదములం బడును,

తమను.—

తే. పొమ్ము కల్యాణి, వై శమ్మ పొమ్ము నీవ,
జగదధీశుని జీవనౌషధివి గమ్ము;
ఆతనికిఁ బ్రయ మగుట నీచేతితాఁకు,
దాననే నియతంబు తద్రక్షణంబు.

౫

సీత.—ఏమైన నగుఁగాక. భగవతి యానతిం జేసెదను.

[అని సంభ్రమంబున నిష్క్రమించును.

[అంతట నేలబడినవాఁడై సబ్బాంబు యగు సీతచేతి తాకుఁడుచే
ఆహ్లాదముతో ఉచ్చస్థిల్లము రాహుధ్రుఁడు ప్రవేశించును.]

సీత.—[హర్షముతో స్వగతము] త్రైలోక్యనాథునికి మరల జీవితము వచ్చిన దని
తలంచెద.

రాముడు.—ఓహో! ఎవ రిక్కడ! ఏ విది!

సీ. హరిచందన ప్రహళాంకూర నిచయంపుఁ

బసరున లేపంబు నొసఁగు టొక్కొ!

అమృత కిరణ కిరణాగ్రంబులను నుల్చి

తేనెసంబునఁ జక్కఁ దడుపు టొక్కొ!

అనయం బెరియుచున్న యట్టి నా జీవిత

తరువునకుం బరితర్పణముగ

సంజీన నౌషధి మంజుల స్రావంబు

డెందాన నెరయ వలందు టొక్కొ!

తే. స్పర్శ విది చిక్కముగ నాకుఁ బరిచితంబ,

మోహనాక షణ్డి మనోమోహకంబు,

దక్షిణంబు మూర్ఛను వ్రోయు చివుడె

యిహి దానంబమున వెండి జగత నహహ!

౬

సీత.—[సహృద్యున కరుణముగా ఇంచుక ఓసరిలి] ఈపాటియే నాకు ఇపుడు
మహత్తరము.

రాము.—[కూర్చుండి] నిశ్చయముగా నన్ను వాత్సల్యముచే సీతాదేవి అనుగ్ర
హించినది గావలయు.

సీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్రుడు నన్ను వెదకునా యేమి?

రాము.—కానీ పరికించెద.

సీత.—భగవతీ తమసా, అవలి కేగుదము. నన్ను గనుక చూచెనా, అంతట అంగీకృతముగాని నా సన్నిధానముకై ఎక్కుడుగా మహారాజు కోపించును.

తమస.—ఓసి పట్టి, భాగీరథీ ప్రభావంబునంజేసి ఎనదేవతలకు పైతము అదృశ్యవు గా నున్నావు.

సీత.—అవును. అది కలదు.

రాము.—ప్రాణేశ్వరీ! జానకీ!

సీత.—[శోకగిర్గదముగా] ఆర్యపుత్ర! ఈ పలుకు ఈ వృత్తాంతమునకు పరిపడదు గదా! [సబాష్టుము] అట్లు గాదు; ఎట్లు నేను వజ్రమయిని బిచ్చాంతరమందేసి కలుగు నని తలంపరాని దుర్లభ దర్శనము నొసంగినవానిని నన్నే మందభాగ్యను గుటింది ఎత్తు లుండై యిట్లు పలుకుచున్నవానిని ఆర్యపుత్రునిగూర్చి కనికరము లేనిదాన నగుదును? నేను ఈయనహృదయమును ఎఱుంగుదును, ఈయన నా హృదయమును ఎఱుంగును, అనుట:

రాము.—[కలయం బరికించి నిర్వేషముతో] హా! ఇటు నెవ్వరును లేరే!

సీత.—భగవతీ తమసా! అట్లు నిష్కారణముగా పరిత్యజించియు ఈయన ఈ కిధముగా కనంబడగా నా హృదయము ఏదశం బొందియున్నదో ఎఱుంగలేకున్నాను!

తమస — ఎఱుంగుదును బిడ్డా ఎఱుంగుదును.

సీ. ఆన డిందుటచే నుదాసీనముం బలె,

విప్రియంబునఁజేసి విషమము బలె,

చిరతరంబైన యీ విరహాన డబ్బెట్టు

ఘటనచేతను బ్రావు గన్నది బలె,

సౌజన్యమున సుప్రసన్నంబు బలె, బ్రియు

కరుణంబులకు గాఢకరుణము బలె,

రాగంబుచేతఁ గరంగినయది బలె,

నీమనం బైన దీ నిముసమందు,

రాము.—దేవీ,

తే. మూర్తిగొన్న ప్రసాదముం బోలె నీదు

చేతి తాకుదు స్నేహార్ద్ర శీతలంబు

నాకు నిడుచున్న దివుడు నానందభరము,

నందినీ, గానబడవు నీ వెందు వకట!

2

సీత.—ఇవి గదా అగాధ దర్శిత స్నేహ సంభారములు ఆనంద నిష్ఠుండులు సుధామయములు ఆర్యపుత్రుని యుల్లాసములు. వీనియందలి నష్టికచేతగదా నాకు ఈ జన్మలాభము నిష్కారణపరిత్యాగ శల్యముచే మెరమెరలాడుచున్నను ప్రియమైనది.

రాము.—కాదు కాదు. ప్రియతమ యెక్కడి దిచ్చట? నిశ్చయముగా ఇది రామభద్రుని భ్రమ, సంకల్పభ్యాసబలముచేత జనించినట్టిది.

[సేపథ్యమున]

ప్రమాదము! ప్రమాదము!

[‘ముందట లోలమై’ ఇత్యాద్యర్థము పఠింపబడును.]

రాము.—[సకరుణోత్సక్యము] ఏమి దానికి?

[మరల సేపథ్యమున]

[‘నుందరితోడ’ నిత్యాద్యర్థరార్థము పఠింపబడును.]

సీత.—ఎవరిప్పుడు ఆ దుష్టగజమును చండించెదరు?

రాము.—ఆ! ఎక్కడ నా దుష్టగజము నా ప్రేయసి పెంపుడు పుత్రుని ఐధూన్యతీయుని పైకొను చున్నట్టిది! [అని లేచును.]

వాసంతి.—[సంభ్రాంతురాలు ప్రవేశించి] ఏమి! మహానీయుడు రఘునాథుడా!

సీత.—అహో! నా ప్రియసఖి వాసంతియా!

వాసంతి.—దేవా, నీకు జయము.

రాము.—[నిరూపించి] అహో! దేవికి ప్రియసఖి వాసంతియా!

వాసంతి.—దేవరా, త్వరపడు త్వరపడు; ఇటునుండి జటాయుశిఖరమునకు పక్షిణమున సీతాతీర్థముమీఁదుగా గోదావరిలోనికి దిగి దేవేపుత్రకునికి ప్రాప్త గమ్యు.

సీత.—హా! నాయనా జటాయూ. ఇప్పుడు నీవు లేక జనస్థానము శూన్యము!

రాము.—అహహా! ఈ కశోద్ధాతములు గుండియలను ప్రీల్చునవిగదా.

వాసంతి.—దేవా, ఇటు ఇటు.

సీత.—భగవతీ, సత్యమే మనదేవతలుహడ నన్ను కనిలేకున్నారు.

తమను.—ఓసి పట్టి! ఎల్ల దేవతలకన్న ఎక్కువైశ్వర్యము మందాకినీదేవికి. అటుండ నీవేల సంహించెదవి?

సీత.—కనుక, అనుసరింతము.

[అని పరిక్రమింతురు.]

రాము.—[పరిక్రమించి] భగవతి, గోదావరి, నీకు నమస్కారము.

వాసంతి.—[చూచి] దేవా, సంతోషింపుము, దేవి పుత్రకుడు విభూద్వితీ యుడు విజయి యయివాడు.

రాము.—అయ్య పుత్రుడు పెద్దలుగాక.

సీత.—అహో, ఇది యిప్పటి కిట్టిదిగా అయినది.

రాము.—దేవి, నీ పుణ్యము చోడ్చిది.

శా. స్వోద్భేది మృణాలికా కిసలయ స్నిగ్ధ ద్వీజాంకూర మై
వైవరిం బెయ్యది నీ వతంసలవలీపర్వంబుఁ దా మేసె, నీ
గారావుం గొమరుండు వాఁడె మదముగ్గంధద్విదక్షేత యై
తారుణ్యాస్వర్ణము నొందె సుందరవశా దాంపత్య కల్యాణమున్.

సీత.—ఎప్పుడును ఈ దీర్ఘాయువు ఈ సౌమ్యదర్శనతోడి వియోగ మెఱుంగ
కుండునుగాక.

రాము.—సఖి వాసంతి, చూడు చూడు, కాంతానవర్తన చాతుర్యమును గూడ
పుత్రకుడు నేర్చినాడు!

చ. హరునగు లేచినంపుఁ గడు లల్లన నోరను బెట్టి యందులకా
విరిసెడి తమ్మితావులు కవించెడి వుక్కిటి తోయ మూస్పడిక,
కరమునఁ దుంపరక దనియఁగాఁ జిలికించి ముగించి, కూర్చి దొం
దరఁ గొని పట్టెడిక బుజుమృణాళముఁ దామరపాకు నెల్లిగాక.

సీత.—భగవత, తమసా, ఇది యిట్టిదైది, మఱి వారు ఆ కుశలపులును ఇంత
కాలమునకు వీపాటిగా నవుదురో ఎఱుంగను.

తమస.—వీపాటిదో యిది వారును ఆపాటియే.

సీత.—నేను ఇట్టి మందభాగ్యురాలను, నాకు ఆర్యపుత్రవీరహంబ కాక పుత్ర
విరహము కూడ.

తమస.—ధవీతవ్యత అట్లున్నది.

సీత.—నేను కని యేమి? అట్టి యానాపుత్రమల నిర్జల ముఖపుండరీకయుగళ
మును ఇందుక యేడములుగల కోమల చంతములచే భాసిల్లుచున్న చెక్కిళ్లతోను మద్దు
లొలుకు మధుర నూత్నస్ఫుట మందహాసితానుబంధముతోను కాకళిఖండ నిబంధనము
తోను వెలుగుచున్నట్టిదానిని ఆర్యపుత్రుఁడు మద్దుగొనఁ గాదు!

తమన. — కలుగునుగాక వేల్పుల యనుగ్రహంబుచేత.

సీత. — భగవతి తమనా, ఈ నికుంగుల స్థరణచేత స్తనములు చేపి వారి తండ్రి సన్నిధానంబున తీణమాత్రము నేను సంసారిణి నైతిని.

తమన. — ఇందుల కేమందుము. కానుపు గదా స్నేహ ప్రకర్షమునకు పరమాపథి. ఇది తల్లిదండ్రులకు ఉత్కృష్టమయిన యొండొరుల కూర్పు.

కం. ఇరుదంపతులయు సంతః

కరణంబుల స్నేహరసము కరు డగు నెందుకో,

హరుసపు ముడి యది యెక్కటిఁ

బరిణాద్ధ మవత్య మనెడి వరనామమునకో.

౧౦

వాసంతి. — ఇటును దేవర చూడఁబయు;

కం. అనుదిన మేనెమలిని సఖి

పెనిచె నవోత్థ చలముగ్ధ పింఛము, నదె కూ

యును సవనిత ముచ్చిఖము ర

తనపు బొమడికముబలెం గదంబొగ్రమునకో.

౧౧

సీత. — [నకొతుకబాష్పము] అదా యిది!

రాము. — ఆనందింపుము శత్రౌ ఆనందింపుము.

సీత. — అట్లే అగుఁగాక.

రాము. —

ఉ. గొండిలులకొ బుటాంతర విఘ్నూర్జనసంజ్ఞ నొసంగు కంటికికో
దాండవితభ్రువుల్ చతురతం బ్రచలించుట భూషణంబు గా,
మండిత హస్తతాళముల మత్ప్రియ గొల్పిన నిన్ను మత్సృతా
ఖండలుఁ గాఁగ డెందమున గారన మొప్పఁగ సంస్కరించెదకో.

అహ! తిర్వగ్గంతువులు సయితము పరిచయము ననుసరించును.

తే. పూచి పూవని గున్నయై పోడికడప

దయిత పెంచిన యప్పుడు తనరె నేది.

సీత. — ఆర్యపుత్రుఁడు చక్కఁగా ఆనవాలు పట్టినాఁడు.

రాము. —

స్వేదనమునఁ బోలె దాన హర్షంబు గనుట

విజముగా దేవి నీ గిరినెమ్మి దలఁచు.

౧౩

వాసంతి.—దేవర, యిటఁ గూర్చుండువుగాక.

ఆ. కాంతతోడి నీకుఁ గమనీయ శయన మా

రావితర్ది యిది యరంటివనిని,

పూరి యొసఁగ నీత సారే వీనికి నిటఁ,

గాన, హరిణకములు దీని విడవు.

౧౪

రాము.—దీనిని నేనుం జూడ నోపకున్నాడ.

[అని ఒండెడ నేడ్చుచుం గూర్చుండును.

నీత.—సఖి వాసంతి! ఏమి చేసితివే నీవు, ఆర్యపుత్రునికిని నాకును ఈ ప్రదేశ మను చూపుటచేత! ఆకటకటా! ఆతఁడే ఆర్యపుత్రుఁడు, అదే పంచపాటీ ఐనము, నీవే ఆ ప్రియసఖివి వాసంతివి, అవే నానా విస్రంభసాక్షు లైన గోదావరీ కాననోద్యేశ ములు, నా బిడ్డలకన్న వేఱు గానట్టివి అవే యీ వృగ పక్షి వృక్షములు, మందభాగ్యకు నాకు మఱి అగపడుచునే యున్నను ఇది యెల్లను లేనిదే! ఇట్టిదిగా నున్నది జీవలోకము నకు దశాపరిణామము!

వాసంతి.—సఖి నీతా, రాముని యవస్థను చూడవా యేమి?

చం. కలునదళంపుసౌ రొలసి కన్నుల పండువు నేయ నంగముల్,
తలఁచినయప్పు డెల్లఁ గన దక్కియు నీ కెపుడు? నవుండె యై
వెలసియు, నిప్పు శోకమున విహ్వలితాంగుఁడు పొందురుండు దు
ర్బలుఁ డయి యెట్టకేలకు విభావితుఁ డయ్యును నేత్రపర్వ మా.

నీత.—చూచుచున్నాను సఖీ, చూచుచున్నాను.

తమస.—ప్రియునిఁ జూచుచుండువుగాక.

నీతి.—హా దైవమా! నేను లేక యీతఁడు, ఈతఁడు లేక నేనును, అని ఏవరు తలంచిరి. కాన, మహారాము నే పయినను జన్మాంతరమందుం బోలే కానంబడినవానిని బాష్పబలముల నడుచు నడుచు చూచెదనుగాక నాయందు పట్నలని ఆర్యపుత్రుని.

[ఆనతోఁ జూచును.

తమస.—[నెయ్యముతో కవుంగిలించి]

తే. మోదశోకాశ్రువుల వెల్లి పొడుచు నీదు

దృష్టి తృప్తచే నుత్తానదీర్ఘ యగుచు,

పయితు ధవళబహుళముగ్ధ తానమార్పు

హార్ద నివ్యంది క్షీరకుల్యయును బోలె.

౧౬

వాసంతి.—

చం. తరులు ఫలప్రసూన సహితం బగు తేనియ నర్హ్య మిచ్చుతఁ,
విరిసిన తమ్మి సౌరభము వెల్లిగ వీచుతఁ గాన తెమ్మెరల్,
ఊరక కలకృణంబుల రఱిత్తుకముల్ పులుఁగుల్ రచించుతఁ,
మరలను రామదేవుఁడు సమాగతుఁ డి ప్లిటకుఁ స్వయంబుగాఁ.

రాము.—సఖీ, వాసంతీ, ఇటఁ గూర్చుండుము.

వాసంతి —[కూర్చుండి సభాష్టము] మహారాజ, కుమారలత్పణునికి కుశలమా?

రాము.—[వినమి నభినయించి]

తే. జలము నివ్వరి పూరిఁ గై నలమున నిడి

యే తరు విహంగ మృగముల సీత పెనిచె,

వానిఁ గన్నంత వికృతి నా కౌ నొకండు

ప్రస్తరోద్భేద పటుపు హృద్ధృగము వోలె.

౧౮

వాసంతి.—మహారాజా, అడుగుచున్నాను గదా కుమార లత్పణునికి కుశలమా

అని.

రాము.—ఓహో! మహారాజా యని ప్రేమలేని పిలుపుపదము. సౌమిత్రిని గూర్చి మాత్రము బాష్పగద్గదాక్షరము కుశలప్రశ్న. కావున తలంచెదను ఈమెకు సీతా వృత్తాంతము ఎఱుకవడి యున్నదని. [ప్రకాశము] అవును. కుశలము కుమారునికి.

[అని యేడ్చును.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా, క్రూరుఁడవు గదా అయితివి.

సీత.—సఖి వాసంతి, నీ విట్లు పలికెద వేమి? అర్హపుత్తుఁడు ఎల్లవారికిని ప్రియఁడు గదా, నా ప్రియసఖికి విశేషముగా నట్టిఁ డని చెప్పనలయునా?

వాసంతి.—

ఉ. ఈవె మదీయ జీవితము, వీవె ద్వితీయ సునంబ, నత్తులం

దీవె విశుద్ధకౌముదివి, యీవె సుధాపగ నంగచుందునఁ,

ఈనహి బేలకుఁ శతము లిచ్చగము ల్బుచరించి దానినే

[నిశ్చసించి]

హా విధి! శాంత మాత! మటు గా కిక నుత్తర మేల యూఁగొనఁ!

[అని మూర్ఛిల్లును.

రాము.—యొక్కము గదా మాట మానుటయు మూర్ఛిల్లుటయు, సఖీ, సమాశ్వ సిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము.

వాసంతి.—[సమాశ్వాసిల్లి] ఏల యీ యకార్యమును దేవర కావించెను?

నీత.—సఖీ వాసంతీ, మానుము మానుము.

రాము.—లోకము ఒప్పులేదని.

వాసంతి.—అందులకు ఏమి కారణము?

రాము.—అది లోకమునకే యెఱుక.

తమస.—లోకులను నిందింపఁదగును.

వాసంతి.—

ఉ. ఓయి కళోర! నీకు యశ మొక్కటియే గద యెంతయుం బ్రియం,
బే యయశంబు ఘోరతర మింతటికన్న వచింప నేర్తువే?
ఆ యటవిక మృగీనయన కై నగతిక వివరింప వయ్య యో
హో యధినాథ; యే మనుచు నూహ యొనర్తువా దానినయ్యయో!

నీత.—నీవే సుమా వాసంతీ దారుణురాలవు కళోరవును. ఏలన నిట్లు ఆర్య
పుత్రుని తుఖితుని నోభిపెట్టుచున్నావు.

తమస.—ప్రేమయు శోకమును ఇట్లు పలుకుచున్నవి.

రాము.—సఖీ ఏమనుకొనవలసింది?

తే. చకిత సారంగతర్జక చపల నయన

స్ఫురిత పరిణత గర్భ ప్రభూత ఘేద

కౌముదీమయి బిసముగ్ధ గాత్రలతిక

యబల క్రవ్యాత్కుల విలు ప్త యయ్యె నిజము. ౨౧

నీత.—ఆర్యపుత్ర, బ్రదికియున్నాను.

రాము.—హా ప్రేయసీ, జానకీ, ఎచట నున్నావు?

నీత.—అక్కటా అక్కటా, ఆర్యపుత్రుఁడు సయితము వాచిచ్చి యెడ్డు
చున్నాఁడు!

తమస.—పట్ట, ఇది యుక్తిమేగదా. దుఃఖితులు దుఃఖనిర్వాహము చేసికొన
వలసివచ్చె గదా. ఏలన,—

తే. వెల్లి దరులఁ బొరలి హల్లకల్లోల మా

కొలనిఁ ద్రెవ్వనీక కలుఁజ గాచు;

శోకవేగమునకు తోఁభించు డెందము

విలపనంబు గాచు వ్రీలనీక. ౨౨

విశేషముగా రామభద్రునికి పెక్కు తెఱంగుల జీవలోకము కష్ట మైయున్నది.

ఉ. పూనికతోడ విశ్వమును బ్రోచుట కార్యము శాస్త్ర సమృత్తి,
మానినివంత యాత్మను సుమంబును ఘర్షణ వోలె వాఙ్మణి,
తానె తొలించుట విలపితంపు వినోదము నబ్బదాయెనే!
కాన నిటిప్పుడేని శమకారణ మా రుదితంబు మేల్గదా. ౨౩

రామ.—కట్టా! కట్టా!

ఉ. ప్రిలును గాని గుండె భయవేగముచే, మఱి గాదు రెండుగా!
సోలును గాని విహ్వలత సొమ్ముల మై, విష దార చేతనక!
కాలుచుఁ గాని లోనిసెగ కాయముఁ జేయదు బుగ్గిగా! హఠిఁ
గూలుచుఁ గాని మర్తములఁ గోసెడి దైనము కోయ దాయువుక!
సీత.—ఇట్టిద యిది.

రామ.—ఓ అయ్యలారా! పారజానపదులారా!

చ. సరిపడదాయె మీమదికి జానకి యింటను మన్ని, దానఁ బు
ల్పొరకనుబోలె నూన్యసనిలో విడనాడితి; వెండి నందురక;
సరిచయబంధులైన యలభానము లిప్పు కరంచ నామదిక,
శరణము లేమి గోననము నల్పన, నిందుల కేని యోధుడీ!

తనన.—శోక సమస్త్రంపునింపు అరిగింభీరముగా నున్నది!

వాసంతి.—కడివిసోయిందానింసూర్ప బేసన తొల్లి నహింపవలయును.

రామ.—సఖీ, ఎట్లు చెప్పెను తోమి యని!

౨౪

శే. నేని పాడిడిచన్నట్టి మానసుధకుఁ

బదియు రెండన నగునేడు ప్రాప్త మయ్యె;

నవ్వు మైనది సీత యన్నామ మదియ,

లేడు రాముఁ డెడల మాట లేని దాయె. ౨౬

సీత.—ఆర్యపుత్రుని యీ చతులచేత మూఢుఁ గుచున్నాను.

తనన.—అట్లే ఓడ్డా —

శే. నేనా శిశిరంబులును శోక నిష్ఠురములు

నివృతమములు గావు నీ కీ పలుకులు;

తల్లి, యామకరంపపు ధార లివ్వె

కురియుచున్నవి సీమీంద నురువిషములు. ౨౭

రాము — వాసంతీ, విను:—

తే. అడ్డముగ లోన నాటిన దౌ నలాత
శల్య మెట్టులొ సవిషదంశంబు నెట్లొ
అట్లె హృన్దర్శములను గోరాడుచున్న
కుందుమేకును నే నోర్చుకొనఁగ లేదె?

౨౮

సీత. — ఎంత మందభాగ్యురాలను నేను! వెండియు నార్యపుత్తునికి ఆయాసకాణి నైతిని!

రాము — ఇట్లు అంతఃకరణమును ఇంచుకేని చలంపనీయక స్తంభించుకొన్న వాడైన యైనను నాకిప్పుడు పూర్వానుభూతము లయిన యాయా ప్రియనస్తువులం గానఁగా ఈ యుష్సెన కలిగినది. అది యెట్లు:—

ఉ. పాయక త్రోభితేంద్రియవిపార విజృంభణ మాఘవాడ నై
యే యతనంబు క్లేశపడి యే రచియింతునొ, దాని నెల్ల నుఁగ,
నాయెడలో వికారము ఘనం బయి యొక్కటి త్రోచివైచెడఁగ
దోయర్పురీ మహోగ్రరయధోరణి సైకతసేతువుం బలెఁగ.

౨౯

సీత. — దుర్వార దారుణారంభ మైన యార్యపుత్తుని యీ దుఃఖసంపీడము చేత నా హృదయము పరిస్ఫురిత నిజదుఃఖముం బోలె పడపడ విణఁకుచున్నది.

వాసంతి. — [స్వగతము] దేవరి కబ్బముపాలెనాడు. కావున వేలు వియము నకు మరల్చెను. [ప్రకాశము] చిరపరిచితములైన యీ జనస్థాన భాగములను దేవరి చిత్తగించునుగాక.

రాము. — అట్లే కానిమ్ము.

[లేచి పరిక్రమించును]

సీత. — దుఃఖ సందీపనములనే ప్రియసఖి వినోదనోపాయ మని తలంచుచున్నది.

వాసంతి. — [సకరుణము] దేవా, దేవా,

శా. ఈ నల్లీ గృహమందె యుండితివి కావే కన్పించన్తార్థము
దా వేడ్కం గొని తామసించె నఖి గోదం దిన్నె హంసాళితోఁగ;
వేవే వచ్చుచు దుర్తనాయితనిఁగా వీక్షించి నిఁ భీత యై
కావించెఁగ తప ద్దకోరకము ముగ్ధంబుఁగ బ్రణామాంజలిఁ.

౩౦

సీత. — దారుణపు నీవు వాసంతీ, దారుణపు. వీల యిట్లు ఈ హృదయమర్త గూఢ శలోఽధట్టనములచేత మందభాగ్యును నన్నును ఆర్యపుత్తునిని సంతాప పెట్టెదవు?

రాము.—చండి జానకీ! ఇటునటం గనబడుచునే యున్నావు. జాలిగొనవేమి?

శా. హా! ప్రాణేశ్వరి! నీలు నాయెడఁద, దేహం బస్తబంధం బగున్!
చూపట్టు భవి పాడుగా, నవిరతార్చుల్ లోన నన్ గాల్చెడన్,
మో పోచీకటి సంతరాత్మ ముచుగం బోలున్ వశావేత మై,
ప్రాపించున్ బెనుమోహ, మేమియింక మందాదృష్టఁడం జేయుదున్!

[అని మూర్ఛిల్లును.

నీత.—అయ్యో అయ్యో! ఆర్యపుత్తుఁడు మరల మూర్ఛపోయినాఁడు.

వాసంతి.—దేవరా, సమాశ్వసిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము.

నీత.—హా ఆర్యపుత్తుఁడా, వందభాగ్య వైన సన్నుగూర్చి నీకు సకల జీవి
లోకమంగళాధారభూతునికి మాటిమాటికి ప్రాణసందేహదారుడై మైన యీ పశాపరి
ణామము! హా చెడితిని! [అని మూర్ఛిల్లును.

తనసు.—పట్టి సమాశ్వసిల్లుము సమాశ్వసిల్లుము. మరల నీ పాణిస్పర్శయే రామ
భద్రునికి జీవనోపాయము. [నీత సమాశ్వసిల్లును.

వాసంతి.—ఏమి ఇంకను మూర్ఛలేఁడు! హా! ప్రియసఖి నీతా! ఎక్కడ
నున్నావు? నీ జీవితేశ్వరుని సంభావించుము.

[నీత వడివడిగాఁ దలసి ఎవయందును నొసటనుం జాచును.

వాసంతి.—ఆహా! రామభద్రుఁడు మరల చేతనం బొందినాఁడు!

రాము.—

తే. అమృతమయలేపములఁ జిక్క నలఁదె నొగ్గ

ప్రహికములను లో నెలిఘాతువులను,

స్పర్శ మాక స్థికము సన్ను బ్రదుకఁజేసి

హర్షమున నొండునగ మోహమందు ముంచె.

3-1

[ఆనంద నిమిలితాత్ముఁడుగానే] సఖి, వాసంతి. సంతోషము, నీవు పర్థిల్లు

చిన్నావు.

వాసంతి.—ఎట్లు?

రాము.—సఖి, నే నే మున్నది? జానకి మరల దొరకినది.

వాసంతి.—ఓయి దేవరా రామభద్రుఁడా, ఎక్కడ నయ్యా యామె?

రాము.—[స్పృహసఖి వాణినయించుచు] ఇదె ఎదురనే.

వాసంతి.—హా దేవా, ప్రియసఖీమణిసద్ధిమ మందభాగ్యము సన్ను ఏల యిట్లు
విచ్చేసెదాములై ప్రలాపములచేత మరల విహించెను.

సీత.—నేను అచలి కరుగఁ గోరుచున్నాను. దీర్ఘదారుణంబునే యొనను నా సంతాపమును తుణుకు లో పోషించుచున్న చిరసదాభిష సౌఖ్యశీతలంబైన యీ యార్య పుత్రి స్మర్యచేత నా హృదయము ఎఱచేరేపరిబద్ధముంబోలే చెనుర్చుచు కీ లెడలిసట్లు తడవబడుచు వశము ఏపి పొందుచున్నది

రాము.—సఖి, ప్రలాపము లనె వేటి!

కు. మును పుద్వాహమునందుఁ గంకణధరంబుఁ దేనిఁ గైఁగొంటినో,

అనుభూతంబొ సుధాహిమంబు చిరమే యత్సవ్య మిచ్చార్చితే,

సీత.—ఆర్యపుత్రి, ఆతడవే యిపుడు నపు

రాము.—

పునరా త్తంబుగ దే యదే లచలిక్ర మ్మృగం బినాళించు నా

వనితారత్నముకేలుఁగమ్మి కరకాప్రా లేయ సాభాగ్య వృత్తి. 32

[అని గ్రహించును.

సీత.—అహో! కట్ట! ఆర్యపుత్రిని స్మర్యచేత మాహిరంబు నాకు ప్రమాదము సంభవించింది!

రాము.—సఖి వాసంతి, ఆంధ నమితే తేంద్రయందును నిష్క్వచేతి వివశుడను. కావున నపు ప్రియసఖిని ఇందుకి నేవు పట్టుకొమ్ము.

వాసంతి.—కట్ట! ఉత్తరరామ అయి దే.

[సీత నడిగా చేయి లాగికొని అపసరిల్లును.

రాము.—హా, ఇసీ, ప్రమాదము!

ఆ. పల్లవోపచుంబు పరిగళితం బయ్యె

జడమునుండి జడము సరగ నిపుడె.

వేపినుండి వేపి స్వేదినుండియు స్వేది

నాకరంబునుండి నాతీకరము.

3౦

సీత.—ఆర్యపుత్రిని నయములు అన్యైశ్చితముగా తీమితిములును మూఁకుములును సుడియు వియుంగా నున్నవి. ఆర్యపుత్రిఁడు ఇంకను తన్ను కుదుటికిం దెచ్చుకోలేదు.

తనన —[స్నేహ హాస కౌతుకములతో, నిర్వర్ణించి]

తే. స్వేద రోమాంచ వేషఘ స్ఫీతగాత్రి

యయ్యె బల ప్రయస్పర్శ హర్షమునను,

కరుణలికఁ దొలిజడికిఁ గ్రక్కవలి తడిసి

క్రాంతి ననుచు కదంబంపుఁ గొమ్మువోలె.

3౧

సీత.—[స్వగతము] అహో! అశతచే నిట్లయి తమసాధగనతిచేత లజ్జిత నైతిని! ఈమి యేమి తలచునోగదా, 'ఈ పరిత్యాగ మేమి ఈ హృదయాసంగ మేమి?' అని.

రాము.—[కలయంగని] హా! ఏమీ? లేనే లేదే! ఓ కరుణాహీనురాలా పై దేహి!

సీత.—సత్యము కరుణాహీననే నేను. ఎటున, ఇట్టి దశలో నున్ను నిన్ను చూచుచు ప్రాణమును ధరించియే యున్నానుగదా.

రాము —ఎచట నున్నావు? అనుగ్రహింపుము, ఈ దశలో నున్నవానిని నన్ను వివనాడుట నీకుం దగదు.

సీత.—ఆద్యపుస్తోత్రా, ఇది విపరీతముగా నున్నది!

వాసంతి.—దేవరా, అనుగ్రహింపుము అనుగ్రహింపుము; మితీమీతన విప్రలంఘము పాలయః నిన్ను నీ లోకోత్తర ధైర్యుచేతనే నిలువరించుకొనము. నా ప్రియ సఖి ఇటు లేచే!

రాము.—నిజముగానే లేదు. అట్లు కాదని, వాసంతికి ఏల యగపడెను. ఇదేమి కలయా, నిద్ర పొంద నైతిగాదా. కాకి. రామునికి నిద్ర యెక్కడెని? నిశ్చయముగా నిగంతెగ సంకల్ప పరంపరా పరికల్పితముయి చిత్తస్థి నాయే అపరిమేయ పహిపగలది. వాటిహాటికి నన్ను నెంటుంటుందున్నది.

సీత —నేనే ప్రాగురాలను ఆద్యపుస్తోత్రాని నందించితని.

వాసంతి —దేవా, చూడు చూడు

మ. అనురాధీశుని యుక్కుఁ దే రెండ జగదయ్యోహిత భగ్నంబు, ము

ద్వైపద దద్యుగ్య పిశాచతుండ ఖరసంక్త స్ఫీతకంకాశముల్,

అనికృత్తర జగదయ్యుపక్షుఁ డెయి దీచ్యచ్ఛంస మబ్ధంబు నా

నెనఁ గోపోజ్జ్వల సీత నెత్తికొని విస్వధిక్ జనన్ సోఁ కిటన్. ౩౬

సీత.—[సఖయము] ఆద్యపుస్తోత్రా! నాయను చెంపుచున్నాడు! నుపహరించుచున్నాడు! రక్షింపు రక్షింపు!

రాము.—[వేగమున లేచి] ఆ! పాపాత్ముడా! తాత ప్రాణ సీతాపహారీ! ఎటు క్షేదవవు?

వాసంతి.—దేవరా, రాక్షసపంశ ప్రళయ ఘానకేతూ, ఇప్పుడును నీ కోపము నను విషయము కలదా?

సీత.—అహో ఉన్నతి నయితిని గదా.

రాము —ఇప్పుడు వాస్తవముగా ప్రలాపమే చేసితిని. అట్టిది గాదు ఇప్పు డీ విప్రలంఘ ముండుగా సంభవించి డి.

చ. సరవి నుపాయవంతము నజస్రవినోదము నై ప్రవీర సం
హరణముచే జగంబున మహద్భుత మై మదిరాక్షి తోడ ము
న్విరహము సహ్య మయ్యె నరిని ర్థనావధి. యిప్పు డన్ననో
నిరవధి నిష్క్రమిక్రియము నిష్పరిచేవిత మెట్లు సహ్య మా. 32

సీత — నిరవధి యని హా చెడితిని మందభాగ్యను! [ఆని ఏడ్చును.

రాము. — హా! కష్టము!

చ. ఎచటఁ గపీంద్రుఁడెల్లి వృథ, యెచ్చటఁ గ్రోతులశక్తి వమ్ము, వ
మ్మెచటను బాంబవన్దతి, యనీశుఁ డెటం జన వాయుసూనుఁడున్,
ఎచటికిఁ ద్వష్ట్రసూతి నలుఁ డేనియుఁ జేయఁగ లేఁడు దారిఁ, దా
నెచటికి లక్ష్మణేషువులు నేఁగవ, యం డెట నుండువే సఖ! 3౩

సీత. — పూర్వ విరహమును బహుమానించుచున్నాను.

రాము. — సఖి వాసంతి, ఇప్పుడు రామునింజూచుట సఖులకు దుఃఖమునకే.
కావున, ఎంతసేపు నిన్ను ఏడిపింతును? ఇట్టి నాకు పోన ననుజ్ఞ యిచ్చు.

సీత. — [ఉద్వేగముతో తనను పట్టుకొని] భగవత తమసా ఏమి ఆర్యపుత్తుఁడు
పోనేపోవునే!

తమసా. — బిడ్డా, ఊటడిల్లు మూటడిల్లుము మునును చిరంజీవు లగుకుశలపుల
నర్షనర్ష మంగళములను నెఱవేర్చుటకు భాగీరథీ పాదమాలముం జేరుదము.

సీత. — భగవతి, అనుగ్రహంబున నెలవిచ్చు, దుర్లభముని తుణమాత్ర చయిను
కాంచెదను.

రాము — ఇప్పుడు నాకు ఆశ్వమేధమున కై సహధర్మచారిణి కలదు.

సీత. — [ఉత్కంఠముతో] ఆర్యపుత్త్రా, ఎవ రామ?

రాము. — బంగారపు సీతా ప్రతిమ.

సీత — [ఉచ్చాస్యముతో, సబాష్టము] ఆర్యపుత్తుఁడవే యిప్పుడు నీవు.
అహా! నా కిప్పుడు ఆర్యపుత్తునిచేత పరిత్యాగ శల్యము తివిచివై నఁబడినది!

రాము — దానిం జూచుచు నైన బాష్పపరుద్ధముననేత్రమును వినోదముండించెద.

సీత. — ఆర్యపుత్తునిచేత బహుమానింపఁబడునది యది ధన్యగదా, ఏలన, అది
ఆర్యపుత్తుని వినోదపెట్టున దై జీవలోకమునకు ఆశానిబంధన మైనది.

తనన — [స్థితస్థ హాస్యములతో కవుంగిలించి] ఓసి బాలా, ఇది నిన్నే
పోగడుకొనుట.

సీత.—[సలజ్జము, అధోముఖయై, స్వగతము] భగవతి నన్ను పరిహసించుచున్నది.

వాసంతి.—ఈ యాగమనసంవిధానమే మాయందు నీ మహాప్రసాదము.

పోవలసి యున్న కార్యహాని లేకయుండునట్లు పోదగును.

సీత.—ఇప్పుడు నాకు వాసంతి ప్రతికూల యైవది.

తమస —రా రమ్మ పోవుదము.

సీత —[కప్టముతో] అట్లే చేయుదము

తమస —ఎట్లు పోయెదవు? ఏలన,

తే. తృప్తచే నీదు నేత్రంబు తీగసాఁగి

నాటిన ట్లనయది ప్రాణనాథు మేన;

మర్తభేదపరము లుద్యమములు గూడఁ

దిగున లేకున్నయవి దాని ముగుద, యిపుడు.

3౯

సీత —అపూర్వ పుణ్యముచేత దర్శన మిచ్చిన యార్కృత్యుత్తర చరణకమలములకు
సమస్కారము. [అని మూర్ఛిల్లును.

తమస —పట్టి, ఊరిడిల్లు మూరిడిల్లుము.

సీత.—ఎంతనేపు మేఘాంతరముఁ పూర్ణిమాచంద్రదర్శనము?

తమస —అహో సంవిధానము!

తే. రస మొకఁడె కరుణంబె కారణవశమునఁ

బడయు భిన్నత వేర్వేర్విన ర్తములను.

అలలు బుడగలు సుడులును నను వికృతులు

నీ రెనసినట్టు, లది యెల్ల నీరె గాదె.

౪౦

రాము —విహారాజ, ఇటు ఇటు

[అందఱు లేతురు.

తమసా వాసంతులు.—[సీతారాములంగూర్చి]

ఆ. అనవి యమరనదియు సస్పద్విధలు గూడఁ

దొలుతఁ గవితఁ గన్న కులపతియును

అల నసిష్ఠుఁ డనుగతారుంధతీకుండు

నిత్య మంగళములు నింత్రు నీకు.

౪౧

[అని అందఱు నిష్క్రమింతురు.

తృతీయాంకము సమాప్తము.

మిశ్ర విష్ణుంభకము.

[అంతట ఇరువురు తాపసులు ప్రవేశింతురు.]

ఒకడు.—సౌధాతకీ, నేడు మెండుగా సమకూర్చిన యతిథి జనులతోను, వారి సంతర్పణకొఱకు దండిగా జరుగుచున్న యారంభములతోను, వాల్మీకి భగవానులవారి యాశ్రమపవము ఎంత రమణీయముగా నున్నదో చూడు.—అట్లే గదా.—

తే. ఉష్ణమధురంబు నివ్వరి యోదనంపు

గంజి నీపూటబాలెంత కాంత మున్ను

త్రాగఁగా వేచి మిగిలినదానఁ ద్రాగు

నాశ్రమ మృగంబు తాను బర్యాప్తి గాఁగ.

౧

మఱియు.—

తే. నేటి వంటకముననుండి నిగుడుచున్న

నలపు సనసన్నముగఁ దోడు కలసికొనఁగ,

రేఁగుఁబండులతోడి మిశ్రీకృతంపు

శాకపుం బాకపుం దావి సాగు దవ్వు.

౨

సౌధాతకీ.—నేడు సరపమిసగడ్డాలగాళ్లకి సవిశేష మై యనధ్యాయకారణం వచ్చింది.

ప్రథమఁడు.—[విహసించి] ఓరి సౌధాతకీ, నీ కేమో పెద్దలయందు గౌరవము ఆపూర్వముగా నున్నదిరా!

సౌధా.—ఒయ్యోవు భాండాయనా, ఈ పెద్ద ముసళ్ల బిడారుకు నాయకుడుగా ఇప్పుడు వచ్చాడే నారమడిధారి, అతనిపేరేమోయి?

భాండాయనఁడు.—చీ! చాలింపు ఎగతాళి. ఎఱుఁగవా ఋశ్యశృంగాశ్రమము నుండి అరుంధతీ పురస్కృతలను దశరథ మహారాజ భార్యలను తోడ్కొని భగవానులు వసిష్ఠులవారు వచ్చియున్నారని? అట్లుండ ఏమి యిట్లు ప్రేతెదవు?

సౌధా.—ఊ! వసిష్ఠుడా?

భాండా.—అవును.

సౌధా.—నే ననుకొన్నాను పులూ తోడేలో అని.

భాండా.—ఆ! ఆ! ఏ మంటివి?

సౌధా.—ఆయనగారు వచ్చి రాకమునే పాపం! ఆ కిల్యాణిని కపిలని మడ మడ నవిలి గుటకాయస్వాహా చేశాడే!

భాండా.—“‘మధుసర్కము మాంసముతోడిది’ అను వేదమును ప్రమాణీకరించి శ్రీశ్రీయనికి ఆభ్యాగతునికి కొదమపెయ్యనుగాని అబోతునుగాని చింబోతునుగాని గృహస్థులు పెట్టుదురు.” అని ధర్మశాస్త్రకారులు పఠింతురు.

సోధా.—ఓయి, ఓడినావు.

భాండా.—ఎట్లు?

సోధా.—ఎట్లా? వసిష్ఠుగ్రులు రాగానే కొదమపెయ్యని కోసినారుగదా, మఱి నేడే విచ్చిన ఆ రాజుకి జనుడికి భగవంతుడు వాల్చీకి పెరుగు తేనెలతోమాత్రమే మధుసర్కం పెట్టినాడు, కొదమపెయ్యని చంపలేదు.

భాండా.—మాంసము వదలివై చిరవారికి ఈ కల్పమును ఋషులు ఆలంబింతురు. ఆ మహనీయుఁడు జనకుఁడు మాంసమును వదలినవాఁడు.

సోధా.—ఎందుకు వదలినాడు?

భాండా.—ఆయన సీతాదేవికి కలిగినదై వదుర్చిపాకమును విన్నప్పుడే వైఖాసవ్రతముం గైకొన్నాఁడు. అది మొదలు, చంద్రద్వీప తపోవనములో ఇన్ని సంవత్సరములు తపస్సు గావించినాఁడు.

సోధా.—అక్కడినుంచి యెందుకు వచ్చాడు?

భాండా.—చిరకాల ప్రియమిత్రుని వాల్చీకిని చూచుటకు.

సోధా.—వియ్యపురాల్లని ఈయన చర్చించినాడా లేదా?

భాండా.—ఇప్పుడే నిశ్చయభగవంతులు కాసల్యాదేవికి అరుంధతీ భగవతిచే చెప్పి పంపినారు:—“స్వయముగా పోయి వైదేహుని చర్చింపవలసినది.” అని.

సోధా.—మఱి యీ ముచకు ఒకరితో ఒకరు కలుసుకొన్నట్లే మరమున్ను ఎటువులతో గూడుకొని అనధ్యాయ మహోత్సవాన్ని ఆటించే నెఱవేర్చుదాము.

[అని పరిక్రమింతురు.

భాండా.—ఇతఁడే ఆ బ్రహ్మనాది పురాణరాజుర్ని జనుఁడు వాల్చీకిని వసిష్ఠుని ఉపాసించి యిపుడు ఆశ్రమమును విలువల చెట్టుమొరట కూర్చున్నాఁడు; ఈయన.—

తే. మానసములోన నిత్యత నూనినట్టి

భూసుతాశోకమునఁజేసి పొగలుచుండు,

లోనఁ గార్చిచ్చు పర్వ సనూనగరిమఁ

గాలుచుండెడు జీర్ణ సృక్షంబు వోలె.

3

[విష్కరింతురు.

చతుర్థాంకము.

[అంతట జనకుడు ప్రవేశించును.]

జనకుడు.—

శా. ఘోర ప్రక్రియ వైశనం బది సుతం గ్రుంకించి నాగుండియన్
స్ఫారంబై కడు వ్రచ్చి క్రొచ్చి యటఁ బెల్చున్ నాట నేశోకమున్,
ధారావాహి పటిష్ఠమై యది చిరత్నం బయ్య నూత్నంబు నా
హోరాహోరిగ అంపకోతవలెఁ గోయున్ నాదు మర్థంబులన్.

అయ్యో! ఇనీ! ఇట్లు మదిమిచేతను ఓర్వరాని దుఃఖముచేతను పైగా పరాక
సాంతపన ప్రదృశి తపస్సులచేతను ధాతువులు శోషించి యెందులకుం గొఱగాని యీ
పాడు. దేహము ఇప్పటికిని కూలి పోక యున్నది! ఆత్మ ఘాతులు అన్యము లనుచేరి
యంధతామిప్రలోకములందుఁ గూలుదు రని ఋషులు తలంతురు. ఎన్ని వత్సరములు
గడచినను నిరంతర పరిభ్రామచేత స్పృహప్రకాశమై నా దుఃఖాతిరేకము క్రొత్తదియుం
బోలె శమింపకున్నది! హా తల్లీ! దేహజననసంభూతురాలా, సీతా! నీ నిర్మాణ భాగ్యము
కట్ట! లజ్జచే స్వచ్ఛందముగా ఏడ్చుటకేని శక్యము కాని యిట్టిదిగా పరిణమించినది,
హా హా వుత్త్రీ!

తే. అనియత స్థిత రుదిత మై హావణమీలు

కొలఁది పలుగ్రన్ననల కొనల్ వెలయుదాని

స్థలదసంగత మంజుల జల్పితమును

నీ నినుఁగుమోములేడమ్మి నే స్థరింతు.

౨

భగవతీ, నసుంధరా! నీవు నిజముగా అతిదృఢవు సుమా!

ఉ. ఈ నవలుం డరుంధతి మునీంద్రులు గంగ యెవరైపేర్చికిన్

భావకులో, య దేల, రఘునంశగురుం డగుప్రొద్దె సాక్షియో,

యీవ యెవరై విద్యుఁ ద్రయియుంబలెఁ గంటివో, ఖ్యాతశుద్ధికే

యీవిలయంబు నట్టిసుతకే యెటు దారుణురాల యోర్చితో! 3

[నేపథ్యమున]

ఇటు ఇటు భగవతీ మహాదేవులు.

జన.—[చూచి] అహో! గృప్తి అరుంధతీభగవతికి దారి చూపుచున్నాఁడు.

[లేచి] మఱి యెవరిని మహాదేవి యని పిలిచినాఁడు? [నిరూపించి] హా! ఏమి! మహా

రాజ దశరథుని ధర్మపత్ని, నా ప్రియసఖి కాసల్య! ఆమెయే యీమె యని ఎవఁడు
ఆనవాలు పట్టఁగలఁడు!

తే. సిరికరణి దశరథునింటఁ జెలఁగె నీమె

కరణి యన నేల? లెస్సయ్యా సిరియ యనుట;

అట్టి యీమె విధివశాన నైన దేదొ

శోకమయ భూత; మేమి విపాక మహాహా!

౪

ఇది పాపమయిన మఱియొక దశావ్యత్యాసము.

కం. ఆయెను ము న్నేజనము స

కాయ మగు మహోత్సవంబుగా నా, కదియే

యాయెను దుస్సహ మగపడి

గాయమునం గ్రుక్కినట్టి యొరమువోలెక.

౫

[అంతట అరుంధత, కాసల్య, కంచుకీయ ప్రవేశింతురు.]

అరుంధతి.—దేవీ విను. స్వయముగా పోయి నైదేహుని చూడవలసి నని యిది మీ కులగురువు నా దేశము. అంగులకే నన్ను పంపినారు. ఇట్టి యేల మాటినిఁజేసి ఇట్లు మిక్కిలి వెనుదివియుట!

కంచుకీ.—దేవీ, నా విన్నపము చిత్తగించి మిమ్ము నిబ్బరము చేసికొని సస్తి భగవానులవారి యాదేశమును జరుపుము.

కాసల్య.—ఇట్టి కాలములో మిథిలాధిపురి చూడవలసి నచ్చే నని ఒక్కప్పుడిగా సకల దుఃఖములును సంధివించుచున్నవి. మూలబంధనము పెల్లగిల్లించును నా హృదయమును నిలువరించుకొన సమర్థును గాక యున్నాను.

అరుంధత.—ఇందు సుదేహ మేమి?

తే. మానుషుల కన్గుబంధులం బోయఁ గదురు

ననట లెంతయు సంతాన వాహు లయ్యు

నిష్ట జనమును గన్నంత నిముడలేక

వేల నఱులచేఁ బోలె నెల్లివొడుచు.

౬

కాసల్య.—కోడలికి నా పట్టికి ఇట్లు సంధించి యుండఁగా ఎట్లు ఆ రాజర్షి ముఖమును చూతును?

అరుంధత.—

తే. ఇతఁడె మీమేటి సంబంధి యీడ్వయశుఁడు
జనకవంశప్రభావ సంస్థాపకుండు,
యాజ్ఞవల్క్య మునీంద్రుఁ డీయన కొసంగె
బ్రాతి యైనట్టి బ్రహ్మ పారాయణంబు.

2

కాసల్య.—ఈయన మహారాజునకు హృదయానందుఁడు, పట్టికి కోడలికి తండ్రి, రాజునీ. హా కట్టా, మహాత్మన పరంపరతోడి యా దినములందు ఈయనచే సంభాషిత నైతిని. హా దైనిమా! అది యెల్లను లేదాయె.

జన.—[సమీపించి] గగనతీ, అరుంధతీ, నై కేహుండు నీరధ్వజుండు అభివాదన మొనర్చుచున్నాఁడు.

ఉ. నీవలనం బవిత్త్రునిగ నీవతి త న్నరయున్ మహామహాః
పావను లైన పూర్వ గురువర్యుల కెల్ల గురుండు దాన యై,
దేవి నువం బలెన్ భగవతిన్ భవననత్రయ మంగళావహాన్
భూవిహితాత్మవశాళి సయి మ్రొక్కెన దేవి యరుంధతీ నినున్.

అరుం.—అక్షరమైన జ్యోతి నీకు ప్రకాశించుచుగాక, ఈ తపించుచున్న కేవుండు పరారజుండు నిన్ను పవిత్రుం జేయుఁగాలె.

జన.—అయ్యా, గృప్తీ, ప్రజాపాలుని తల్లికి ఈమెకు అనామయముగదా?

కంచు.—[స్వగతము] నిలవకేసుముగాను అతినిష్ఠురముగాను ముగ్ధము గాడ దూఱబడితిమి. [ప్రకాశము] రాజునీ, ఈ కోపముచేతనే చిరపరిత్యక్త రామచంద్ర ముఖదర్శనయై అతిదుఃఖితయై యున్న దేవిని దుఃఖపెట్టుట తగిన. రామభద్రుండును పారిజానపదులు 'ఎల్లెడలను బిడ్డతనపుం గింపదంటిని పవ్వించుచు అల్పబుద్ధులు అగ్నిశుద్ధిని నమ్మరీ గదా యను హేతువుచే దారుణకృత్యము గావించినాఁడు.

జన.—[కోపముతో] అ! అగ్ని యుంఁగా నెవఁడు నా ప్రసూతిని పరిశోధించుటకు? కట్టా! రామపరిభ్రాతుల మయ్యను ఇట్లు పలుకుజనులచే మరల పరిభ్రాతుల మగుచున్నాము.

అరుం.—[నిశ్చయించి] ఇట్లే ఇది. నా పట్టియెడ అగ్నియని లఘువు లక్షరములు, నీతి యనుటయే చాలును. హా! పట్టి.

చ. తనయవా శిష్యువో తనకు, దాని న టుండంగనిమ్ము; నీదు పా
వనతరశుద్ధిచెంపు దృఢభక్తిని నీయెడఁ నాకుఁ గొల్పఁ బో.

చినవయ సంట! యింతి వంట! సీతరొ, వంద్యవ యాత్రిలోకికి;
గొనములె పూజకుం బద మగున్, గొఱగావు వయస్సు, లింగమున్.

కాస.—అహో! వేదనలు రేగుచున్నవి! [అని మూర్ఛిల్లును.

జన.—హా! ఇ జేమి?

అరుం.—రాజర్షి, వేటేమి?

ఉ. భూరమణుం డతం, డలప్రమోదము, లాశిశు, లాదినంబులన్,
స్తూరిత మయ్యెఁ గూర్చిసఖు సర్వము ని న్గన; దానఁజేసి యీ
ఘోరవిపాకమందు ధృతిఁ గోల్పడి నీనఖ మున్నె మూర్ఖలో
నారులమానసంబు సుమనస్సుకుమారము గాఁబె యారయన్.

జన.—అయ్యో అయో, ఎల్లనగలను నేను పూగఁడ నైతిని; ఏలన నేను చిరి
కాలమునకుం గనఁబడిన ప్రియమిత్రుని ప్రియభార్యను మైత్రితో చూడనైతిని.

ఉ. ఆయన దొడ్డవియ్య, మతఁడౌ బ్రియమిత్రుఁ, డతండ్ నావంతమా,
నాయన రూపి హర్షము, సమస్తమునుం బురుషార్థ మాతఁడే, |
మై యగు, జీవ మాఁ, బ్రియతమం బెది యంతటికన్న నద్ది యా,
నేయది నాకు శ్రీలుండ మహీంద్రుండు పంక్తిరఘుండు గాఁడహో!

అకటా! ఈమెయే యా కాసల్య!

చ. అరిదిగ నీమె కైనఁ బతి కైన నుపాంశున దోస మయ్యె నే,
నిరువు నొకట్లోకల్లపయి నెగులు సెప్పఁగఁ బాత్ర మేనె కా.
సరిసత సంతఁ గిన్నకుం బ్రసన్నతకు న్నటి కర్త నేన. హా!

స్తరణ మ దేల పచ్చినది! మాడ్చుఁ దొడంగిన దర్శి డెందమున్.

అరుం.—హా కష్టము! ఈమహాదయము చాలనేపు శ్వాసము నిల్చిపోయినం
గున కితి న మైయున్నది.

జన.—హా ప్రియ సఖీ! [అని కిందబూడికముతో తడుపును.

ఆ. తొలుత నెయ్యకరణి బలుసుఖ మిచ్చుచు

నేకతానముగను హితము నేయు.

పినప హేతుహీన విద్యేష ఘోర మై

విధి మనోగదంబు వెట్టు బిట్టు.

కాస.—[చేతనం బొంది] హా పట్టి జానకీ! ఎచట నున్నావు? పెండ్లికళ్ళ గొప్ప తొడవై శుద్ధమైన మందహాసాంకురములచే మనోహరమయిన నీ ముఖపుండరీకము కన్నుల యెదుట దోచుచున్నది. బిడ్డా, వెన్నెలనిగ్గులు వెదచల్లెడు సుందరాంగకములతో మరల నాయుడి నలంకిరింపవే. ఎప్పుడును మహారాజు చెప్పుచుండును 'ఈమె రఘువంశ మహత్తరులకు కోడలేగాని మనకన్ననో జనకరాజసూత్రముచేత కూడుతురే' అని.

కంచ.—దేవి యన్నజే.

తే. ఏవురైనను బిడ్డలు భూవరునకు

వల్లభుఁడు మీసరముగ సుబాహురివుఁడు.

అట్లె నల్వరు నధువులయందు నీత

యన్గుసుత శాంతవలె ప్రియ యయ్యెఁ గరము.

౧౪

జా.—హా! ప్రియసఖుఁడా, ఒకరథ మహారాజా! ఇట్లు నీవు సర్వప్రకార హృదియంగమాడ వై యుంటివే, నిన్నెట్లు వాఱవ నేర్తువా?

మ. వరు నాప్తప్రజముఁ వధూపితలు సంభావించు; రాదొడ్డయా

దరి మీవియ్యమునందు నయ్యె విపరీతం, బీవె న న్నొల్పుటఁ;

హరియించె న్నినుఁ గాల మట్టిని, హృతం బావియ్యపున్నీజ;మీ

సరకాభీలజగానఁ బాపతతినౌ నాజీవితం చిస్పిరో!

౧౫

కాస.—నానూనా, జానకీ! ఏమి చేయుదును! గట్టి నిజ్రతేపముచే నంటుకొని బండు గొన్నదియుంబోలె నా పాడు జీవితము మందభాగ్యుఁడ నన్ను వీడకున్నది!

అరుం.—ఊఱడిల్లుము రాజపుత్రీ! బాష్పములను గూడ నడుమ నడుమ అప్పు కొనవలసినదే. అదిగాక మజుచిలివా ఋశ్యశృంగాశ్రమములో మీ కులగురువు చెప్పిన దానిని! అది రానేవచ్చినది. మఱి మేలొసంగఁ గలదు.

కాస.—భగవతీ, ఆశ యుడిగిపోయినది.

అరుం.—అట్లే నది అనత్యమని తలంతువా రాజపుత్రీ. సుతత్రియా దాని నొందుగా భావింపఁ దగదు. అది తప్పక జరుగునదే.

తే. జ్యోతి యావిర్భవించిన యుగ్గిసరుల

వాక్కులందు వికల్పంబు వలదు నేయ;

వీరివాక్కున శుభ లక్ష్మి వెలయుచుండు;

విప్లవము చెంద నెందును వీరినుడులు.

౧౬

[నేపథ్యము కిలకిలధ్వని]

[అందలును విందురు.

జన.—నేడు శిష్టానధ్యయన మని అడ్డులేక అడుకొనుచున్న పటువుల కోలాహల మిది.

కౌస —చనితనమున సౌఖ్యము సులభము. [నిరూపించి] అహో వీరి నడుమ ఎవరు వీడు రామభద్ర లక్ష్మీ పరిశోభితములై ఉదార ముగ్ధ లలితము లైన యవయవము లచే మా కన్నులను చల్లఁజేయుచున్నాఁడు?

అరుం.—[అనంద బాష్పములతో, స్వగతము] ఇది గదా భాగీరథి నివేదించిన యాకర్షావృత్తము. ఇది మాత్రము తెలియకున్నది, ఆయుష్షంతులు కుశలవులలో ఇతఁ డెవరో, అని.

జన.—

మ. సరసేందీవర నూత్నపత్ర మస్పృణ శ్యామాంగుడుఁ, గాక ప
క్షరమా శోభిముఖుండుఁ, బుణ్య రుచిరజ్య న్నాణ వాసీకుడుఁ;
మరలఁ జైశవ మొందినాఁడు రఘువంశస్వామి నాపట్టి నా,
నెరపుఁ దోచినమాత్ర వీఁ డెవఁడా నానేత్రంబులందుఁ సుధఁ.

కంచ.—ఈ బాలుఁడు క్షత్రియ బ్రహ్మచారి యని తలంచెదను.

జన.—అది సరియే. ఏలఁ:—

మ. ఇద్దమై గంకపత్ర చుంబిత శ్చిఘ్రై కై కేషుధిఁ వీఁ పుటుఁ,
ఉరముఁ రుద్రజినోత్తరీయముఁ బవిత్రోద్భాసి భస్మాంకముఁ,
పరిసందానిత మౌర్వ మేఖల మధోవస్త్రంబు మాంజఞ్ఞముఁ,
కరమందు నివీలు రావికోల నలయాకల్పాక్షసూత్రంబునుఁ. ౧౮
భగవతి ఆరుంధతీ, ఈ బాలుఁ డెవ్వరి సుతుఁ డని తలంచెదవు?

అరుం —మేము ఇప్పుడే వచ్చినారము.

జన.—అగ్రా గృప్తీ, నాకు కడుం గుతూహలముగా నున్నది. కావున పోయి వాల్మీకి భగవానునే అడిగి రమ్మ ఈ బాలునితోనుం జెప్పుము.—‘వీ రెవరో వృద్ధులు నిన్నుఁ జూడఁగోరు చున్నారు’ అని.

కంచ —నీ యాజ్ఞ.

[అని నిష్క్రమించును.

కౌస.—అట్లు చెప్పిన పచ్చు ననియెదరా?

అరుం.—ఇట్టి నిర్మాణమునకు మంచి నడవడి తప్పనా?

కౌస.—అహా! ఏమి! గృప్తీ పంచనమును వివరముతో విని ఆ బాలుఁడు ఋషి కుమారులను వదిలి ఇటు మొగంబై పచ్చుచున్నాఁడు.

జన.—[చాల సేపు నిర్వర్ణించి] అహో ఇ దేమో గాని!

చ. వినయ శిశుత్వ మాగ్ధ్య పరివేశల మా మహిమాతిరేకము
గనుదురు వీనియందు సరిగాఁగ విదగ్ధులు, గానలే రొరుల్.
కనఁబడి వీఁడ మోహము నకంప్రమునే హరియించె నామదిన్,
ఘనబల మొప్పు నిన్ను నలికం బగు చుంబక ఖండమున్ బలెన్.

లవుడు—[ప్రవేశించి, స్వగతము] అజ్ఞాత నామక్రమగోత్రులకు
పూజ్యులకే అయిన ఎట్లు అభినాదము నేయదును? [అలోచించి] ఇది మఱి
యవిరుద్ధమైన పద్ధతి యని పెద్దలవల వినియన్నాఁడ. [వినయముతో సమీపించి] ఇదే
మీకు లవుని యాడలతో ప్రణామ పర్యాయము.

అరుంధతీ జనుకులు.—కల్యాణుడా! ఆయుష్షుండవు కిమ్ము.

కాస.—బిడ్డా, చిరకాలము జీవి పుము

అరుం.—రా రమ్మ పట్టి [అని లవుని ఒడిలో కూర్చుండఁబెట్టుకొని, ఆసహించి]
ఆహా! ఒడిమాలిమేగాక చిరకాలమనకు నా మనోరథముకూడ సంతృప్తి మయినది.

కాస.—బాలక, ఇఱకును కొంచెము రమ్మ [అని తొమ్మన నిడుకొని] అహో
అలంకరి విరియుచున్న నల్లగలువలె శ్యామలోజ్జ్వల మైన దేహబంధంబుచేతనే గాక
తామర యకరువులను గ్రసించి మధురకంఠ మైన రాజమరాళంపు నినాదమువోలె
దీర్ఘ దీర్ఘంబైన స్వగమచేత సయితము ఈ నిసుంగు రామధన్యునిం బోలుచున్నాఁడు.
వీని శరీర స్పర్శయు రామధన్యుని శరీర స్పర్శలవలనే నిండార విరిసిన పుండరీకపు లో
వైపునలె హృదువుగా నున్నది. బిడ్డా, నీ ముఖచంద్రుని చూచెదను [గడ్డ మెత్తి సజ్జా
స్వాకూతిముగా] రాజర్షి, కంటివా? నిపుణముగాఁ బరికించిన ఈ శిశువుముఖము నిశ్చ
యముగా కోడలి ముఖచంద్రునిం బోలియున్నది.

జన.—కంటిని సఖీ, కంటిని.

కాస.—అహో నా హృదయము పట్టి యెత్తినదానినలె ఏమేమి తలంచుచు
మిక్కిలి తేలిపోవుచున్నది.

జన.—

ఉ. బాలయు నల్లుడున్ సకలభావములం బ్రతిబింబ మై రనన్
బాలుని రూపకాగతులు విభాసిలుఁ, బుట్టువినీతి యల్ల దే,
క్రాలును బల్కు నల్లె, యనఘం బనుభావము వారిదే యహా!
యేలొకా హా! విధి! పరువు లెత్తెడి నాచలబుద్ధి పైఁ బయిన్.

కాస.—బాలకా, నీకు తల్లి యున్నదా? మీ నాయనను స్మరింతువా?
లవు.—లేదు.

కాస.—ఆ టయిన నీ వెవ్వరినాడవు?

లవు.—నేను వాల్మీకి భగవంతునినాడను.

కాస.—ఓయి బాలకా, చెప్పనిలసిన దానిని చక్కగా చెప్పుము.

లవు.—నాకు ఇంతయే యెఱుక.

[నేపథ్యమున]

ఓహో! సైనికులారా, కుమారుడు చంద్రకేతువు ఆజ్ఞాపించుచున్నాడు—‘ఎవ్వరును తపోవన సమీప ప్రదేశములను ఆక్రమింపఁగూడదు,’ అని.

అరుంధతీ జనకులు.—మేధావ్యులైన ప్రసక్తిచే బాలుడు చంద్రకేతువు ఇచ్చుడు నబ్బి చూడ నయినాడు. అహో పుణ్యదినము!

కాస.—వెళ్ళి లక్ష్మణుని పుత్రుడు ఆజ్ఞాపించుచున్నాడని అన్యురబిందు సుందరములు అక్షరములు వినఁబడుచున్నవి.

లవు.—అయ్యా, ఎవ రితఁడు, చంద్రకేతుఁడు?

జన.—దశరథ పుత్రులను రామ లక్ష్మణులను ఎఱుఁగుదువా?

లవు.—ఎఱుఁగ కేమి? వారే రామాయణ కథా పురుషులు.

జన.—ఆ టయిన నిది యెఱుఁగమి యెట్లు? ఆ లక్ష్మణుని కుమారుడు ఇతఁడు చంద్రకేతుఁడు.

లవు.—ఆటయిన నితఁడు ఊర్జిత కొడుకు మిథిలాపతికి రాక్షసికి దాహిశ్రుఁడు అరుం—[నవ్వి] కుమారుడు కథాప్రావీణ్యమును వెల్లెఱుచినాడు.

జన.—నీ విట్లు కథయందు ప్రవీణుడని, మఱి యడిగెనము చెప్పుము; ఆ దశరథ పుత్రులకు ఏయే పేరుల యుపత్యములు ఏయే భార్యలయందు జనించినారు?

లవు.—ఈ కథాంశము మేము గాని ఒరులుగాని విన్నది గాదు.

జన.—ఏమి? కవి రచింపలేదా?

లవు.—రచించినాడుగాని ప్రకటింపలేదు. అందులోనే వేఱు సందర్భమున ఏదో యొక భాగమును రసోత్కటమును అభివ్యర్తముగా రచించినాడు. దానిని భగవంతుడు వాల్మీకి తనచేతితో స్వయముగా లిఖించి నృత గీత వాద్య ప్రయోగ మూత్రధారునికి భరతమునికి పంపినాడు.

జన.—ఎందులకు?

లవు.—ఆ భగవంతుడు దానిని అచ్చరలచేత ఆడించుచుగాక యని.

జన.—ఇదంతయు మాకు ఆశ్చర్యముగా నున్నది.

లవు.—సుగృహీత నామధేయనికి వాల్మీకి భగవంతునికి దానియందు అష్ట కడు దొడ్డది. కావుననే ఏ శిష్యులచేత నిచ్చి ఆ పుస్తకమును భరతాశ్రమమునకుం బంపి నాఁడో, వారికి లోడుగా ప్రమాదోచ్ఛేదమునకై ధనుష్పాణిని నా భ్రాతను పంపినాఁడు.

కౌస.—నీకు భ్రాతమాడఁ ఉన్నాఁడా?

లవు.—ఉన్నాఁడు, ఆర్యుఁడు కుశుఁ డని పేరు.

కౌస.—నీకు క్షేప్తుఁ డని చెప్పినట్లయినది

లవు.—అవును, పుట్టుక క్రమములో ఆయన పెద్దనాఁడు

జన.—ఏమి ఆయుష్షంతులు కివల?

లవు.—అవును.

జన.—నెత్తి, చెప్పుము, ప్రకటించిన కథాభాగము ఎంతదనుక వచ్చినది?

లవు.—ఁటి పౌరాపవాదమునకు జడిసి రాజు వెడలవడిచినదానిని దేవయజన సంభూతను సీతాదేవిని అన్న ప్రసవేదననే బంటిదానినిగా అపవిత్రులొకఁడు మరలిపోయెను.—అన్నంతదనుక.

కౌస.—హా! పట్టి ముగ్ధా చంద్రముభీ! ఇప్పుడు ఏకాకినివైన నీదు మైపుష్పము నకు ఎట్టి లైవదుర్విలాస విపాకము సంభవించినదో!

జన.—హా బిడ్డా!

మ. నన ఘో రాభిభవంబునుం బొరసి, వెంటఁ గానువుంబ్రొద్దు సం భవమై, నోవులు తల్లడం బిడఁగఁ, గ్రవ్యగ్రాసి సంఘంబులుఁ బవిరుల్ సుట్టఁగ, భీతవై నిజము నాపట్టి 'ననుం గావు కా వవె నా నాయన! యంచు న స్థలఁచుచుఁ బల్కాటు వాపోయితే!

లవు.—[అరుంధతిం గూర్చి] అమ్మా, పీ రెవరు?

అరుం.—ఈమె కౌసల్య, ఈయన జనకుఁడు.

[లవుఁడు బహుమాన భేదకాతుకములతో కాంచును.

జన.—అహో! గురాత్తులైన పౌరుల కరుణలేమి! అహో! రాజు రాముఁడు తొందరపడుట!

శా. ఈ విశేషాశని ప్రహతి నెంతయు నారయ, నాక్రుధాగ్నికిఁ

సావి యిదే భగాలు మని శాపమొ చాపమొ పూని మండఁగాఁ;

కౌస.—భగవతీ, రక్షింపు రక్షింపు. సమదాయంపుము కుపితుని రాజుని.

అరుం.—

తే. మానవులు కదే యవమానితులకుఁ

బ్రాహ్మ సమృత మగునట్టి పాచితంబు;

రాజ, నీ పట్టి కాండె శ్రీరాముఁ డనఁగ?

పాలనీయులు గారె కృపణులు ప్రజలు?

౨౨

జన.—

కా నవి రాముపై, సతఁడు గాండె మదాత్మజభాండ? మాదటన్

బ్రాహ్మ తప్పునే ద్విజని పోత జర ద్విక లాబలా తతిన్?

౨౩

నలుపులు.—[సంక్రమంబునం బ్రవేశించి] కుమార కుమారి! గుఱ్ఱము గుఱ్ఱ మని ఒక భూత విశేషము జన్మదములలో నుండు నని విందుమగదా, అది యిప్పుడు మనకడకు ప్రత్యక్షముగా వచ్చియున్నది!

లవు.—గుఱ్ఱ మని పశుశాస్త్రమందే గాక సంగ్రామశాస్త్రమందుఁ గూడఁ బరితము. ఎఱి చెప్పఁడు దాని స్వరూపమును.

నలుపు — వినుము.

మ. వెనుక న్దోకను దాల్చు విప్పుగ, సదా వే దాని నాడించెడిన్,
మొనయున్ దీర్ఘముగాఁగఁ గంతము, ఖురంబు ల్దానికి న్నొల్లె నూ,
తిను లేబచ్చిక, నామ్రమాత్రములుగా దించున్ శక్యత్విండముల్
చను దూర మ్మది, యేల వర్ణన? కనన్ జన్మెమ్ము, రా, రా, వెసన్.

[అని దఱిసి అజనమునం జేతులనం బట్టుకొని లాగుదురు.

లవు.—[సకాతు కోపకోధ వినయముగా] పెద్దలారా, చూడుఁడు చూడుఁడు వీరు నన్ను లాగికొని పోవుచున్నారు. [త్వరగా పరిక్రమించును.

అరుంధతీ జనకులు.—ముద్దులారా కుతూహలమును నెఱవేర్చుకొనును గాక.

కాన.—భగవతీ, వీని గనుచుండనేని బ్రదుక నని తోచుచున్నది. కావున ఒండెడకేఁగి చూచెదనుఁగాక అరుగుచున్న దీర్ఘాయువును.

అరుం.—వాఁడు కుతూహలంబున అప్పుడే దూర మేఁగినాఁడు, నీ కట్లు కనఁబడును?

కంచుకి.—[ప్రవేశించి] భగవంతులు వాల్మీకివారు నెలవిచ్చినారు:—“దీనిని మీరు సముదములో ఎఱింగెదరు;” అని.

జన.—ఇదేమో అతి గంభీరము కాగలదు. భగవతీ అరుంధతీ; సఖీ కాసల్య; ఆర్యుడా గృప్తీ, స్వయముగానే పోయి భగవంతుని ప్రాచేతనుని దర్శింతుము.

[వృద్ధవర్గము నిష్క్రమించును.

నలు.—కుమారా, ఆ వింతను జూడు.

లవు.—చూచితిని, గ్రహించితిని. నిశ్చయముగా నిది ఆశ్వమేధపు గుఱ్ఱము.

నలు.—అ దెట్లు తెలియను?

లవు.—ఓరి మూర్ఖులారా, చదివితే మఱి ఆకాండములో, ఏమి చూడరా? ప్రత్యేకము నూలుగురు కవచధరులు దండాయుధులు తూణపంతులును రక్షకులు; ఆట్టివారిలో మెండుకొనుచు ఈ దండు కనబడలేదా? నా మాట నమ్మలేకని పోయి అడుగుడు.

నలు.—ఓహోయి, ఎందులకయ్యా ఈ గుఱ్ఱము పరివారము గలదై సంచరించు చున్నది?

లవు.—[ఆసలో, ఆత్మగతము] అహో! ఆశ్వమేధ మనునది విశ్వవిజయు లైన క్షత్రియులకు స్వయహిను ప్రఖ్యాపకము ఇతర క్షత్రియుల నెల్ల నవమానించునది ఉత్కర్షము పరీక్షించు గొప్ప యొరగల్గు

[నేపథ్యమున]

తే. అశ్వ మిదె, కేతనం బిదె, యంతె గాక,

సప్త లోకై క వీరుడై త్కౌతలంబు

నదళముఖకులముగఁ జేసినట్టి తెనీ

వీర వాదంపుఁ జాటింపు విశ్వమునకు.

—౨౫

లవు.—[వృద్ధులలోనుం బోలె] అహో! రగిలించుచున్నవి యక్షరములు!

నలు.—ఏమన్నాడు? ప్రాజ్ఞుడు గదా కుమారుడు.

లవు.—ఓహోయి, ఇట్లు పలికెదరే! పృథివిలో క్షత్రియులు లేరనకొన్నారా యేమి?

[నేపథ్యమున]

ఓరి! మహారాజునెదుర క్షత్రియు లెవరురా?

లవు.—చీ జాల్చులారా?

తే. ఉండురే నట్టివారు తా ముందు గాక;

వింతగా నొం డి దేటి కీవెఱుబొమ్మ?

ఏల పలుమాట? లిదె చూడఁ, డీక్షణాస

మీ పతాకను నేను బల్కిని హరింతు,

—౨౬

ఓహోరి వటువులారా, బెడ్డలతోఁ గొట్టి మరలింపుఁడు ఈ గుఱ్ఱమును, ఇది తోహిత మృగముల నడుమ దేలిరించుచు చరించునుగాక.

పురుషుఁడు.—[సక్రొధదర్శనము ప్రవేశించి] చీ ఏమిరా యీ తుంటరితనము? ఏమి పలికితివి? ఉగ్రులు నిష్కరుణులు లెక్కకు మించినవారు ఆయుధీయులు, శిశువు పల్కినను గర్వితవాక్కును సహించరు. శత్రువీమర్దనఁడు రాజపుత్రుఁడు చంద్రకేతువు ప్రకాంతమయిన తూర్పు కాననమును కనం గుతూహలిత హృదయుఁడై పోయియున్న వాఁడు మరలి రాకమందే, ఈ బెట్లగుబురుదారిని త్వరితముగా పాటిపొండి.

వటు. — కుమారుఁడా, ఈ గుఱ్ఱము జోలి మన కేల? నిన్ను ఆయుధీయ శ్రేణులు శస్త్రములు జరిపించుచు బెదిరించుచున్నారు. ఇచటికి ఆశ్రమపదము దూరముగా నున్నది; కావున రమ్మ లేడి గంతులతో పాటిపోవుదము.

లవు — [వచ్చి] ఏమి శస్త్రములను జరిపింతురా! [విల్లెక్కు వెట్టుచు]

తే. బ్యారసన యుత్కటార్తిదంష్ట్రలను జుట్టఁ
బ్రోద్దిర ధ్వన ఘర్షణ సూర్జనంబు
అశన సక్త కఖ త్కృతాం తాస్య యంత్ర
జ్యంభ వికటోదరము గాత మీ ధనుస్సు.

౯౭

[యశోచితము పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కాసల్యాజనకియోగ మను

చ తు రాం క ము స మా ప్త ము.

పంచమాంకము.

[నేపథ్యమున]

ఓహో! సైనికులారా, ధొరకినది దొరికినది ప్రాపు మనకు! ఇదిగో!

తే. దురము విని సత్వర సుమంత్ర తున్న నల్ల
దశ్వమునఁ దేర నుత్థాత హాననములకుఁ
కోవిదార ధ్వజంబు వ్యాఘూర్ణితముగ,
బాసటగఁ జంద్ర కేతువు వచ్చె మనకు.

౧

[అంతట సుమంత్రుఁడు తోలుచున్న రథమున చాపపాస్తుఁడు సాశ్వర్యహర్ష సంక్రమఁడు చంద్రకేతుఁడు ప్రవేశించును.]

చంద్రకేతువు.—ఆర్యుఁడా, సుమంత్రుఁడా, చూడుచూడు.

తే. అలఁతి కిన్కకుఁ గెంపార నాస్యలక్ష్మీ,
వితత గుణ గుంజ దార్తి యకా వింటిచేతఁ
గోల్తలఁ గురియుఁ బంచశిఖుండు వీఁడు
వీర పోతుండు చములపై విశిఖహిమము. ౨

తే. ఒంటి మునిజనశిశువు సైన్యోదరమున
ననధిగత రఘువంశ నవాంకుర మనఁ,
గృత్త కరికటగ్రంథి రాంకృతి సమిధ
విశిఖ నియుతుండు, నాకు బ లేవ్విడ్చు సేయు. 3

సుమంత్రుఁడు. — ఆయుష్షంతఁడా,

తే. అతిశయిత సుర దనుజ మహాప్రభావు
నీకె యెనరూపువాని నీ నినుఁగుఁ గాంచి,
కుశికనందన మఖ రిపు విశసనమున,
ధనువు నెత్తిన రఘునందనుని స్థరింతు. ౪

చంద్ర. — ఒంటిగాని నితనిం గూర్చి పెక్కుండు పనిపడుటం గన నాపదిలో
లజ్జ పాడముచున్నది.

తే. వీని శిశు నొంటి రణధురా విస్ఫురాంశు
కందళ కరాళ శస్త్రభృద్ బృందములును
స్వర్ణ ఘంటికా ఝణఝణ త్వందనములు
దాన దుర్దిన గజవారిదములుఁ బొదివె. ౫

సుమం. — ఎత్తానీ, వీ రందఱు మొత్తముగాఁ బయ్యుకొన్నను ఇతని నేమి సేయఁ
గలరు? ఒక రొకరుగా నైనచోఁ జెప్పవలయునా?

చంద్ర. — ఆర్యా, త్వరగా తోలుము, త్వరగా తోలుము; ఏలన, ఇతఁడు మన
యాశ్రిత జనమును మెండుగా పరిహర్షం దొడంగివాఁడు! అద చూడు:—

మ. గిరికుంజేభము లాత్తకర్ణరుజతఁ గీపెట్టి ఘూర్ణిల్లఁగా,
గురుభేరిధ్వని పుష్పముఁ గుణ మహాఘోషంబుఁ బర్వించుచుఁ,
స్ఫుర దుగ్రోత్తుత రుండుముండములచే శూరుండు చేసెన్ గదే
పరితృప్త ల్లయకాల సక్తివిఘన వ్యాకీర్ణలఁ భూములఁ. ౬

సుమం.—[స్వగతము] ఇట్టి వీనితో నెట్లు బాలుని చంద్రకేతుని ద్వంద్వయూధమున కంగీకరింతును? [అలోచించి] అట్లన్న నెట్లు! ఇత్వోకు గృహ స్పృధులము గదా మేము. దురము సంభవించినప్పుడు ఒండుగతి యేమి?

చంద్ర.—[విస్తయ లజ్జా సంప్రమమలతో] ఇనీ ఇనీ, నా పైన్యములు అన్ని కడలను విటిగి పాటుచున్నవి.

సుమం.—[రథవేగము నభినయించి] ఆయుష్షంతుఁడా, ఆ వీరుఁడు మాట విని కిపాటి చేరువకు నచ్చినాఁడు.

చంద్ర.—[విస్తృతి నభినయించి] ఆర్యా, ఆ చెప్పినవారు ఇతనిపేరే మని చెప్పినారు?

సుమం.—లవుఁ డని.

చంద్ర.—

తే. ఓలవా, యోమహాభుజ, యేల యిట్లు
పైనికులమీఁద నీకు నీసంభ్రమంబు?
నేన వచ్చితి నిదిగొ నన్నే దఱియుము;
తేజము లయించుఁ గావుతఁ దేజమందు.

2

సుమం.—కూరూ, చూడు:—

తే. నీవు చీరినమాత్రఁ గ్రేణించి తిరిగెఁ
బరిని వ్రచ్చుటమాని యీ బిరుదు నిసుఁగు,
ఘనరవమున కిభాళిమర్దనము మాని
వడిఁ దిరుగు దృష్ట సింహశాబంబు వోలె.

౩

[అంతట నడిగా నుద్ధతముగా నడచుచు లవుఁడు ప్రవేశించును.]

లవుఁడు.—బనీ! రాజకుమారా, బళి, సత్యముగా విత్వోక్షఁడవే సుమా నీవు. ఇదే నేనును నచ్చినవాఁడనే.

[నేపథ్యమున బలు కోలాహలము]

లవు.—[అశేగముతో మరలి] ఇనీ! విటిగి పాటియు మరలి నచ్చి కలనింజొచ్చి చుట్టును ముట్టడించి నేనాపతులు నన్ను ఏయుచున్నారు! చీ జాల్సలారా!

ఉ. అంతట బేర్చు నీరణరసాకుల సంకుల పైన్యఘోష మ
త్యంతకరాళ మత్ప్రతిఘయం దవుతఁ గబళంబు తద్ద; క

ల్పాంత మరుద్భవేరిత మహాగ్ధన వార్లహరీ ప్రపూర ము
ద్రాభాంత కుభృద్ధతిక్షుభిత బాడబనహ్ని శిఖాతలిక బలెక.

[అని పరిక్రమించును.

చంద్ర.—ఓహోయి కుమారుడా,

తే. ప్రియుడ వత్యద్భుత గుణాతిశయత, నాకు
దానఁ జెలి వాడు, నాది యంతయును నీద,
అని యొన రేమి నిజ పరిజనము మీఁద?

దోర్బలకవంబు చంద్ర కేతుండు రమ్ము.

౧౦

లవు.—[హర్ష సంభ్రమములతో మరలి] మహానుభావుఁ డీ సవిత్సవంశ కుమా
రుఁడు! ఆహో ప్రసన్న కర్మశ మీతని వీరవచన ప్రయోగము! కావున, వీరలతో
సేమి? ఇతనినే గౌరవించెద.

[మరల సేపథ్యమున కలకలము.]

లవు.—[క్రొధనిశ్చేదములతో] ఇనీ! ఈ పావులు వీర సంవాదమునకు విఘ్న
మాచరించుచు నన్ను ఖరీకరించుచున్నారు! [అని వారింగూర్చి నడుచును.

చంద్ర.—ఆర్యా, చూడఁదగినదానిని దీనిని చూడుము:—

తే. మ్రోల నను సకుతుక దర్పమున గుటి యిడి,
పిఱుడ బలము లఱుమ, వీఁడు వింటి నెత్తి,
తాల్చి ద్వేధా సముత్థ వాత్యా ప్రణున్న
మాఘనత చాపధర మేఘ మంజిమమును.

౧౧

సుమం. కుమారుడే యీతనిం జూడనైనను నేర్పును, నేను కేవలము విష్ణు
యముచేత పరవశుడనై యున్నాను.

చంద్ర.—ఓహో రాజులారా,—

తే. వేనవే లొంటి, రథ గజ వీరిగతులు
పత్రి, గవచులు మేధ్యచర్క్తోత్తరీయు,
ముదురువారలు లేమేని ముద్దునిసుఁగుఁ,
బైకొనెన రిది నన్నయే మీకు మాకు?

౧౨

లవు.—[మనోవ్యధతో] ఏమి యినీ ఇతఁడు నన్ను కనికరించెడిని! [అలోచించి]
కానీ, కాలహరణము తప్పించుటకై బృంధకాస్త్రముచే నివుడు సైన్యములను మ్రాసుపా
టొందించెద.

[అని ధ్యానము నభినయించును

సుమం.—ఏమి యిది! ఉన్నట్టే ఉండి నేనాకలకలము అణగిపోయినది!
పత్నీ, కుమారకుడు బృంభకాస్త్రము నభిమంత్రించినాఁ డని తలంచెదను.

చంద్ర —అందులకు సందేహ మేమి?

తే. తమములయు మించులయు బెడిదంపుఁ బెనపు

క నెడు కంటిని గ్రస్తము క్తముగ నొంచు,
చిత్తరువువోలె మఱి దండు చేష్టఁ దక్కె;

బృంభకాస్త్రం బజితవీర్య మేచు నిజము.

౧౩

సుమం.—అశ్చర్య హాశ్చర్యము!

శా. పాతాళోదర సాంద్ర సంతమన గుంభ శ్యామముల్ వ్యుత్తప
ద్రీతి జ్వల కరాళ కద్రువులు పర్యేక బృంభకంబుల్ దివి
భూతాంతంబున నుద్ధతానిలము లున్నాలించి పైరువున స
ఖ్యాతీతాభ్రతటి త్కడారగుహ వింధ్యాగ్రంబులం బోలుచున్.

వీనికి బృంభకాస్త్రములు ఎట్లు వచ్చియుండును?

చంద్ర.—వాస్తవీకి మహామునివలననుండి యని తలంచెదను.

సుమం —నత్నా, ఈయనకు అస్త్రములయందు వ్యవహారము లేదు, బృంభకముల
యందు బాత్రిగా లేదు. ఎట్లనఁ—

తే. ఇవి యపత్యంబులు భృశాశ్వ ఋషికిఁ జూపె;

అతని నుండియె గాధేయు నధిగమించె.

సంత నాతని సంప్రదాయంబునలన

రామ భద్రునియందుఁ దిరంబు లయ్యె.

౧౪

చంద్ర.—ఇతరులు గూడ మేటిమొత్తములుగా పెరుగుదుండు సత్త్వప్రకాశ
ములచే విరాజిల్లువారు, హంత్రిద్రువులు స్వయముగా కందురు.

సుమం.—పత్నీ, హెచ్చరికగా నుండుము ప్రవీరుఁడు వచ్చినాఁడు!

కుమ.—[ఓం దొరులం గూర్చి] అహో ప్రియదర్శనుఁడు కుమారుఁడు!

[స్నేహసరాగములతో కాంచి]

ఉ. అతత నద్దణోచ్చయమొ హరి మిథోవచన ప్రభావమో,
భూతజని ప్రసిద్ధ దృఢమూత మనఃస్థ చిరత్న మైత్రియో,
ఖ్యాతము గాక యుండ విధి యాఁపిన చేరువ బంధుభావమో
యీతనిఁ గాంచినంత రచియించె దదేకమయంబు నామదిన్.

సుమం.—ప్రాయశఃకముగా ఇది తీవిధ ర్థము, ఏదన—ఒక్కొక్కనియందు రసమయం బగు ప్రీతి జనించుట. దీనికే తాకికులు తారామైత్ర మనియు శుభూతాగ మనియు వ్యవహరింతురు. దానిని త్రోసి వైవరాని ప్రమాణముగా పెద్దలు ఏక్కాఁజింతురు.

తే. హేతుశూన్యం బయిన పక్షపాతమునకుఁ

గలుగ దెట్టకునే భంగకారణంబు

స్నేహమయతంత్రు నయ్యది చెడరనీక

లోని మర్త్యాళిఁ గుట్టు ననూనపటిమ.

౧౭

సుమారులు.—[ఒండొరులం గూర్చి]

తే. మెఱుంగిడిన రాజపట్టంపుమించు మించు

నీ వపువు సంపగములతో నెట్లు నొంతు?

ఇది దొరకినంతఁ బరిరంభ జేచ్చచేతఁ

బులక నివీరిన మయ్యె నామూర్తి యెల్ల.

౧౮

ఉ. కైదువు నెత్త కేకరణిఁ గ్రాంత పరాక్రము ముట్టఁగా నగున్?

కైదువె యాత్మ గోచరముకాని ప్రవీరునిమీఁద నేటి కా?

కైదువు గొన్నవీని కనిఁ గాక తొలంగిన వీడె యే మనున్?

హా! దవు నేయు వీరసమయం పురసోద్ధతి స్నేహమార్గమున్.

సుమం.—[లవునఁ గాంచి, సబాష్పము ఆత్మగతము] హృదయమా! ఏమి జేఱు తెఱఁగున వికల్పించెదవు!

తే. ఎది మనోరథముల కెల్లఁ దా బీజంబొ,

దైవ మాదిలోనె దానిఁ గొనియె,

తీవఁ గమించి మున్ను తెమలించి వైచినఁ

బూవుమొగ్గ యెట్లు పొడముఁ బిదప.

౨౦

చంద్ర.—ఆర్యా సుమంత్రుడా, తేరు దిగియెదను.

సుమం.—ఎందుల కట్లు చేసెదవు?

చంద్ర.—ఏల యన నీ వీరపురుషుఁడు దానం బూజితుఁ డగును, అదియంగాక

ఆర్యా, క్షత్రిధర్మంబును పరిపాలితం బగును.—“రథస్థులు పాపచారునితో పోరరు”

అని గదా శాస్త్రజ్ఞులు ఘోషింతురు.

సుమం.—[ఆత్మగతము] ఆయ్యా వాకు కష్టము సంభవించినది.

తే. న్యాయ్య మైనయట్టి యాచారమున కెట్లు
హదన నన్నుబోటి యడ్డువెట్టు?
అట్లు నేయ కొండె ననుమలించెడు నెట్లు
సాహసైకరనవశంపుఁ గ్రియకు?

౨౦

చంద్ర.—మా నాయనగారు కూడ వారి నాయనగారి సఖుని ధర్మశంకయుల
యందు ఆర్యునే అడుగుదురే, అట్లుండ వీల ఆర్యా ఆలోచించెదవు?

సుమం.—ఆయుష్షంతఁడా, ధర్మ సప్తతమగానే నీవు నమకట్టితివి.

క. ఇది సంగ్రామ న్యాయం,
బిది సూర్య సనాతనంపు టీడిత ధర్మం,
బిది పౌరుష చారిత్రపుఁ
బదవి సుమా యనయము రఘుపంచాస్మ్యులకుఁ.

౨౧

చంద్ర.—ఆర్యుని వచనము సాటి లేనిది.

క. ఇతిహాసంబు పురాణము

శ్రుతి స్మృతి ప్రోక్త ధర్మసూక్ష్మ క్రమముల్
మతిలో ననయము మీకే

స్థితిఁ గొనును రఘుప్రవరుల స్థితితోఁ గూడఁ.

౨౨

సుమం.—[స్నేహముతోఁ గవుంగిలించి]

తే. నిన్న మొన్నటి నినుఁగె తా మన్నిగొనియె,
నీజనకుఁ డింద్రజిత్తునే; నేటి కతని
పట్టివి ప్రవీర వృత్తంబు పట్టి తీవు;
బాపు దశరథకుల మొందె బో ప్రతిష్ఠ!

౨౩

చంద్ర.—[కృష్ణముతో]

తే. ఇనకుల జ్యేష్ఠుఁడు ప్రతిష్ఠ నెనయ కుండ
మాకులమునఁ బ్రతిష్ఠ యన్నట యేడ?
నని యలందురుచుందురే యాత్మలందు
మాన కితరులు మువ్వరు మాజనకులు.

౨౪

సుమం.—చంద్రకేతుని యీ వచనములు హృదయ ముత్తములను బెదరించు
చున్నవి!

లవు.—అహో! రసము మిశ్రీభూతముగా నున్నది!

మ. నెలను విభావితాన మహనీయుఁ గుముద్వృత్తి యెట్లూ యట్లే యీ
చెలువుని నాదుదృష్టి దరిసించి ముదంబుధి నోలలాడెడిన్;
కలిత ఝణక్రియా క్వణిత కార్తుక మీభుజ మన్ననో సము
జ్వలిత కరాళి తోల్పణరసం బనయం బనికే ప్రియంపడున్. ౨౬

చంద్ర.—[దిగుమ] ఆర్య, సావిత్రుఁడను చంద్రకేతుఁడను ఆభివాదనము
చేయుచున్నాను.

గుమం.—

తే. అజిత మూర్ధస్వి పుణ్యంబు నైనతేజ
నీకునుం దొల్లిటి కకుత్స్థునికిని భోలె
కొఱవడని శ్రేయములకుఁగాఁ గూర్చుఁగాత
శాశ్వతుఁడు కిటివేల్పు ప్రసన్నుఁ డగుచు. ౨౭

సుతియు:—

సీ. త్రయ్యాత్త దేవుండు త్వద్గోత్రకందంబు
సవిత గాచుత నిన్ను బవరమందు,
గురుఁడు నీకును నీదు గురులకు సైత మా
శీర్వదించుత నిన్ నసిష్ఠమాని,
వాధ్ధృశ్రవసములు వైనతేయంబులు
సామీరిణములు వై శాన్వనరములు
ప్రాచేతసములు నౌ బలపరాక్రమములు
నీయందుఁ దిరములై నెగడుఁగాక,

తే. అన్నిటికి హెచ్చుగా నీకు నచ్చుఁగాత
జయము శ్రీరామ లక్ష్మణ శయవిహారి
చాపశింజని బుట్టి రక్షిపరిబృథు

మానస మగల్గు తంకార మంత్రఘోష. ౨౮

లవు.—కుమారా, నీవు రథమం దుండిన సే మిక్కిలి శోభించెదవు. నలదు, అత్యా

దశము పలడు.

చంద్ర — అటయిన మహాభాగుఁడు వేటొండు రథము నలంకరించుఁగావుత.

లవు. — ఆర్యా, తే రక్తింపుము రాజపుత్తుని.

సుమం. — నీవును చంద్రకేతుని పచనము నంగీకరింపుము.

లవు. — నిజోపకరణముల నుపయోగించుటకు విచారమేల? కాని మేము అడవిలో పెరిగినవారము, రథచర్య నెఱుంగము.

సుమం. — ఎత్సా, దర్ప సౌజన్యములకు తగినట్లు ఆచరించుటకు ఎఱుంగుదు వోయి. ఇట్టి నిన్ను విత్వాకుఁడు రాజు రామధర్మఁడు చూచినచో స్నేహముచేత అతని హృదయము కరంగి ప్రవహించును.

లవు. — ఆర్యా, ఆ రాజుర్ని దొడ్డవాఁడని వినికె. [సలజ్జముగానం బోలె]

ఉ. ఏమును నీక్రియన్ గ్రతుల కెగ్గొనరించెడుపాటి గాము నూ;
భూమిపు నెవ్వఁ డాయన నపూర్వ గుణోజ్జ్వలు మెచ్చఁడైననున్,
ఆమెయి సర్వబాహుజ భుజోజము ధిక్క్రతిసేయు నశ్వ ర
క్షౌ మను జాతివాదము వికారము గొల్పెను మానసంబునన్.

చంద్ర. — [సస్థితము] ఏమి నీకు నాయఁ ప్రతాపోత్కర్షిమందును అసహనమా!

లవు. — అసహన ముండుఁగాక లేకుండుఁగాక. ఒకటి యడిగెదను. ఆ రాజును రాఘవుని దాంతుఁడని విందుము. ఆయన తాను గర్వితుఁడు గాఁడు, తత్ప్రజలయందును గర్వము కలుగదు. అట్లుండె అతని మనుష్యులు రాక్షసహక్కును పలుకుచున్నారేమి?

ఆ. ఋషులు వెట్టినుడవు దృపుని నుడువును

జాతినారు రాక్షసం బటంచు;

ఎల్ల వైరములకు నల్లదే తల్లి నూ,

ఎల్ల లోకముల కదే యలక్ష్మి.

30

ఇట్లుని గదా దానిని నిందింతురు. ఇతిరము నిట్లు స్తుతంతురు:—

తే. కోర్కులను బిండు, దురితమున్ గూలఁజమ్ము,

నీనుఁ గీర్తి, నలక్ష్మిని బో నదల్పు;

దాని మంగళములమాత సూన్యతోక్తి

ధీరులు వచింపుదురు కామధేను పంచు.

31

సుమం. — పావన స్వభావుఁ డీకుమారుఁడు వాల్మీకి శిష్యుఁడు. ఋషి యొసంగిన సంస్కారముచేత కరము సప్తత మగుదానిం బలుకుచున్నాఁడు.

లవు.—చంద్రకేతుడా, నీ పంటివే “నాయన ప్రతాపాత్కర్ష మందు సయితము నీకు అసహనమా” అని, దానింగూర్చి యడిగెదను:—నియత విషయములా ఏమి తుత్త్ర ధర్మములు?

సుమం.—విత్వాకుని దేవుని ఎఱుంగవు. కావున, అతిప్రసంగము మానుము.

క. ఎక్కటివై పైనికులను

జక్కాడితి బిరుదు మెఱిసి, సత్యమ; కానీ.

యక్కజుని జామదగ్నస్యని

నుక్కు మడచినతని నీకు నొప్పునె యాడక.

39

లవు.—[సహసము] ఆర్యా, ఆ రాజు జామదగ్నస్యని దమించినాఁ డని ఏమి పెద్ద వాదముగా నున్నదే!

తే. నిజము వాక్కున వీర్యంబు ద్విజుల కుండు,

బాహుల వీర్యంబూ యది యుండు బాహుజులకు,

జామదగ్నస్యండు పాటుండు శస్త్ర మంటె,

నతని నణచిన యారాజు నుతికిఁ దగునె?

33

చంద్ర.—[న్యభతోసంబోలె] అయ్య ఆర్యా, ఏల యీ మాట పై మాట!

ఉ. ఈతఁ డెవఁడో యిప్పుడె మహిం వెలసెన్ బురుషుండు క్రొత్తగా!

నీతఁడు వీరుఁగాఁ గొనఁ డటే భగవానుని జామదగ్నస్యనిన్!

ఆతత సప్తలోక సతతాభయదాన ధురంధరింబు వి

శ్వాతిగ తాతపుణ్య చరితాద్భుత మేని యెఱుంగఁ జయ్యరే!

34

లవు.—రఘునాథుని చరితమును మహిమను ఎవఁ డెఱుంగఁడు. చెప్పినం గొంచెము చెప్పవలసివెదియుం గలదు. అది యేని ఎందులకురే!

ఉ. ఉందురు జ్యాయసుల్ తడవ నొప్పుదు వారిచరిత్ర ముండ నీ;

సుందుని నాతిఁ గూల్చిన విశుద్ధయశోనిధుల మ్మహామహుల్;

ముందడుగుల్ ఖరాజి నవి మూఁ డకుఁగోభయముల్ సెలంగవే?

యింద్రజ నేయునేరువును నెల్ల జనంబులు మెచ్చుకొన్నదే!

35

చంద్ర.—తాతదూష భిన్నమర్యాదుఁడా! అతిగా ప్రేయచన్నావు!

లవు.—ఆహో, నా మీఁదనే బొమలు మడించినాఁడే!

సుమం.—వీరి కోపము రేగినది, కావుననే.

మ. తలకట్టు గుదియించుఁ గ్రోధజని తోత్కంపంబు, స్ఫారాంబకం
బులు రక్షోత్పలకల్పముల్ స్వయముగాఁ బొందెన్ బయిన్ రక్తిమన్,
పొలుచున్ వక్త్ర మకాండతాండవ కన దూభ్రీయుగ్ధ భంగంబుచే
నెల నుత్పల్లకశంకమున్ నలము నున్నిద్రాళినిం బోలుచున్. ౩౬

కుమారులు.—మఱి యిటనుండి పోరాటమునకుం దగిన తావునకు నడుతము.

[అని యందఱు నిష్క్రమింతురు.]

కుమార విక్రమ మనెడి

పంచమాంకము సమాప్తము.

విష్కంభము.

[అంతట ఉజ్జ్వలం బగు విమానమున విద్యాధర మిధునము ప్రవేశించును.]

విద్యాధరుడు.—ఏమి యాయాశ్చర్యము! ఈ సూర్యసంశ కుమారుల డబ్బాటు
పోరితములో ట్రాత్రిలక్ష్మీ ప్రజ్వలిత నాగుడు తదీయ విక్రాంత చర్యలు దేవాసురులనుం
గూడ అబ్బురంబొందించి తెబ్బిబ్బు గొల్పచున్నవి. అది యెట్లున్న—ప్రేయసీ, చూడు
చూడు.

తే. క్వణిత కింకిణీ రుణరుణ త్కంకణమున

గురుగుణాటనీ కృతకరాళ రణితమున

వింట గొరకలు గురియు నీవీరుల యని

భువన భీషణ మేచు నదృశ్యము మీఱ. ౧

క. ఇరువుర కల్యాణముకై

శరధరి గంభీర గర్జచాడ్పున సులియన్

సుర దుందుభు లివె కడుకొనె

దురదుర నభమందు దుందు దుందు మృనుచున్. ౨

కావున నిపుడు ఎడతెంపు లేక వీరిపై నిండార విరిసిన యందంపుఁ బసిండి నెత్త
ముల దట్టంపుఁ దంపరలతోడను, కల్ప వృక్షముల వణిక్రొయ్యెగ్గ మొత్తముల తేనె
బొట్టులతోడను నింపారునట్టి పూలవాన గురియుంగాక.

విద్యాధరి.—అటయితే ఏమి యిది ఆకస్మికంగా పేలిన మెఱుపు తీగలపిండు
మూలంగా క్షణంలో ఆకాశమంతా పసుపు పాతినట్లయినది!

విద్యాధరుడు.—ఇ లేమి యిప్పుడు!—.

క. సురశీల్పీ నిజదుహితకై

తరువడినిడ నుడియు చెరియు తరణిమహస్సా?

స్తరహరుని ఫాల దేశము

బొరసిన చిచ్చులుకుకంటి పుట భేదంబో?

3

[అలాచిని] ఆ తెలిసింది. బాలుడు చంద్రేశ్వరు ఆగ్నేయాస్త్రమున ప్రయోగించినాడు. ఇది దాని నిష్పకుష్పలు పర్యవెల్లివము. అట్లే ఇప్పుడు:—

తే. కమరి డాల్జలులును గర్భరములు గాంగ

నోహటిల్లి పఱచె వెన ద్యోరధాళి.

కేతన పటాంచలములందు గీల లొందె

మన్మథ సుమన్మథ చుర్రణ విభ్రమమును తుణము.

౪

అహో! లేవనే లేచినాడే గండుమీలు పిడుగు రునియలవలె బెట్టివంబులగు మిడుంగులు వివిధో, నిడువ మొత్తములుగా నెగ బ్రాకి నాకుచున్న జ్వాలల సంభారములతో భయంకరుడై యగ్ని భగవంతుడు! ఇతని వేడి ఇక్కడికిని దుస్సహ ముగానే యున్నది. కావున ప్రియమ నా యెవరితో గప్పి వచ్చుగా బోయెదను.

[అట్లు చేయును.

విద్యాధరి.—బాపురే! వివలంబు ముత్తైసరంబు నున్నది నిండుతాకుడునంటి నాగుని నెవ్వేని తాకుడుచేత సంతోషం కట్లు మూతపడి నా వేడి ఆటిపోయియుంది.

విద్యాధరుడు —ప్రాణేశ్వరీ, ఇది నేనేమి చేసితిని? అయినను,

క. ఎది ప్రియజన మగు నెనరికి,

నది యేమో వింతరస్య మగు వాగులకున్;

అది తా నేమియు జేయక,

విదుల్లు దుఃఖముల సౌఖ్య వితతులచేతన్.

౫

విద్యాధరి.—ఏమి యిది! ఎడంలేక దువళిస్తూ సుడులుపడుతూవున్న మెలుపు తీగలనేటి సాంపుల యలంకారంతో, పొగగొన్న నెమళ్ల మెడలలాగ శ్యామలమైన నీటి మబ్బులు ఆకాశవంతా ఆరించినవి?

విద్యాధరుడు.—సఖి, లా కుమారుడు ప్రయోగించిన వారుణాస్త్రంబు బ్రభావమునుమా యిది! ఏమీ! తెలిపి లేక కురిసిన జలధారా సహస్రములు ఒక్కొక్క డిగా పడుటచేత ఆగ్నేయాస్త్రము ఆటిపోయినది!

విద్యాధరి.—ఇది నాకు ప్రియము.

విద్యాధరుడు.—హా! ఏదైనను మిక్కిలి మగువని చెబుతే. ఎట్లన—ప్రాణి లోకమిల్ల పెనుగాలి పెట్టెడి ఖోభచేతి లోతుగా నులుముచున్న ఘోషములచేత దట్ట మయిన యంధకారములో బద్ధమై,—ఒక్కొక్కటిగా విశ్వము నెల్ల మ్రొంగ నుంకించుచు వెడలుపుగా భయంకరిమైన నోటిని తెచ్చిన నీలకంఠుని కడత కుహరములో ఉరలు చున్నదియుం బోలెను, యుగాంత కాలపు యోగనిద్రా నిరుద్ధ నిద్రావయం డయిన నారాయణుని యుదగంబుం జొచ్చిందియుం బోలెను, కంపిల్లుచున్నది. బో! పశ్చా చంద్రకేతూ, బో! సమయమునకు వాయువ్యాస్త్రమును బ్రయోగించితివి. దానివలన,—

ఆ. పలు విచిత్రములును బరహృత్త లోపలు

దెలివితే లయించు తెఱంగు దోష,

సక్కడనొ లయించె లెక్కకు నెక్కఁ జొ

కాగొగుల్లి విచరుగాడ్చుచేత.

౬

విద్యాధరి.—నాగో, ఎవరీయూ, పడిగా నెత్తిన చేస్తే పస్త్రాంచలమును అడిస్తూ దూరొన్నంచే ఈయని నొంబలతోటి యంధ వ్యాపారాన్ని మానిపెస్తూ ఈ గుహల్లో పడు విమాం నుంచి గొగుపెన్నాడు!

విద్యాధరుడు.—చూచి, ఈయన శ్రీ రాశ్వర్యుడు శంఖాకాశము గావించి మానినాడు.

తే. ఆ మహా పుగుషుని శబ్ద మాలకించి

దాని మన్నించి లవుడని యుద్ధంబు మానె,

జంద్రకేతుండు ప్రణమిల్లె సంప్రమమున;

శుభము రా సోందుఁ గావుతే సుతుండు గూడి.

2

కాన ము. మిగునుండి వెవలి పోవుము.

[విష్కంభమింతురు.

విష్కంభము సమాప్తము.

ప ష్ఠాంకము.

[అంతట రాముడు, లవుడు, వ్రణసుండు చంద్రకేతువును ప్రవేశింతురు.]

రాముడు.—[పుష్పకమునుండి దిగుచు]

తే. చంద్రకేతుండ, రవికుల చంద్రమసుండు,
కడునడిగ రమ్మ నను బిగ్గఁ గొంగిలింపు;
హిమశకలశీత భవదంగకములచేత

నాటుఁగాత నొచ్చిత దాహంబు గూడ.

౧

[శబి, ప్రేమతో కివుంగింపి] నివాస్త్రధారిహేమవానికి నీవు మళలమా?

చంద్ర.—అత్యద్భుతక్రియఁడును ప్రయోగ్యుఁడును నగు లవుని స్నేహ భాగ్యము దొరికిండున మళలము. కావున విన్నవించుకొనెను—నాయనగారు ఈ పీఠ ప్రకాండుని కన్నుఁగానేగాని, అంతకు ప్రేమతోడికింటిలోఁగాని మాడవలయును—అని.

రాము.—[లవుని నిరూపించి] సంగతియు. నీ నోకాడు ఈ బాలుఁడు అతి గంభీరాకారుఁడుగా నున్నాఁడు.

ఉ. ప్రానగ లోక సంఘమును మూర్తి ధరించిన యస్తవేదమో?
కానగ బ్రహ్మకోశమును గాయము నాల్చిన తొత్త ధర్మమో?
ప్రావో సమస్త శక్తిలగుఁ ను సత్తమే సద్గుణ రత్నపాలికా?
శ్రీ విలసిల్ల దృశ్యైతఁ జరించు జగత్సృకృతైకరాశియో? ..
లవు.—అహా! పూర్వ ప్రభావ దీక్ష యీ మహాపురుషుడు—

తే. నిర్వృతి స్నేహ భక్తు లన్నితయమునకు

వింగడం బైనయట్టిది వేళ్ళ మొకటి.

ప్రాగ్రహర మైన యట్టి ధర్మం బొసంగు

సంస్తపాదంబు స్మృతా చరంబు!

3

ఆశ్చర్యము.—

ఉ. వైరము శాంత మయ్యె, శమనర్హక మా రస మబ్బె, బ్రబ్ధి పాం
గారెడు గర్వ మస్తమిత మయ్యె, వినమ్రత నన్ను గుంచెడి,
దారున నీయనం గన నడఁపనణుండన యైతి నద్దిరా!
యారయఁ దీర్థము ల్బలె మహార్థ విభూతియుతుల్ మహాజనుల్.

రాము.—ఏమి యిది! ఒక్కప్పుడినే దుఃఖశాంతి కలిగించుచున్నాడు! ఏ నిమిత్తముననో అంతరాత్మను స్నేహము నొందించుచున్నాడు! కాక; స్నేహములు నిమిత్త సవ్యపేక్ష మంట! ఇది పరిస్పరి పరాహరణముగదా? అట్లే.—

ఆ. గూఢహేతు వేదో కూర్పును వస్తుల,
బహిరుపాధిఁ బ్రీతి బలసికొనదు,
ప్రాద్దు పొడిచినంత పుండరీకము పూచు,
నెలమణియుఁ గరంగు నెలయుఁ దోఁప.

౫

లవు.—చంద్రకేతూ, పీ రవరు?

చంద్ర.—ప్రియవయస్యా. మా నాయుఁ గారు గదా.

లవు.—అటయి నామను ధర్మమునుబట్టి అట్లే; ఏలన, ప్రియవయస్యా అంటికి గావున, కాని, నికు ఈ పేరిం బడినవారు రాజ్యముకి ధాపురుపులు పూజ్యులు నల్వరు గదా. అందు విశేషముం జెప్పుము.

చంద్ర.—ఓయి, పెదనాయుఁగా రెన యెలుంగుము.

లవు.—[ఉల్లాసముతో] ఏమి! రఘునాథుఁడా? సంతోషము! నేడు నుప్ర భాతము; ఏల యన, ఈ జెవుని కింటిని. [సమీపము కొతుకముగా చూచి] నాయనా, ప్రాచేతస శిష్యుఁడు లవుఁడు అభివాంతు ము చెరుచున్నాఁడు.

రాము.—ఆయు ఘంతుఁడో, రా రిల్లు. [అని సస్నేహముగా కవుంగిలించి] ఓయి బాలకా, నిలగు అహింసయును నిలగు. పలుచూటు చిక్కఁగా నన్ను కొని లింపుము.

తే. నిరియు నె త్తమ్మలో శేకునిభవ మొప్పు

బీన చ్చదు నుస్ఫురంగు నీమేని తాఁకు

నాకు మితి మేద లేని యుస్సంగి మొసఁగు.

జంద్రచందన నిష్యంబి జడము పత్తి.

౬

లవు.—[స్వగతిము] నా పై పీరికి ఇట్టి నిష్కారణ స్నేహము. నేనన్ననో తెలి యుక పీరికి ద్రోహ మాచరించినది, ఆ ముగ మెత్తుకొనిను దురుద్యోగమును జపించితిని. [ప్రకాశము] లవుని బాధిశత్యమును నాయనగారు మన్నింపవలయును.

రాము.—అత్సా, సేవు ఏమి యపరాధము చేసితివి?

చంద్ర.—గుఱ్ఱము వెంట పచ్చినవారు నాయనగారి ప్రతాపమును వెల్లడింపఁగా నీరఁడు బీరము చూపినాఁడు.

రాము.—ఇది క్షత్రియునను అలంకారము గదా.

ఉ. తేజగలాండు వర్షనారు తేజము నోర్వెడు; వాని కద్దియే
 భ్రాజలుఁ దెచ్చికోని నిజభావముగాఁ బ్రకృతి ప్రరూఢతఁ;
 జేజె యినుం డజస్రము రుచిప్రకరంబులతో జ్వలించుడుఁ,
 దేజముఁ జిత్రభానుశిల ధిక్కృతముంబలఁ గ్రక్కు జూడవే. 2

చంద్ర.—ఈ వీరుని యసహనముకూడ శోభించునదే. నాయనగారు చూడవలయును, ప్రియవయస్కుండు ప్రయోగించిన జ్యంభికాస్త్రములచే నైవ్యములు అంతటను కదలక ప్రాప్తుడి యున్నవి!

రాము.—నత్సా, లవా, ఆస్త్రము నుపసంహరింపుము. నీవును చంద్రకేతూ, చేరక దక్కి దిగుల్కానియున్న బలములను ఓదార్చుము.

లవు.—నాయనగారు ఆజ్ఞాపించినట్లు. [అని ధ్యాయమును ఆభిసరించును.

చంద్ర.—నాయన యాజ్ఞా. [అని నిష్క్రమించును.

లవు.—కాలించినది ఆస్త్రము.

రాము.—నత్సా, సరహస్య ప్రయోగ సంహారము లస్త్రములు సంప్రదాయము కలవి.

ఆ. బ్రహ్మహితముకొఱకు బ్రహ్మాదు లాద్యులు

వేలు వర్షములు తపించి గురులు

ఆత్మ తేజములనె చుస్త్రములుగ నీని

ఘనత పోమయములఁ గాంచినారు. ౩

అట్టి యీ మంత్రసారాయ శోపనిత్తును భగవానుఁడు కృతాత్ముఁడు సమాప్తాధిక సంవత్సరముల శిష్యుఁ డయిన కాశికునికి విశ్వామిత్రునికి ఇచ్చినాఁడు. ఆ భగవంతుఁడు నాకు నిచ్చినాఁడు. ఇది వీని క్రమము మమారునికి మఱి ఏ సంప్రదాయమున నన్నినదో అడిగెదను.

లవు.—మా యిరువురికు ఆస్త్రములు స్వతిః ప్రకాశములు.

రాము.—[అలాచించి] ఏల యట్లు సంభవించరాదు? ఇది ఏదో దొడ్డ పుణ్యపుంబలిసాక్షుడే గలిగిన మహిమ గానోపు. ఇరువురికు అంటివే అది యేమి?

లవు.—మేము ఇరువురము కవలవాండ్రము భ్రాతలము.

రాము.—అట్లయిన రెండవవాఁ డెవరు?

[నేపథ్యముఁ]

భౌండాయనా, భౌండాయనా,

తే. నృపచములతోడ దీర్ఘాయునికి లవునికిఁ

జిన్య యంటివో? యౌ నని చెప్పెదె సఖ?

జగతి నణఁగుత నధిరాజశబ్ద మిపుడు,
క్షుత్రశస్త్రాగ్ను లిప్పుడు శమము గనుత.

౯

రాము. —

తే. ఎవఁ డితఁ డింద్రమణి శిలిచ్చవి లలితుఁడు?

శబ్ద మాత్రానఁ బులకదంశనుని నన్ను

నభినవశ్యామ జలదగర్జైక నిమిష

బద్ధకలిక కదంబడంబరునిఁ జేసె.

౧౦

లవు. — ఈయన నా యువ్యులగు, కుశుఁ డని జేరు. భరితాశ్రమమునండి
నురలి నద్దినాఁడు.

రాము. — ఎలా, ఆయుష్షుంతు నీతిని ఇటకుం బిలుపుము.

లవు. — అట్లే.

[అని పరిక్రమించును.

[అంతట కుశుఁడు ప్రవేశించును]

కుశుఁడు. — [అద్భుత ధైర్య హర్షములతో] ధనుస్సును ఆస్థానించుచు]

సీ. నైపస్వతుని భగవాను మనువుఁ దొట్టి

యేశువుల్ చైలోక్య హితముపొంట

నమరేంద్రునికి సతం బభయదక్షిణ లిచ్చి

లీల నెల్లరదిగు ల్బీర్చినారొ,

ఏరాజవసులు ధర్మైశ్వర చరితుల

పుపుల భస్మీకరించు కౌఁతకుం

దమకుం బ్రకృతి సిద్ధధర్మం బయిసహృత్త

విక్రమంబును జ్వలంపించినారొ,

తే. అట్టి సావిత్ర పుపులతో నాలమేని,

ధన్య మా నిది మద్భుజాంగంక సఖము

దీప్త దివ్యాస్త్ర విస్ఫురత్తీప్రకీల

కాంక్ష నీరాజితజ్వంబు కార్ముకంబు.

౧౧

[అని వికటముగా పరిక్రమించును.

రాము. — ఈ క్షుద్రియ బాలునందు ఏదో అనిర్విచనీయ మైన పౌరుషాని

లేకము కలదు.

ఉ. చీరికి దృష్టి కై కొన దశేష జగత్త్రయ సత్త్వసారమున్,
 ధీరము నుద్ధతంబు గతి దిగ్గఁగఁ జేసెడిబోలె ధారుణిన్,
 గౌరవ మూను వీడు గిరికై వడి బాలుండ యయ్యు, మాయురే!
 వీరమొ దర్పమో యిటులు వీఁడయి యీదెస నచ్చుచున్నదో?

లవు.—అన్నకు జయము.

కుశు.—ఓయి ఆయుష్షంతుఁడా, ఏటి దీనాట యుద్ధ మని?

లవు.—ఆ దేదో ఏపాటిలే. దృష్టభావము మాని, ఆర్యా, వీరియెడల విషయముతో
 పత్తింపుము.

కుశు.—అది యేల?

లవు.—మహారాజు ధీమతి ఈయన మాట మనయందు నెయ్యి మూని
 యున్నాఁడు. నిన్ను జెంతఁ జూసె మిక్కిలి కోరుచున్నాఁడు.

కుశు.—[సత్కిరముగా] ఇటుని రామాయణ కథనాయకుఁడు, బ్రహ్మాండమునకు
 రక్షకుఁడు.

లవు.—అవును.

కుశు.—ఆ మహాత్ముని పుణ్యదర్శనమును కోరవలసినది గదా. కాని, మనమెట్లు
 ఆయనను పటియాలయనో ఎఱుంగుచున్నాఁడె.

లవు.—గురువునఁబోలె ఉపదాన పూర్వకముగా దలీయవలయును.

కుశు.—అహో, అది యెట్లు?

లవు.—అత్యుదారుఁడు సుజనుఁడు చంద్రకేతుఁడు ఊర్ధ్వా పుత్రుఁడు నన్ను
 ప్రియవయస్కుడ నని న్యాయముచేత చెరుచున్నాఁడు. కనుక ఆ సంబంధముచేత ఈ
 రాజు మనకు ధర్మము ప్రకారిము నాచున.

కుశు.—అటులైన రాజునని యెడల న ను విషయము సంపదీయము గాదు.

లవు.—అన్నా, ఈ మహాపురుషుని జాడుము, వీరి ప్రభావగాంభీర్యములు
 వీరి వివిధలోకాతీత సుచరిత్రాశ్రయములను సూచించుచున్నవి.

కుశు.—[చూచి]

తే. బావురే! ప్రసాదాత్మ మీరూప మేమి!

పావన మహారే! యీ యనుభవ మేమి!

మాయురే! పాత్రమంద రామాయణకవి

భారతీదేవి! బ్రకటించె భాసురముగ.

౧౩

[సమీపించి] నాయనా, పాత్ర సాంక్షేపాని కుశుఁడు అభివాదనము నేయు
 చున్నాఁడు.

రాము.—రా రమ్మ, ఆయి ప్పంతుడా,

తే. అన్యశపూరిత వారివాహంబు కరణి
నిద్దమును శ్యామలము నగు నీదుమేనిఁ
గొంగిటం బొదునంగ నుత్కంఠ గొంటి
వత్సలత్వంబుచే బరవత్తవ మొంది.

౧౮

[కొంగిలించి స్వగతము] ఈ బాబుండ వనిపట్టి

శా. సర్వాంగ స్రుతనైజ దేహజ గరిష్ఠస్నేహ సారంబో? దృ
క్పర్వాకారముఁ దాల్చి వేర్పడిన వల్లచ్చేతనా ధాతువో?
నిర్వృత్తుండొ ప్రహర్ష సంతుభిత హృత్స్నిగ్ధ స్నవౌఘంబుచే?
బర్వించె బలె వీడు కొంగిట సుధాప్రావృత్త సవంతి మెయి.

లవు.—నాయనా, చండాంకుడు నడిమింటికి వచ్చి ఫాలదోమం గాల్చు
చున్నాడు. కావున ఇటు ఈ వద్దిక్రింద నాయు ఇంచుకసేపు కూర్చుండుఁగాక.

రాము.—వత్సా, నీకిట్టి పైట్లు. [అంగతును పరిక్రమించి కూర్చుండురు.

రాము.—[స్వగతము]

ఆ. బళిర! ప్రశ్రయంబుఁ జాటించు చహిలోనె
నడక, నిలక, యాననంబు మొదలు
భానములు నచించు బరిను సామ్రాజ్యంబుఁ
గుశునికి లవునికి నకుంజితముగ.

౧౯

తే. సహజలక్ష్మీ విలాసముల్ చగురు గొల్చు
ప్రతికల మనోరమంబు లె నష్టములను,
అమలినం బగుమణిని నంగిళులనలె,
విరియు నెత్తొమగను దేనెబొందులనలె.

౨౦

ఈ బాబరియంగు మెండుగా నిఘనెల సమానుల నాయును గాంచుచున్నాను.

తే. యవకపోతంపు మెడబోనె నొడలు కప్ప,
మూపు లెనసెడి నాఁబోతు మూపురమును,
సప్రసాద మృగేంద్ర నిశ్చలము డృష్టి,
స్వరము మంగళ మురజమాంసల కలంబు.

౨౧

[నిపుణముగా పరికించి] ఆహా! ఈ యాకారము నన్ను బోలెడు మాత్రమేగాక,
చ. కనబడుచున్న వీశిశుయుగంబున నైపుణమీటఁ జూచినన్
జనకజఁబోలు చందములు సైతము జానుగ నద్ది యద్దియున్;
కనులకు వెండి కానఁబడు కై నడి నున్నది వీరిమోములన్
ఘనశతపత్రలక్ష్మికి నికాయ్యము ప్రేయసియాస్య మద్దిరా! ౧౯

ఆ. శుక్తిబాచ్ఛదంత శోచిర్న నోజ్జమీ
పెనవి ముద్ర యదియె, వీను లవియె;
నేత్రయుగళి రక్తనీలంబ యైనను,
సుభగతాగుణంపు జోక యదియె. ౨౦

ఇదే వార్తకి నివసించు నావనియు. ఇటు నేగదా దేవి విడువఁబడినది. శిశువుల
యాకృతియు నిది. మఱి అస్త్రములు స్వతః ప్రకాశములు అనుచు యేదికలదో, దానిని
విమర్శించెనను. అప్పుడు చిత్రార్థము నా చేసిన యస్త్రార్థమజ్ఞానము నెఱవేటించా?
సంప్రదాయము లేక అస్త్రములు కలుగు నని వి మ్రేకిమి. ఈసుఖాశయమో సందేహ
ములో తేరిపోవుమన్న నా యాత్మక మ్మించుచున్నది. దేవేరి గర్భ భారము రెండుగా
నెలకొని యుండుటను నేను పలుమాఱు కనియంటిని [సభాష్టమ]

చ. పరిచితి యాకౌలంది నెఱిఁ బండినప్రేముడి నేకతంబునన్
సరళత విశ్వసించియును సాజపునాన జడేక్షులం గనన్,
గరమున గర్భముం నడవి కంటిఁ గళన్ గవ లంచు నేన మున్,
సంవిని వెన్న నెన్ని దివసంబులకో ప్రియ తాను గన్గొనన్.

[ఏడ్చి] మఱి, పీరి కడుగురునా వీదేరి యుపామయచేతి?

లవు.—నాయనా! ఏదేమి!

తే. భుననమంగళ మైనమీమో మి దేమి
బాష్పవర్షంబుచేతను బాత్ర మయ్యె
తుహిన జాలంబుచేతను దోగినట్టి
పుంశరీకంబునం గ్రాలు నిండుసిరికి.

—౨౧౨

కుశు --- ఓయి తానా,

ఉ. ఏయది గాదు దుఃఖము మహీసుత లేమిని రామమూర్తికి?

బ్రేయసి నవ్వు యైన నటవీమయమే గద సర్వలోకమున్.

నేయమ దట్టి. దీవిగహ నీరధికిన్ దరి గానరాదు, రా

మాయణకావ్యపుం బరితి నయ్యను నీ విటు ప్రశ్న చేసెదే! ౨౩

రాము.—[స్వగతము] అహో, ఆలాపము తటస్థముగా నున్నది. ఇంక ప్రశ్న నలగు. పాదు దెందమా? ఏల యిట్లు ఆక స్త్రీకముగా చాపలమైతి పరుగులు వాటిలితి! లోని దుఃఖమును బయటికి ప్రిదుల్చుకొన్నవాడనై శిశుజనుల సైతము కనికరించునట్లయితిని. కాని యీ భావమును దాఁగరించెదను. [ప్రకాశము] బాలురారా, రామా యణ మని విందుము, ప్రాచేతస భగవంతుని సుసవ్యతీనివ్యంప మట, సూర్యవంక ప్రశస్తి యట; అంగు ఏమేర యందుక విం గుతూహలపడుచున్నాను.

కుశు.—ఆ గ్రంథము లెంతయు మేము నల్లించితిమి. ఇప్పుడు తటాకన జ్ఞప్తికి వచ్చితి యీ గండు హ్యములు బాలచరితంపుఁ గడపటి యధ్యాయములోనివి.

రాము.—తెన్న, పోవుము.

కుశు —

తే. మొదలునే ప్రియ యయ్యె గామునకు నీత

తంప్రి యంగీకరించిన దార యగుట;

అట్టి యూప్రేమ వర్ధిల్లి నామె చేసె

గుణగణముచేత మఱి హాపగుణముచేత. ౨౪

తే. రాముడును నీత కాప్రకారింబుగానె

ప్రాణముకన్న బ్రయుడుగాఁ బరిభవితై;

మానసము మాత్రమే యెందుఁ దా నెఱుంగు

నొండొరుల మీఁదఁ గల ప్రీతియోజనంబు. ౨౫

రాము.—[స్వగతము] ఇది ఆతి దారుణముగా హృదయ సుర్తమును ఉద్ధాతము చేయుచున్నది! హా జేవీ! ఇట్లే గదా అప్పుడు జరిగింది. అహో తుదితని విహ్యాస పరం పరచే విప్రలంభాంతములుగా నున్నవి యీ సంసారి వృత్తాంతములు!

చ. నిరతిశయంపు నవ్వుకపు నిర్భరిహర్ష మ దేడ? నా పరి

స్మరియతనంబు లేడ? రససంభృత కౌతుకశ్శుప్తు లేడనో?

హరుసమునందుఁ గుందున హృదైక్య మ దేడ? న పై ననున్ బరి

స్ఫురణమ సేయుఁ గాని, యుడివో దిది పాపపుఁబ్రాణ మక్కటా!

అయ్యో! కష్టముగా నున్నదే!

క. నాకుఁ బ్రియాగుణ సాహ

స్రైకో స్తీలనముచేత నతిపేశలమై

యేకాలము దుస్స్వరమో

యాకాలమె సంస్కరింప నైతిని హా! హా!

౨౭

ఉ. అత్తటి సింఛుకించుక మృగాక్షిచనుంగవ యంకురించి యు

ద్వ్యత్తత కంగవించు చభివిస్తృతి యించుకఁ జెంది నై పిడఁగ;

చిత్తభవుండు ప్రాయమును స్నేహము భావము నండ గాంచి వే

యెత్తులు జెందమందును మెయిన్ మఱి గోలతనంబు మేకొనఁ.

కుశు.—ఇది యొకటి వందాకిని చిత్రికూట వావిహారవందు నీతాదవింగూర్చి రఘునాథుని పద్యము:—

క. నీకై విన్యస్తముబలె

నీకొఱలెడి తాల్పట్ట మెదురిం గనుమా;

ఝాతేసర మందుపయ్యా

వికునఁ బూబిండుచేఁ బ్రసృష్టంబుబలెన్.

౨౯

రామ.—[సలజ్ఞాస్థితి స్నేహకరుణముగా] శిశువని విక్కిరి జేలు, అందు లోను అత్యుచయన వాతము: పాశేషి' ఆ తావున, ఆ సమయంపు స్వైరవిహారతి ప్రసంగ సాక్షులను ద్వరింతువా? కట్టకట్ట!

మ. మనమం దెంతు శ్రమాంబు శీతలితమున్ మందాకినీ మంద పా

వనపో తాలు శీతాలకాకులిత భాస్వత్ఫల చంద్రద్యుతిఁ

వినిన్య త్తాగ్నిశిఖాంక నైజనుషమా విద్యోతి గంజంబు నే

న నలంకార మనోరమ శ్రుతివిభా ప్రాజ్యంబు నీవక్షమున్. ౩౦

[స్తంభితునివలె నుండి సకరుణము] అహో ఏమి యిది!

ఉ. ఆకృతి భావనాసలి మహద్ధిన్ సృజించి ఘటించె మ్రోల నాఁ

బైకొని యూఱసింఛుఁ జెడఁబొసియు నాస్తజనం బవారణఁ;

లోకము పెన్ శ్మశాన మగు లోనివికల్పము శాంతిఁ బొందినఁ,

శాకము నొందుచుండుబలె స్వాంతము వెన్కఁదుపాగ్ని రాశిలోన్.

[నేపథ్యము]

చ. బుడుతల కయ్య మంచు నెఱి బొక్కి- వనిష్ఠుడఁ బుట్టఁబుట్టువు
బడి జనకుండుఁ బంక్తిరథుపట్టపుదేవు లరుంధతీయుతల్
తడవు గమించి యాశ్రమము దవ్వగుటన్ జర మేనిఁ గ్రుంచుటన్
వడి గొనుచున్ శ్రమార్తులయి వ్రాలుచు నచ్చుచు నున్నవారదే.

రాము — ఏమీ! భగవంతులు అరుంధతీ వనిష్ఠులును అష్టయు జనకుండును
ఇటనే యున్నారా? కట్ట! ఎట్లు వీరిని జాతును! [సకరుణముగా చూచి] ఆహా!
నాయన జనకుండు కూడ ఇటకే వచ్చినాఁ డని విడుగుదెబ్బ తింటిని మాండభాగ్యుడను.

ఉ. వియ్యము దొడ్ల దంచుఁ గనుపెట్ట సనిశ్చముఖుల్ ప్రహృష్టులై
యయ్య లపత్య యోతక మహంబునఁ గూడినరీతిఁ గాంచియు
ఇ య్యతిఘోరదుఃఖమున నీన్పిశుఁ గాంచుచుఁ దాతమిత్రునిన్
ప్రయ్యన వేయిగా! సరియె! రాముని కయ్యది దుష్కరం బగున్.

[నేపథ్యము]

కటకటా!

క. అనుభావ మాత్రముగ సిరి

యునికి గొనిన రాముఁ డట్లు లుద్ధవిడిఁ గనుం

గొని మును కని యెఱిఁగించజన

కునిబోధన నెఱిఁగి మూర్ఖుఁ గూలిరి పెలుచన్.

3౪

రాము.—హా నాయనా జనకుండా! హా తిల్లలారా!

క. జనకులకు రిక్కువులకునుం

బనితం బెది కృత్స్న గోత్రమంగళముగ నం

దును సైత మకరుణుడఁ బా

పిని నగు నామీఁదఁ గురుణ వృథ సుండి మీకున్.

3౫

ఇది పోయి సంభావించెదను.

[అని శేమకు.

కుశలవులు.—నాయన ఇట్లు ఇట్లు.

[సకరుణముగా పరిక్రమించి అందఱు నిష్క్రమింతురు.

కుమారప్రత్యభిజ్ఞానము

షష్ఠాంకము సమాప్తము.

సప్తమాంకము.

[అంతట లక్ష్మణుడు ప్రవేశించును]

లక్ష్మణుడు.—ఓహోయి! నేడు భగవంతుడు వాల్మీకి బ్రహ్మతత్వ పారిజానపద సమేత మయి ప్రజలను మమ్ము గూడఁ బిలిచి సకల మైన దే వాసుర తిర్యగురగవాయక సంయుక్తముగా జంగమమును స్థానరమునును భూతగ్రాచుమును తన ప్రభావముచేత ఒక్కడ సమకూర్చినాడు. నన్నును అన్నగారు ఆజ్ఞాపించినారు: “వత్స, లక్ష్మణా, భగవంతుడు వాల్మీకి తండ్రిని అచ్చరలు ఆడఁగాఁ జూచుటకు మనలను ఆహ్వానము చేసినాడు. కావున భాగీరథీ తీరమున నొక మనోజ్ఞ స్థానమున నీవు సమాజ సన్నివేశము కావింపవలసింది.” అని. నేనను మర్యాదుర్ధ్వ గూఢ మయిన భూతగ్రాచుమును తగిన తావులం గూర్చుండఁజెట్టిని. హతీ వేడుగో:—

తే. అధివసించియుఁ బ్రౌజ్యరాజ్యాశ్రమమును

దాపసేంద్రుల కష్టప్రతమును బూని

వామలూరుజ మాన్విపై భక్తిచేత

నన్న యిచటికె యరుదెంచుచున్నవాఁడు.

౧

[అంతట రాముడు ప్రవేశించును]

రాముడు.—వత్స, లక్ష్మణా, రంగప్రాశ్నికులు వచ్చియున్నారు?

లక్ష్మ.—వచ్చియున్నారు.

రాము.—ఈ బాలర నిరువురను చంద్రకేతువుతో సమాన మయిన స్థాన మర్యాదను పొందింపవలసినది.

లక్ష్మ.—ప్రభు స్నేహంపుఁ దార్పాణముచేత అట్లే కావించితిని. ఇదిగో హతీ రాజాసనము పఱుపఁబడి యున్నది. ఆర్యుడు కూర్చుండుఁగాకి.

[రాముడు కూర్చుండును.

లక్ష్మ.—ఓహోయి, అరింభింపుడు.

సూత్రధారుడు.—[ప్రవేశించి] భగవంతుడు భూతార్థము చెప్పవాఁడు ప్రాచేతసుడు సజంగమస్థావరమును జగత్తును ఆజ్ఞాపించుచున్నాఁడు:—“మేము ఆర్జునకు నేత్రమతోఁ జూచి పాపంబును కరుణాదృఢి రసంబునుగా నేత్రబంధమును నిబంధించితిమి, దానిని కార్య గౌరవముచేత హెచ్చరికతో పరికింపుడు.” అని.

రాము.—ఇట్లు చెప్పట యైనది; ఏమన, —“మహర్షులు ధర్మములను సాక్షాత్కరించినవారు. ఆచ్యుతసావములును పరోరజసములును అయిన తత్త్విజ్ఞానములు ఎటను భంగ మొందవు. కావున వానియందు శంకింపఁగూడదు.” అని.

[నేపథ్యమున]

హా ఆర్యపుత్రుడా! హా కుమార లక్ష్మణుడా! ఏకాకిని మందభాగ్యుడు, దిక్కులేనిదానిని, అడవిలో నొప్పులుపడుచున్న నన్ను ఈ కూరలు భూతుక జంతువులు మెసవం జూచుచున్నవి. ఇదే నేను ఓపలేక భాగీరథిలో నన్ను వైచికోనుచున్నాను.

లక్ష్మ.—[ఆత్మగతము] కట్టా! ఇదేదో వాటియొకటి యైనది!

సూత్ర—

తే. దేవి వైశ్వంభరేయి సాధ్వీమతల్లి
రాజు విడిపింపఁగా మహాకార్యమందుఁ,
బ్రసవవేదన పెల్లు సంప్రాప్త మగుదు,
వైచికోనఁ దన్ను గంగాభవానియందు.

౨

[అని నిష్క్రమించును.

రాము.—[సావేగము] హా దేవి! హా దేవి! క్షణము వేపుము.

లక్ష్మ.—ఆర్య, నాటక మిది.

రాము.—హా దేవి! దిండికారణ్యవాస ప్రియ సఖి! రామునివలన నీకు ఈ దైవి దుర్విపాకము!

లక్ష్మ.—ఆర్యా, సమాశ్వసిల్లము, ప్రబంధార్థమును అనధరింపుము.

రాము.—ఇదే సన్నద్ధుడను, ఏబ్రమయుడను.

[అంతట ఒడిలో ఒక్కొక్కదానికి నుంచుకొన్నవారై పృథ్వీభాగీరథులు పట్టుకొనఁగా నీత ప్రవేశించును.]

రాము.—ఎత్సా, లక్ష్మణుడా! అడు గిడ దొరికిని చిప్త చీకటిలో పడిపోవుచున్నాను. నన్ను పట్టుకొమ్మ.

పృథ్వీ భాగీరథులు.—

తే. ఊటడిల్లుము కల్యాణి యూటడిల్లు,
నీదె పున్నెంబు; వైదేహీ నీదె శివము;
నీరిలోపలఁ గంటి వోనీరజాత్మీ,
క్రమతేజుల రఘువంశకరులఁ గవల.

3

నీత.—[సమాశ్వసింపి] ఆహా! ఇరువురి దారకులను కంటిని! హా! ఆర్య పుత్రుడా!

[అని మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—[పాదములలోఁ బడి] ఆర్యా, సంతోషము, వర్ధిల్లుచున్నాము, రఘువంశ
మునకు శుభ సంతానము మొలచినది. [చూచి] హా! హా! ఏమి! బాబ్బము వెల్లిగొని
అర్జుడు ఓపలేక మూర్ఛిల్లినాడు. [అని పీచును.

దేవత లిరువురు.—పట్టి, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము

సీత.—[ఊఱడిల్లి] భగవతులారా, మీ రెవరు?

పృథ్వీ.—ఈమె నీ శ్వశురకులదేవత భాగీరథి.

సీత.—భగవతి, నీకు మ్రొక్కెదను.

భాగీ.—చారిత్రమునకు తెలిస కల్యాణ సంపదను పొందుము.

లక్ష్మ.—అనుగ్రహింపఁబడితిమి.

భాగీ.—ఈమె నీతల్లి విశ్వంశా.

సీత.—హా ఆహా, ఇట్టిదానినిగా నున్న నీవు చూచితివి!

పృథ్వీ.—రావే పుత్రీ.

[అని ఒండొరులం గాఁగిరించుకొని మూర్ఛిల్లుదురు.

లక్ష్మ.—ఆహా! అన్యను గంగాప్రస్థలు అనుగ్రహించినారు.

రాము.—[చూచి] ఇది కరుణతరముగాఁ గదా ఉన్నది.

భాగీ.—విశ్వంభరకూడ స్వభవోన్మదమునఁబడి; జయించినది యపత్యవార్తల్యము.
అట్లు గాదు; చేతనగలవారి కెల్ల నిది యొక సంతాప తింతువు, మోహంపు ముడితోడిది;
ఎప్పటికిని త్రెస్వక హృదయము నుండునట్టిది. పట్టి వై దేవీ, భూతధాత్రి, ఊఱ
డిల్లుఁడు, ఊఱడిల్లుఁడు.

పృథ్వీ.—[ఆశ్వసిల్లి] సీతను గని యూఱడిల్లుట యెట్లు?

తే. రక్కసులుయిక్కఁ జరి మున్ని యొక్కటియును,

ద్యాగము సుదుస్సహంబు రెండెనది యిదియు—

భాగీ.—

దైవము పచేళిమం బయి దఱియ దాని

దావరములు మూయఁ దరమె యేప్రాణి కై న?

౪

పృథ్వీ.—భాగీరథి, సరిగా చెప్పితివి, కాని ఇది రామభద్రునికి యుక్తమా?

తే. బాల్యమునఁ దాను బాలుండు నట్టినట్టి

పాణి నాతండు గొనఁడు ప్రమాణముగను,

నన్నుఁ గొనఁడు జనకునిఁ గొనఁడు పహ్నిఁ

గొనఁ, పనుస్మరిఁ గొనఁడు, సంతతిని గొనఁడు.

౫

సీత.—హా! ఆర్యపుత్రుని స్వరూప నైతిని.

పృథ్వీ.—సీ! నీ కార్య పుత్రుఁ డెవఁడు!

సీత.—[సలజ్ఞాప్రము] పోనీ, అమ్మ చెప్పినట్లే.

రాము.—అమ్మా! పృథ్వీ, ఇట్టివాఁడ నైతిని.

భాగీ.—భగవతీ, సమంధరా, తమింపుము. సంసారమునకు దేహమవుగదా. మఱి, యెఱుంగనిదానివలె అల్లనిపై కోపించెదవేమి?

శా. త్వేయం దల్లెను ఘోరదుర్భిషము; లంకాదీప్తపమం దగ్నిచే

భూయిష్టస్తుత మావిశుద్ధి నెటు నమ్ముక మానుషుం డిందులకా?

ఈ యుద్వీప్రజఁ గొల్పుటే కులధనం బిత్యైకువంశ్యాళి కా,

నీయిక్కట్టినఁ జిక్కి పుట్టెత్తఁడు తా నిం కేమి సేయుం గటా. ౬

లక్ష్మ.—దేవతలు అన్యహతిమయి సర్వభూతహృదయజ్ఞానము కలవారు గదా.

అందులోను భాగీరథిమాట చెప్పవలయునా? కావున అమ్మా నీ కిదె నానాస్కారము.

రాము.—అమ్మా, నీవు భగోధ ముంబహుంబరి నిప్రసాదమును నెఱవేర్చితివి.

పృథ్వీ.—నిత్యము మీకు ప్రసన్నురాలను. అయి న నా పట్టికఁ గలిగిన శోకా వేగము నచ్చి. రాకలోనే నాకు గుఱునూ మై ది. ఎఱుంగనిదానను గాను రామభద్రుఁ డీ సీతకుండుఁగల స్నేహమును.

ఆ. దైవశత్రు సతఁడు కలుతను విషనాడి

యెరియు చున్నయట్టి యెడఁదతి

బ్రదికి యున్నవాఁడు ప్రజా పుణ్యమునను

సకల జగ దతీత సత్త్వమునను.

౭

రాము.—గురువులు గర్భరూపులయందు కరుణానితులు సుమా.

సీత.—[వీడ్చుచు, కృతాంతయై] అమ్మా నన్ను నీ యంగములందు విలయ మొందింపుము.

రాము.—మఱి యేమి చెప్ప నన్నది!

భాగీ.—శాంతిము, విలయ మొందక వేయిచేడ్లు ఉండుము.

పృథ్వీ.—నీ పుత్రులగు నీవు మాదుకొనలమును.

సీత.—అనాథ నైతిని, ఇంకాపి రేల?

రాము.—హృదయమా, ఏద్రుగువు సుమా.

భాగీ.—ఏమి! సనాథవే నీవు, అనాథ వెట్లు!

సీత.—హంసభాగినికి నాకు సనాథత్వ మెక్కడిది?

భాగీ.—

క. లోకై క మంగళంబును
 నీకరణిని నిన్ను నీవ యెగ్గిం తేలా;
 మాకు సయితము పవిత్రత
 నీకూటమిచేత హెచ్చె నిరుపమ సాధ్వీ.

౮

లక్ష్మ.—ఆర్యా, వినుము.

రాము.—లోకము వినుచుగాక.

[నేపథ్యము: కోలాహలము.]

రాము.—ఇది ఏదో అద్భుతతరము.

నీత.—ఏమి యిది! అంతరిక్షమెల్ల ప్రజ్వలించుచున్నది!

పృ. భా.—ఆహా తెలిసింది.

తే. క్రమముగఁ గృతాశ్వ కౌశిక రాము లనుచు
 గురుపరంపర వేనికిఁ గుదురుకొనియె,
 నవియె యావిర్భవించుచున్నవి మునమునఁ
 గైదువులు మొత్తముగ జృంభకములతోడ.

౯

[నేపథ్యము]

తే. వందనము నీకు నోదేవి, వసుధపుత్రి,
 గతిసుమీ మాకు నీ పుత్రకద్వయంబు;
 అట్లు గాదె రఘూద్వహుం డానతిచ్చెఁ
 జిత్రదర్శనవేళ నీచిత్త మలర?

౧౦

నీత.—సంతోషము, ఆప్రదేవతలు స్ఫురించుచున్నారు

లక్ష్మ.—ఆర్యా, నీవు చెప్పి యుంటివి “తప్పక నీప్రసూతిని ఇవి భజించును”

అని.

పృ. భా.—

క. పరమాస్త్రములారా! జో
 హరు! మీచేపట్టుచేఁ గృతార్థలము కడున్;
 ఇరువుర నినుఁగులఁ గూడుఁడు
 పరిభావన సేసినంత; భద్రము మీకున్.

౧౧

రాము.—

తే. కుందుడరంగలు విస్తయానందభువుల

కూడలిం బడి సడలి యాకులత నెనసి,

అట్టి దిట్టిది యని పల్క నలవి గాని

యొక దశావిశేషమును నా కొసగె నిపుడు.

౧౨

పృ. భా.—పట్టి సంతోషింపుము, నీపుత్రకు లిష్టుడు రామభద్రతుల్యులై నారు.

నీత.—భగవంతుని, నీతి కిపుడు శత్రుయైచితకర్త నెవరు చేయుదురు?

రాము.—

తే. అల నసిష్ఠుర్ని పాలింప నలరునట్టి

రఘువులకుఁ దానె సంశవర్ధన ధురీణ

నీతయును నక్కటక్కఱా శిశులకొఱకు

గానకున్నది సంస్కర్త; గనుదు నెట్లు!

౧౩

భాగీ.—పుత్రి, ఆ చింతి నీకేల? ఈ నిమిగ్గులను పాలు విడిచిన తర్వాత వాల్మీకి భగవంతునికి అప్పగించెదము. ఆయన వీరికి శత్రుకృత్యముం గావించును.

తే. అప్పు నీత, నసిష్ఠుండు నాంగిరసుండు

నెట్లొ, ప్రాచేతసుండును నట్లె చూనె,

జనకులయు రఘువులయును సంతతులకుఁ

దాన రెండిటికిని గురూత్తంసుఁ డగును.

౧౪

రాము.—భగవతి చక్కఁగా అలోచించినది.

లక్ష్మ.—ఆర్య, నిజముగా విప్పించెద, ఆయా యుపాయములచేత ఈ శిశువులు కుశలవు లని యూహించెదను.—ఎట్లన—

క. వీరలు జనిసిద్ధాస్థులు,

చేరినవా రిరువురును బ్రచేతసుపుత్రుఁ;

నీగూపమె గలవీరులు

బౌరావర్షముల వయసు పరంగెడువారు.

౧౫

రాము.—ఈ బాలురే వారని నేనును తేలిపోవుచున్న హృదయముతో మోహ మొందుచున్నాను.

పృథ్వీ.—రావే పట్టి, పాతాళమును పవిత్రము గావింపుము.

రాము.—హా ప్రియా, లోకాంతరమున కేగితివే!

సీత.—అమ్మ, నన్ను నీయవియవలయుండు విలయమొందింపుము. ఇట్టి యీ జీవలోక పరివర్తమును అనుభవించ సమర్థును గాను,

రాము.—ఏ ముత్తరము చెప్పవో!

పృథ్వీ.—స్తవ్యమును వీడునాటను నానియోగంబున పుత్త్రకులను కాచుకొనుము. అవల నీయిచ్చచోప్పునం గావింపుము.

భాగీ.—అని సరి!

[గంగా పృథ్వీ సీతలు నిష్క్రమింతురు.]

రాము.—ఏమి నై దేహికి విల నునే సమకూడినది! హా దేవి! దండకారణ్యవాస ప్రియ సఖి! హా ద్రాగి ప్ర దేవతా! లోకాంతమునను తగలితివి! [మూర్ఛిల్లును.

లక్ష్మ.—భగవంతుడా, వాళ్ళీళ్ళి. ఏవుకావుము. ఇదియూ నీకావ్యర్థము!

[సోభ్యమున]

వాదిత్రమును తొలగింపుడు. దీహతోయి లంగనస్థానగ సమేతులు ప్రాణ భారులు మర్త్యావస్థులై, చూడుము నా ప్రికి భగవంతునిచేతి అనుజ్ఞాతమయిన పవిత్రాదృశ్యమును!

లక్ష్మ.—[చూచి]

తే. మధనమునఁబోలే గంగ మంభంబు కలఁగెఁ,

ప్రసక్త దేవర్షికిం బయ్య నాకసంబు;

అచ్చెరువు! లేచె నాన్య తోయంబునుండి

ద్యోవనదీదేవి భుజేవి హోదాగఁగ.

౧౬

[సోభ్యమున]

క. లోకార్ధియై, యో ముగంధత్ర,

మాకుం గూర్పుము పృథివికి మందాకినికిఁ;

నీకరిమున నిశిత మిదే

నీకోపలి సితఁ బుణ్యనిరీతఁ సాధ్వీక.

౧౭

లక్ష్మ.—అశ్చిన్య మాశ్చగ్నియ! అగ్ని చూడుచూడు. [చూచి] కట్ట, ఇంకను

ఆర్యుఁడు మూర్ఛించి పోయె. [అగ్ని] అగుంధతియు సీతయఁ బ్రవేశింతురు.

అగుంధతి.—

తే. త్వరితహింపుము! నాపట్టి త్వర సహింపు!

విడుము శాలీవతను సీత, వేగ లెమ్ము.

రమ్ము బ్రలికింపు నాపట్టి రామభద్రుఁ,

బ్రయతమస్పర్శ మైన సీతయుముచేత.

౧౮

సీత.—[సంభ్రమంబునఁ దఱిసి రామునిఁ జూచుచు] ఆర్యపుత్రుఁడు సమాశ్వ
సిల్లును గాక.

రాము.—[సమాశ్వసిల్లి, సానందము] ఓహో! ఏమి యిది! [చూచి హర్షాద్భుత
ములతో] అహో సలజ్జ దేవి! అన్న అరుంధతి, ఋశ్యశృంగ కాంతా సమేతులు గురువు
లందఱును!

అరుం.—బాలకా, ఈమె భగీరథ గృహదేవత ప్రసన్నురాలు గంగా భగవతి.

[నేపథ్యమున]

జగత్పతి రామభద్రుఁడా, చిత్ర దర్శనమునకు నన్నుఁగూర్చి నీ పరికిన యా
హుకును స్మరింపుము—ఏమనఁగా “అట్టి నీవు అమ్మా కోడలియందు అరుంధతియుం
బోలె మేలు తలందుదానవు కమ్ము” అని. అంగులకు నేను ఋణము తీర్చుకొంటిని.

అరుం.—ఈమె నీయత్త గారు భగవతి ననుంధరి.

[నేపథ్యమున]

మున్ను పుత్రిను పరిత్యజించునప్పుడు అనుష్టుంతుఁడు చెప్పియుండెను—ఏమన
“భగవతి ననుంధరా, శ్లాఘ్యును నీ కూతును కాపాడుము జానకిని” అని. ప్రభు
నయిన బాలుని యా మాటను జరిపితిని.

రాము.—ఎట్టిది! మహాపరాధము కావించిన వానిని నన్ను భగవతు లిరువురును
కనికరించినారు! [ప్రణమిల్లును.

అరుం —ఓహోయి పాపజూపదులారా, ఈమె యిట్లు జాహ్నువీ ననుంధరా
భగవతులచేత స్తుతయై నా చేతియందు అఁగా అరుంధతిచేతియందు సమర్పిత యైతి.
పూర్వమే అగ్ని దేవుఁడు పుణ్య చారిత్రమును నిర్ణయించిన యీమెను బ్రహ్మాది దేవ
తలు స్తుతించిరి. అట్టి యీమెను మూన్యవంశపుం గోడలిని దేవయజ్ఞసంఘనను సీతను
రాముఁడు వెండియు గ్రహించుటకు మీర లే ననియెదరు?

లక్ష్మ.—ఇట్లు ఆర్య ఆరంభోత్తి తెలివి చెప్పఁగానే ప్రజలను సకలమయిన
భూతగ్రాహంబును ఆర్యను సీతను నమస్కరించుచున్నారు; లోకపాలురును సప్తర్షులును
విరుల వాసలతో పూజించుచున్నారు.

అరుం.—జగత్పతి రామభద్రుఁడా!

క. ప్రియను సహధర్మచారిణి

నియోజితను జేయనయ్య నియమంబు బడిక

బయిడిప్రతికృతికై బుణ్యా

శ్రయముం బ్రకృతిని దురంగ సవనమునందుక.

సీత.—[స్వగతము] ఎఱుంగు నాగ్యపుత్రుడు సీతాదుఃఖమును కడిగి వైచుటకు,

రాము.—భగవతి యాదేశించినట్లు.

లక్ష్మి.—కృతార్థుడ నైతిని.

సీత.—బ్రతికితిని.

లక్ష్మి.—ఆర్యా, నిర్లజ్జుడను లక్ష్మణుడను ప్రణమిల్లుచున్నాను.

సీత.—బాబుడా, ఇట్టివాడవుగా చిరకాలము జీవింపుము.

అరం.—భగవంతుడా, వాస్మీకి, వీరిని కుశలవులను సీతాగర్భసంభవులను
రామభద్ర పుత్రులను ఉపనయనం చేయుము. [నిష్క్రమించును]

రామ లక్ష్మణులు.—సంతోషము, అట్లే ఇది.

సీత.—[సవాహ్లాదము] ఏరీ నా పుత్రులు?

[అంతట వాస్మీకి గుండు కుశలవులను ప్రవేశింతురు.]

వాస్మీకి.—శిశువులారా, కుశలవులారా, ఈయన గర్భుపతి, మీ నాయన;
ఈయన లక్ష్మణుడు మీ చిన్ననాయన; ఈమె సీతాదేవి మీయవ్వు. ఈయన రాజర్షి
జనకుడు మీ మాతామహుడు.

సీత.—[సహర్షము కరుణగర్భితముగా చూచి] ఏమి నాయనయా!

కుశలవులు.—హా! నాయనా! హా! అమ్మా! హా! మాతామహా!

రాము.—[సహర్షము ఆలింగించి] ఓయి నినుగులారా, పుత్రాన దొరకితిరి.

సీత.—రా పట్టి కుశా, రా పట్టి లవా; ఇరువురు నొక్కచుట్టడి నన్ను జన్మాంత
తరగతను చిరము కౌగిలింపుడు.

కుశలవులు.—[అట్లు చేసి] ధన్యుల మైతిమి.

సీత.—భగవానుడా, ప్రణమిల్లుచున్నాను.

వాస్మి.—పట్టి, ఇట్టి దానవే చిర ముండుము.

సీత.—అహో! నాయన, కులగురువు ఆర్యాజనుము సభర్త్యక కాంతాదేవి లక్ష్మ
ణునితోడను ప్రసన్నులు ఆర్యపుత్రులవారు, కుశ లవులను గూడ కనబడుచున్నారు!
ఈ యానందముచేత పరఃశ నగుచున్నాను.

[నేపథ్యమున కలకలము.]

వాస్మి.—[లేచి చూచి] అవణుని ఉన్మాదించి మగురూనాథుడు వచ్చినాడు.

లక్ష్మి.—కల్యాణములు సానుభంగములు.

రాము.—ఇదంతయు అనుభవించుచునే నిమగ్నులన్నాను. అటు గాదు, ఇదే
అభ్యుదయముల స్వభావము.

వారీతి.—రామభద్రుడా, నీ కింకను ఏమి ప్రియమును గావించును?

రాము.—ఇంతకన్ననుం బ్రియ మొకటి యుండునా! అయిన నిది యగుఁగాక.

శా. గంగాలక్ష్మలు వోలె నీకథ జగత్కల్యాణ మై కాంత మై,
 త్రుంగం జేసి యఘంబు శ్రేయములనందోహంబుఁ బొందించుతన్;
 రంగత్పిఞ్జక వాక్చతుర్ముఖ కవిప్రహ్లాది నీసత్కృతిన్
 రంగంబందు బుధవ్రజం బభినయారాధ్యన్ విభావించుతన్. ౨౦

[అందఱు నిష్క్రమింతురు.

సమేళనమును సప్తమాంకము సమాప్తము.

ఉత్తర గాన చరిత్ర నాటికిము

సమాప్తము.

ప ద్య సూ చి క

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
అంతటఁగే	68	అనందంబిడు	2	ఋషులు వెట్టి	69
అకటసీత	14	అమహాపురు	73	ఎందు మోదంబు	23
అజితము	68	అయనదొడ్డు	53	ఎక్కటివై	70
అట్లనంగ	16	అయెనుమున్నె	51	ఎక్కడనింట	26
అడ్డముగ	42	అవృత్తంబిది	9	ఎచటఁగపి	44
అలికయిత	62	అశిఖరులీచె	25	ఎదను	16
అత్తతీనించు	82	అసడించుట	34	ఎదిప్రియ	72
అధివసించి	84	ఇట్టివారు	29	ఎదిమనోర	66
అనియత	50	ఇతఁడెమీ	52	ఎదియెవనికి	26
అనుదినమె	37	ఇతిహాసంబు	67	ఎవఁడితం	77
అనుభావ	83	ఇదిసంగ్రామ	67	ఏకార్యముచే	14
అపుడుప్రియ	10	ఇనకులజ్యే	67	ఏదదైవ్యము	13
అమృతపూ	79	ఇరుదంపతు	37	ఏమునునీ	69
అమృతమయ	43	ఇరుమైఁగంక	55	ఎయది గారు	81
అమృతసీత	89	ఇరువురక	71	ఏవులై నను	54
అరిదిగ	53	ఇవియపత్య	65	ఏలయఁదేని	2
అర్థముల	4	ఈకుహరంబు	25	ఏసాగుతుధ	14
అర్మిలినిగాని	4	ఈశఁడెవం	70	ఐనను	3
అఁతికిన్క	62	ఈదవృన్	28	ఒంటిముని	62
అలఁకుల్	7	ఈప్రదేశంబు	18	ఒక్కొక్కతేల	9
అలకసిద్ధి	89	ఈవనలుందు	50	ఒసఁగును	19
అలవసిష్ఠుండు	1	ఈననిమిష	17	ఓనిపాద	19
అనునికుంబు	4	ఈనల్లీగృహ	42	ఓయికశోర	40
అవనియమర	47	ఈవికసాళని	58	ఓలవాయో	63
అశ్వమిదె	60	ఈపుమదీయ	39	ఔనిదిమాల్య	11
అసురాధీశు	45	ఈసుకలక్ష్మి	13	కంటి వెండియు	25
అహమాయా	11	ఉందురుకాన్య	70	కట్టాలోకులు	5
అకృతిభావ	62	ఉందురేనట్టి	60	కనఁబడు	80
అతరసద్దు	65	ఉన్యమధుర	48	కమరిడాల్	72
అదినమూల్	9	ఉఁబడిలు	85	కలితమద	25

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
కలువదళం	38	తరులుఫల	39	నేలివంటక	48
కాంతతోడి	38	తలకట్టుక	71	నేరనిముగుదా	15
కాననగుచున్న	24	తిలకింపక	9	నాయ్యమైన	67
కావనిరాము	59	త్వన్మచేసిదు	47	పరమాశ్రయము	88
కుందుడరంగ	89	తేలియడెందు	31	పరిచితియా	80
కుడికరము	22	తేజుగలొడు	78	పలువివర్త	73
కైదువునెత్త	66	తేనియరావి	24	పల్లవోప	44
కోర్కెలను	69	తోడిమకడ	30	పాయకతోభి	42
క్రమముగ	88	తోలుతనెయ్య	53	పాలిట్రుస్సిన	30
క్రిందనీడను	22	త్రయ్యాత్మ	88	పాటుదల	26
క్వడితకింకి	71	త్వరవహింపు	90	పిన్నతణి	15
గంగాలత్తులు	93	దీనిమహాశరం	28	పుత్తులను	8
గిరికుండేభ	62	దురమువిని	61	పూచిపూవని	37
గుంజన్నికుంజ	27	దేవిపాడిడి	41	పూనికతోడ	41
గూఢహేతువా	75	దేవియీగార	7	పెండ్లిసమయ	12
గొండిలులక	87	దేవివైశ్యంభ	85	పొమ్మకల్యాణి	83
గోడుగునుపు	15	దెకవళత	87	ప్రియసుసహ	91
గోదావరివారి	27	ధరసిబొప్పి	10	ప్రియండవత్యం	64
ఘోరప్రక్రియ	50	నలువకుంబోతె	1	ప్రావగలొక	74
చంద్రకేతుండ	74	నవహూరాభి	58	బలిరప్రక్రయ	79
చకితసారంగ	40	నాకుబ్రియా	82	బాపురే	78
చరణగతాధ్వ	8	నాయనగారు	7	బాలయనల్లు	58
చెలంగుబ్రి	18	నిజమువాత్కున	70	బాల్యమున	86
చిరమునకు	26	నిన్నమొన్నటి	67	బుడుతల	83
చెట్టులును	83	నిన్నువిశ్వంభ	4	బ్రహ్మహితము	76, 8
జనకరఘు	18	నిరతిశయం	81	భవనమంగళ	80
జనకులకు	88, 8	నిర్వృతిస్నేహ	74	భూరమణుండ	53
జలమునివ్వరి	39	నిష్కాజితం	24	మధనమున	90
జన్మపరిపూర్ణ	5	నీకైవిన్యస్తము	82	మదకలమల్లికా	10
జ్యోతిసన	61	నీవలన	14	మనకుందెంతు	82
జ్యోతియావిర్భ	54	నీవలనంబవి	52	మానఘుల	59
డెండమునరీస	32	నీవుకృతాంతు	22	మానసములొన	49
తనయగల్గె	2	నీవుచీరిన	68	మానుషుల	51
తపమునేయ	21	న్నవచమల	76	మండలలోల	81
తపములయ	85	తెలుగుదిక్	68	మునుపుద్వాహ	44

పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.	పద్యము.	పుట.
మొలుగిడిన	68	నియ్యము	83	సగరమభావ్య	8
మొదలనే	81	నిరయునెత్తమ్మి	75	సరవినుపాయ	48
మోదకోకా	38	నినిశికు	62	సరసేందీవర	55
మ్రోలనను	64	నిరలాజని	89	సరిపడవామొ	41
మూనడివిర	12	వెదకుదురెల్ల	23	సర్వనిధముల	2
యమునా	18	వెనుకన్దోక	59	సర్వాంగసుత	79
యువకపోత	79	వెలికిబ్రదుల	28	సహజలక్ష్మి	79
రక్క-సులయిక్క	86	వెల్లిదరుల	40	సిరికరణి	51
రమణమిత్రుండ్ర	6	వేనవేలాంటి	64	సుఖమొ	12
రసమొకడె	47	వైరముకాంత	74	మరళిన్	72
రాముడును	81	వైవస్వతుని	77	స్నేహశిర	41
లోకార్చన	90	ప్రేమసుగాని	41	స్మృతోత్పత్తి	36
లోకులకు	15	శిశురక్షిద	29	స్వయంభున	21
లోకైకముగ	88	కుక్తివాచ్య	80	స్వేదరోమాంచ	44
పందనమునీకు	88	శ్రమభయ	12	హరిచందన	33
వరునాప్త	54	శ్రీలెసంగ	4	హరువగు	36
వాసిగ	6	శ్యామస్మిగ	23	హాహాశ్శక్తి	46
విషయశిశుత్వ	56	సకయ్యుడె	20	హేతుకూన్య	36

